

Fuad Axundov

Savadlı millətin tƏməli - savadlı qadın

H.Z.Tağıyevin Bakıdakı qızlar məktəbi

Fuad Akhundov

Educating Women to Educate a Nation

The Tagiyev School for Girls in Baku

Фуад Ахундов

Образованная женщина -

гарант образованной нации

Женская школа Г.З.Тагиева в Баку

Bu əsər unikal, hətta inqilabi bir hadisəyə - İslam dünyasında müsəlman qızlar üçün ilk kübar məktəbin təsis edilməsinə həsr olunmuşdur. 1901-ci ildə görkəmli neft sənayeçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən əsası qoyulan bu məktəb neft sərvətləri qismində qara qızılın bəşəri qızıla və ən vacibi işə savadlı ana kapitalına çevrilməsinin əyani təzahürüdür. Məktəbin banisi bu təhsil ocağının təsis olunmasına *"müsəlman qızların öz əsas insan hüquqlarını dərk etmələrinin"* yeganə yolu kimi baxırdı və çox maraqlıdır ki, bu cür baxışlar hələ BMT-nin təsis olunmasından və insan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq sənədlərin qəbul olunmasından yarım əsr əvvələ aid idi.

Təsadüfi deyil ki, məhz Tağıyev məktəbi H.Z.Tağıyevin ideyalarını ləyaqətlə davam etdirən xeyli sayda böyük azərbaycanlı maarifçi qadınlar, müəllimələr və sonralar görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirən analar bəxş etmişdir. Məhz bu ideyalar bu gün müstəqil Azərbaycanın davamlı inkişafına və sivilizasiyalı gələcəyinə zəmin yaradır.

The present work is dedicated to a unique phenomenon which is the first secular school for Muslim girls in the Islamic world. Established in 1901 in Baku by a self-made oil baron Hajji Zeynalabdin Taghiyev, the school proved to be a vivid example of transforming the black gold of oil into the human gold of an educated woman. The very idea of the school was viewed by its benefactor as the only way *"to bring to a Muslim woman a comprehension of her inalienable human rights"*. What makes the whole idea all the more fascinating is that this occurred more than half a century prior to the foundation of the UN and adoption of the international legal instruments of human rights.

No surprise the Taghiyev school for girls became an alma mater to the whole cohort of outstanding Azerbaijani educators and mothers of educated children. These women were capable of transmitting Taghiyev's ideas of enlightenment. It is these ideas that will be of key importance for ensuring sustainable development and a civilized future for today's independent Azerbaijan.

Предлагаемая работа посвящена уникальному, если не революционному явлению - первой в исламском мире светской школе для девушек-мусульманок. Основанная в 1901 году в Баку видным нефтепромышленником Гаджи Зейналабдином Тагиевым, школа стала наглядным примером трансформации черного золота нефтяных капиталов в золото человеческого, и что еще более важно - материнского капитала. Открытие школы виделось ее основателем как единственный способ *"приведения мусульманок к осознанию своих неотъемлемых человеческих прав"*, и это за добрых полвека до основания ООН и принятия основополагающих международных документов по правам человека.

Отнюдь не случайно, что именно из стен школы Тагиева вышла целая когорта замечательных азербайджанских просветительниц, педагогов и матерей выдающихся личностей, сумевших достойно продолжить тагиевские идеи просвещения. Именно эти идеи призваны обеспечить устойчивое развитие и цивилизованное будущее независимому Азербайджану сегодня.

This book has been published with the support of the UN Development Programme (UNDP) and the UN Population Fund (UNFPA).

Bu kitab BMT-nin İnkişaf Programının (BMTİP) və BMT-nin Əhali Fondunun dəstəyi ilə nəşr edilmişdir.

Эта книга издана при поддержке Программы развития ООН (ПРООН) и Фонда народонаселения ООН.

The views expressed in this book are those of the author and do not necessarily represent those of the United Nations Development Programme or the United Nations Population Fund.

Bu kitabda irəli sürülən nöqteyi nəzərlər müəllifin fikirlərini ifadə edir və BMT-nin İnkişaf Programının və ya BMT-nin Əhali Fondunun fikirləri ilə ust-üstə düşməyə bilər.

Точки зрения, выраженные в данной публикации, являются мнением автора и могут не совпадать с взглядами Программы развития ООН и Фонда народонаселения ООН.

Minnətdarlıq

Dünyasını dəyişmiş anamın - görkəmli müəllimə, maarifçi və gözəl şəxsiyyət Alla Krayevskayanın əziz xatirəsinə ithaf edirəm.

Mən, öz səyləri, təkidləri və qadınların maarifləndirilməsi və H.Z.Tağıyevin bu prosesdəki rolu ideyasına maraq göstərməklə bu monoqrafiyanın işıq üzü görməsinə kömək edən bir sıra insanlara dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

İlk əvvəl, birinci kübar müsəlman qızlar məktəbinin əsasını qoyan atasının adının Sovet dövründə təbliğ olunmasına qadağa qoyulmasına baxmayaraq, həmin məktəbin məzunlarının sağ ikən xatirələrini toplayan, H.Z.Tağıyevin qızı Sara Tağıyevanın əziz xatirəsinə böyük minnətdarlıq hissi ilə yad etmək istəyirəm. Bu məzunların heç biri bu gün həyatda deyil, lakin xatirələr yaşamış və bu işin əsas mənbələrindən biri olmuşdur.

Onilliklər ərzində Tağıyev məktəbinin məzunları barədə dəyərli məlumatları qoruyub saxladığına və hafizəsində yaşatdığına görə Azərbaycan Dövlət Xalq Maarif Muzeyindən Aliyə xanım Abbasovaya böyük minnətdarlığımı bildirirəm.

H.Z.Tağıyevin sahibkarlıq fəaliyyətini tədqiq etməklə, tək öz sərvətinə görə yaddaşlara həkk olunmayan unikal neft sənayeçisi fenomeni haqda araşdırmalara kömək edən cənab Marat İbrahimova xüsusi təşəkkürlər.

Məktəbin tarixini canlandıran çox gözəl fotosəkillərə görə Azərbaycan Respublikası Dövlət Foto və Kino Sənədləri Arxivinin müdirəsi xanım Nina Fişevaya böyük minnətdarlığımı bildirirəm.

Eyni zamanda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının nəzdində Dövlət Tarix muzeyinin direktoru Nailə xanım Vəlixanlıya, veteran tədqiqatçı Nərminə xanım Tahirzadəyə, fotoqraf Musa Nəsirova və əməkdar rəssam İsmayıl Məmmədova xüsusi minnətdarlığımı bildirirəm.

Bu monoqrafiya ilə əlaqədar Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivinə, o cümlədən Vyaçeslav Səmədov, Sabir Gəncəli, Manaf Süleymanov kimi, çox tez-tez əsərlərinə istinad etdiyim bir sıra digər tədqiqatçılara çox minnətdaram. Kitabın ingilis dilindəki mətnini mükəmməl redaktə etdiyinə görə xanım Linn Morinə və azərbaycan dilinə səlis tərcüməyə görə cənab Hamlet Babayevə xüsusi təşəkkürlər.

Nəhayət, lakin son olmayaraq, bu layihə ilə bağlı təşəbbüse və onun maliyyələşdirilməsinə görə BMT-nin İnkişaf Proqramına (UNDP) və BMT-nin Əhali Fonduna (UNFPA) xüsusi minnətdarlığımı ifadə etmək istəyirəm.

Mündəricat

Ön söz

Hicran Hüseynova.....9

Rəna İbrahimbəyova.....10

Giriş:.....20

- Azərbaycan cəmiyyəti 19-cu əsrin sonlarında - 20-ci əsrin əvvəllərində

- Bakıda İlk Neft Yüksəlişi (1872 - 1920)

- neft sənayeçiləri cəmiyyətdə yeni qüvvə kimi

Hacı Zeynalabdin Tağıyev fenomeni:.....34

- tək öz sərvətinə görə tanınmayan insan

- qeyri-neft sektorunun qurulmasında Tağıyevin rolu

Azərbaycanda qızların maarifləndirilməsi üçün ilkin şərait: Nə üçün qızlar?.....50

- Tağıyevin "təhsilli qız təhsilli anadır" fikri

- məktəbin təsis olunmasına rəsmi və qeyri-rəsmi maneələr

- təkidlər yolu ilə Tağıyevin tədbirliliyi

Məktəb reallığa çevrilir:.....64

- məktəb üçün hazırlıqlar və imkanlar

- məktəbin təsis olunmasına ictimaiyyətin münasibəti: pərəstiş və coşqu

- məktəbə və onun hamisinə Sovet münasibəti

Tağıyevin qızlar məktəbinin təsiri:.....96

- dram və jurnalist fəaliyyəti üçün ocağa çevrilən məktəb

- məktəb müəllimlərinin və məzunlarının ixtisas sahələri

- Sovetlər vaxtı Tağıyevin maarifçilik ideyalarının yayılması

Nəticə:.....122

Tağıyev tərəfindən tətbiq olunduğu kimi qara qızılın bəşəri qızla çevrilməsi ideyası

Əlavə 1: Tağıyevin Yanovskiye məktubu.....132

Əlavə 2: Bakı rus-müsəlman qızlar məktəbinin Nizamnaməsi.....140

Əlavə 3: Bakı Aleksandra rus-müsəlman qızlar məktəbi yanında müsəlman qadınlar üçün ikiillik pedaqoji kursların Nizamnaməsi.....150

Əlavə 4: Tağıyev məktəbinin məzunu

Dostu xanım Səfərovanın xatirələri.....160

İstinadlar.....166

Acknowledgements

To the blessed memory of my late mother, Alla Krayevskaya, an outstanding teacher, educator, and a brilliant personality.

I am deeply indebted to a number of persons whose efforts, perseverance and dedication to the idea of women's education and the role of the Taghiyev Girl School in this process were instrumental in this monograph's coming into being.

First and foremost enormous thanks are due to the blessed memories of Sarah Taghiyeva and Safia Abdullayeva, the daughter and granddaughter of H.Z.Taghiyev, who, despite the fact that the very name of her father, the founder of the first secular school for Muslim girls, was tabooed in the Soviet time, managed to get recollections of the school's graduates while they were available. None of these ladies is alive today but their memories turned out to be an invaluable source for this work.

Many thanks to Mrs.Alia Abbasova from the Azerbaijan State Museum of Public Education for retaining and cherishing invaluable information of the Taghiyev School's graduates for many decades.

Special thanks to Mr.Marar Ibrahimov whose research on entrepreneurial activities of H.Z.Taghiyev was instrumental in revealing a unique phenomenon of an oil baron remembered for more than just money.

Enormous gratitude to Ms.Nina Fischeva, the Director of the State Archives of Photo & Cinema Documents of the Republic of Azerbaijan for providing a whole set of fascinating photos bringing the school's history to life. Input of the State Historic Arcives of Azerbaijan was truly remarkable in making this work a reality.

This work owes a lot to the State History Museum of the Republic of Azerbaijan, its Head Mrs.Nailya Velikhanly, veteran researcher Ms.Narmina Tahir-zadeh, photographer Mr.Mussa Nasirov, artist Ismayil Mammadov, as well as a number of researchers, such as the late Ms.Sarah Ashurbeyli, Mr.Vyacheslav Samadov, Mr.Manaf Suleymanov, Mr.Sabir Ganjali, and many others whose works were frequently referred to in the course of the narrative.

Special thanks to Ms.Lynne Morin for an excellent editing of the English version of the book, and Mr.Hamlet Babayev for an outstanding translation into the Azerbaijani language.

Last but not least I would like to recognize the crucial input of the UNDP and UNFPA offices in Baku in the whole undertaking.

Contents

Preface

Hijran Huseynova.....13

Rena Ibrahimbeyova.....14

Introduction:.....20

- The Azerbaijani society in late 19-th - early 20-th centuries

- The First Oil Boom in Baku (1872-1920)

- Oil barons as a new force in the community

The Phenomenon of Hajji Zeynalabdin Taghiyev:.....34

- A man known for more than money

- Taghiyev's role in building the non-oil sector

Preconditions for Girls' Education in Azerbaijan: Why Girls?.....50

- Taghiyev's idea of an educated girl as a backbone for an educated mother

- Official and unofficial obstacles to the school's foundation

- Taghiyev's prudence through perseverance

The School Becomes a Reality:.....64

- Arrangements and facilities for the school

- Public response to the school's establishment: adoration and vehemence

- The Soviet attitude to the school and its benefactor

The Impact of the Taghiyev School for Girls:.....96

- The school becoming a hotbed for drama and journalist activities

- Profiles of the school teachers and graduates

- Dissemination of Taghiyev's ideas of education under the Soviets

Conclusion.....122

Idea of turning black gold into the human gold as applied by Taghiyev

Annex 1: Letter by Taghiyev to Yanovski.....132

Annex 2: Charter of the Russian-Moslem School for Girls in Baku..... 140

*Annex 3: Charter of the Muslim Two-year Women Pedagogical Courses
at the Baku Alexandrian School for Muslim Girls.....150*

*Annex 4: Recollections by Mrs.Safarova Dosty, graduate of the
Taghiyev School.....160*

References.....167

Признание

Светлой памяти моей дорогой мамы Аллы Игоревны Краевской, замечательного педагога и человека, посвящается

Мой дорогой читатель!

Приступая к работе, считаю своим человеческим долгом выразить искреннюю признательность всем тем, благодаря кому стало возможным предлагаемое Вашему вниманию исследование.

В первую очередь хочу воздать дань признательности блаженной памяти Сары ханум Тагиевой и Сафии ханум Абдуллаевой, дочери и внучке Гаджи Зейналабдина Тагиева, основателя первой на Мусульманском Востоке светской школы для девочек. Ни идеологические запреты, ни многолетнее табу на само имя Г.З.Тагиева, ни ужасающие тяготы, лишения и унижения не смогли сломить воли этих удивительных женщин, сумевших собрать и донести до наших современников уникальные документы, воспоминания и факты о благотворительной и просветительской деятельности Тагиева-мецената.

Слова особой признательности Алие ханум Аббасовой, старейшему сотруднику Государственного Музея народного образования Азербайджанской Республики за бережное хранение и популяризацию уникальной информации о школе Тагиева и судьбах ее выпускниц.

Глубокая признательность Марат муаллиму Ибрагимову, замечательному историку и исследователю предпринимательской деятельности Г.З.Тагиева, в частности, в нефтяном секторе дореволюционного Азербайджана.

Низкий поклон Нине Григорьевне Фишевой, бессменному директору Государственного Архива кинофотодокументов Азербайджанской Республики, за бесценные фотоматериалы, использованные в данной работе.

Хочу выразить особую благодарность Наиле ханум Велиханлы, директору Музея Истории при Академии Наук Азербайджанской Республики, а также ветеранам Музея Нармине ханум Таир-заде и Мусе муаллиму Насирову за содействие в подготовке материалов. Глубокая признательность заслуженному художнику Азербайджана Исмаилу Мамедову за оформление обложки и дизайн публикации.

Настоящее исследование вряд ли стало бы возможным без поистине уникальных материалов, любезно предоставленных Государственным Историческим архивом Азербайджанской Республики, а также интереснейших работ таких авторов, как Сара Ашурбейли, Вячеслав Самедов, Сабир Гянджали, Манаф Сулейманов и многие другие. Увы, в большинстве случаев благодарность этим замечательным исследователям приходится выражать посмертно.

Пользуясь случаем, хочу поблагодарить госпожу Лин Морин за редактирование английской версии работы, а также моего друга и коллегу Гамлета Бабаева, благодаря которому предлагаемая монография станет доступной для обширной азербайджаноязычной аудитории.

И наконец, не могу не высказать самую искреннюю признательность представителям офисов Программы развития и Фонда народонаселения ООН в Азербайджане, сыгравшим ключевую роль реализации этого проекта.

Огромное человеческое спасибо всем тем, кто задумал эту идею, помог ей осуществиться и не останется равнодушным к предлагаемой работе.

Содержание

Предисловие

Хиджран Гусейнова.....	16
Рена Ибрагимбекова.....	17

Введение:.....21

- Азербайджанское общество конца 19-го - начала 20-го столетий
- Нефтяной бум 1872-1920гг.
- Нефтяные короли как новая движущая сила общества

Феномен Гаджи Зейналабдина Тагиева:.....35

- Человек, запомнившийся не только деньгами
- Роль Г.З.Тагиева в создании ненефтяного сектора

Предпосылки для женского образования в Азербайджане:

почему именно девочки?.....51

- Тагиевская идея образованной матери
- Официальные и неофициальные препоны открытию школы
- Советское отношение к школе Тагиева и ее основателю

Школа становится реальностью:.....65

- Организационные аспекты
- Реакция общества на идею первой светской школы для девочек-мусульманок: восторг и ярость
- Гибкость и целенаправленность Тагиева

Наследие женской школы Тагиева..... 97

- Школа как колыбель театральной и журналистской деятельности азербайджанских женщин
- Судьбы преподавательниц и выпускниц школы
- Распространение тагиевских идей женского образования в советский период

Заключение:123

Трансформация "черного золота" в золото человеческого капитала

Приложения:.....133

- Письмо Г.З.Тагиева Попечителю Кавказского Учебного округа К.П.Яновскому..... 133
- Устав Александринского Русско-мусульманского училища в Баку...141
- Устав двухгодичных педагогических курсов при Александринском Русско-мусульманском училище в Баку.....151
- Воспоминания выпускницы школы Тагиева Сафаровой Досты.....161

Список использованной литературы.....168

Ön soz

Zengin tarixə malik Azərbaycan özünün bütün milli sərvətləri ilə bərabər, həm də görkəmli şəxsiyyətləri ilə tanınmışdır. Yaddaşlarda silinməz izlər qoymuş belə insanlar zaman keçdikcə öz xeyirxah əməlləri ilə tarixi yaradır, əbədiyyətə qovuşurlar.

Xalqımızın tarixində özünəməxsus yer tutan nəhəng şəxsiyyətlərdən biri də neft milyonçusu və xeyriyyəçi Hacı Zeynalabdin Tağıyevdir. Vaxtı ilə nəcib əməllərinə görə millətin atası kimi nəcib ada layiq görülmüş bu insana tarixin müxtəlif dövrlərində fərqli münasibət olmuşdur. Belə ki, 70 ilik Sovet dövründə hakim ideologiyanın təsiri altında onun şəxsiyyəti və fəaliyyəti birtərəfli və qeyri-obyektiv şəkildə təqdim olunmuşdur. Yalnız Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra milli köklərə qayıdış çərçivəsində digər dəyərli şəxslərlə yanaşı, Hacı Zeynalabdin Tağıyev də öz layiqli qiymətini almışdır. Ötən illər ərzində bu unikal şəxsiyyətin fəaliyyəti müxtəlif aspektlərdən araşdırılmışdır. Lakin Hacı Zeynalabdin Tağıyev finomeninin çoxcəhətli xarakter daşması bu sahədə yeni-yeni tədqiqat əsərlərinin meydana çıxmasına zəmin yaradır.

Gənc və istedadlı publisist Fuad Axundovun "Savadlı millətin təməli - savadlı qadın" kitabçası bu sıradan növbəti uğurlu nümunə kimi dəyərləndirilə bilər. Əsər Hacı Zeynalabdin Tağıyevin müsəlman qızlar üçün yaratdığı dünyəvi məktəblərin tarixinə və xalqın həyatındakı roluna həsr olunmuşdur. Müəllif xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, dindar müsəlman mühitində dünyəvi qızlar məktəbinin fəaliyyət göstərməsi ilk növbədə Tağıyevin qeyri-adi xarakteri və möhkəm iradəsi sayəsində mümkün olmuşdur. Dövrün tələblərini həssaslıqla duyan Hacı Zeynalabdin Tağıyev eyni zamanda milli adət ənənələrə dərin hörmət və ehtiramla yanaşıdır. Əsərdə qeyd olunur ki, Tağıyev qızlar məktəbi sonradan Azərbaycan xalqının həyatında dərin iz buraxmış maarifçi xanımlar nəslinin yetişməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu məktəbin məzunları olan gənc xanımlar sonradan ölkəmizin müxtəlif guşələrində bir çox belə məktəblərin yaradılmasının təşəbbüskarı kimi çıxış etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütövlükdə Tağıyev qızlar məktəbi Azərbaycan qadınının sosial statusunun yüksəlməsinə təkən vermiş xanımların cəmiyyətin tam hüquqlu üzvü kimi özlərini təsdiqləməsinə yol açmışdır. Müəllif kitabda həmçinin müsəlman qızlar məktəbinin fəaliyyətində Sona xanım Tağıyevanın xidmətlərini də yüksək qiymətləndirir, hətta araşdırmalarını yekunlaşdırarkən öz fikrini məlum və məşhur bir kəlamla bitirmişdir: "Hər bir parlaq şəxsiyyət olan kişinin arxasında parlaq şəxsiyyət olan bir qadın durur".

Bütün bu dediklərimizi yekunlaşdıraraq qeyd etmək istəyirəm ki, Fuad Axundovun bu əsəri Azərbaycanın mənəvi dünyasının Hacı Zeynalabdin Tağıyev zirvəsini öyrənmək yolunda növbəti uğurlu addımdır. Ümumiyyətlə, Fuad Axundov artıq özünün yaradıcılığı ilə oxucuların və tamaşaçıların dərin rəğbətini qazanmışdır. Azərbaycan tarixinin maraqlı səhifələrinə müraciət edən bu istedadlı publisist mühüm maarifçilik missiyasını yerinə yetirir. Biz Fuad Axundova bu yolda yeni müvəffəqiyyətlər arzulayırıq, "yolunuz işıqlı olsun", deyirik.

Hicran Hüseynova

Ailə, Qadın və Uşaq Problemləri üzrə Dövlət Komitəsinin sədri

Ön söz

Təhsil və təlim hər bir cəmiyyətin ən əsas dayağını təşkil edir və inkişaf və tərəqqi üçün ilkin şərt hesab olunur. 2000-ci ilin sentyabrında Minillik Bəyannaməni imzalayan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab Heydər Əliyev Minillik İnkişaf Məqsədlərini ölkənin milli prioritetləri kimi göstərmişdir. Bütün vətəndaşlara təhsil almaq imkanının verilməsi 8 məqsəddən biridir (2-ci Məqsəd), bundan sonra isə gender bərabərliyini təbliğ edən məqsəd (3-cü Məqsəd) qarşıya qoyulur. Yeni müstəqillik qazanmış Azərbaycan Respublikası Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üzrə Konvensiyanın, həmçinin qadınların təhsil almasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoyan Pekin Platforması və Pekində qəbul edilmiş 10 sənəd də daxil olmaqla digər beynəlxalq hüquqi sənədlərin müddəalarını yerinə yetirmək öhdəliyini öz üzərinə götürmüşdür.

Həqiqətən, artıq bir neçə nəsəl azərbaycanlı qadınların təhsil alması mahiyyət etibarilə problem doğurmamışdır. Qızlar müəyyən yaş həddinə çatdıqdan sonra oğlanlarla birgə məktəbə gedirlər. Bu zaman yalnız məktəbin növü (yeni dövlət və ya özəl, xüsusi və ya ümumi, yaxın və ya uzaq məsafədə yerləşən və s.) müzakirə edilə bilər. Qeyd olunduğu kimi, qız və ya oğlan olmasından asılı olmayaraq 6-7 yaşında hər bir uşağın 15 sentyabrda (son vaxtlara qədər 1 sentyabarda) dərsə başlaması hansı uzaqlıqda yerləşməsinə baxmayaraq ölkənin bütün şəhər və kənd ərazilərində artıq mübahisə doğuran məsələ deyildir. Bu, Azərbaycanda qəbul edilmiş Təhsil haqqında Qanunda təsbit olunmuşdur.

Lakin vəziyyət heç də həmişə belə olmamışdır, belə ki əsrlər boyu regionun digər ölkələrindəki məsləkdaşları ilə birgə, azərbaycanlı qadınlar, təhsil almaq imkanı üçün kişilərin buna əks çıxmaları səbəbindən xeyli çətinliklərə məruz qalmışlar. Əlbəttə bəzi istisnalar olmuşdur, lakin bunlar çox sayda olmamış və əksər hallarda yalnız real həyatın əlverişsiz qaydalarını təsdiq etmişdir. Hökmdar Tomiris, Bərdənin hakimi Nüşabə, şairələr Məshəti və Natəvan kimi görkəmli qadınlar nəsillərə nümunə olmuşlar, lakin onların nailiyyətləri mövcud ənənələrdən daha çox öz istedadlarının və inadçılıqlarının nəticəsi olmuşdur. Eyni zamanda həmin dövrlərdə mövcud sosial münasibətlər və təhsil ənənələrində üstünlük təşkil edən Aristotel ehkamları digər minlərlə istedadlı qızın qarşısına sədd qoymuşdur. Yalnız kişilərə təhsil imkanlarının verilməsindən xeyli sonra qızlara və qadınlara da bu imkanın verilməsi təhsillə bağlı Kartezian fəlsəfəsinə keçid oldu.

Fuad Axundov bu kitabında həmin proseslərin Azərbaycanda inkişafını işıqlandırmağa, habelə bu inkişafa dəstək göstərməyə çalışan və ona maneə yaratmağa can atan insanlar haqqında məlumat verməyə səy göstərir. Cəmiyyətin nə üçün bu dəyərləri qəbul etməyə hazır olmadığı ilə bağlı sualları cavablandırmaq asan deyildir. Bu suallara cavab tapmaq üçün F.Axundov tarixə yekunda elmi tədqiqatla nəticələnən retrospektiv nəzər salır. Azərbaycanda gender məsələləri ilə məşğul olanlar üçün bu tədqiqatın dəyərini

qiymətləndirmək çətindir. Özünün qeyri-ənənəvi yanaşması, dərin bilikləri, faktların son dərəcə dəqiq təhlili sayəsində F.Axundov həmin dövr üçün regionda kifayət qədər aktual bir ideya kimi qadınların dünyəvi təhsilə qovuşma tarixini uğurla tədqiq etmişdir. Bununla yanaşı müəllif müəyyən sosial, iqtisadi və mədəni kontekstdə şəxsiyyətin rolunu göstərməyə çalışır. Tədqiqatın qısa zaman çərçivəsini əhatə etməsinə baxmayaraq tarixi nailiyyətlərin əhatəsi həqiqətən çox böyükdür.

19-cu əsrin sonlarında - 20-ci əsrin əvvəllərində ən aşağı təbəqədən yüksələn azərbaycanlı neft maqnatı Hacı Zeynalabdin Tağıyev bu əsərdə diqqət mərkəzində olan şəxsiyyətdir. Heç bir formal təhsili olmayan, lakin sahibkarlıq fəaliyyətində özünün uzaqqörənliyi ilə seçilən Tağıyev Bakının ictimai və xeyriyyəçilik fəaliyyətinə böyük töhfəsinə görə yüksək səviyyədə tanınmış görkəmli şəxsiyyətə çevrilmişdir. Tağıyevin böyük bacarığı ona əsrin köhnəlmiş ənənələrinə qalib gəlmək və ilk kübar müsəlman (azərbaycanlı) qızlar məktəbini təsis etmək kimi riskli bir işin öhdəsindən gəlmək imkanını vermişdir. Məhz bu səbəbdən bütün bu konsepsiya ilk əvvəldən "Tağıyev məktəbi" kimi məşhurlaşmışdır.

Yeni təhsil növü yeni yanaşmalar tələb edən tamamilə yeni baxışlara səbəb oldu. Cəmiyyətdə ciddi müqavimətə baxmayaraq sürətlə inkişaf edən və müxtəlif mədəniyyətlərin təşəkkül tapdığı sənaye mərkəzi kimi həmin dövrün Bakısında radikal dəyişən mühit bu yeni münasibətləri zəruri etdi. Orta təbəqənin və Əlimərdan-bəy Topçubaşov, Həsən-bəy Zərdabi və digərləri kimi qabaqcıl ictimai xadimlərin sayının artması bərabərlik, demokratiya, insan hüquqları və qadınların azadlığı kimi ideyaların daha da inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait yaratdı. Bu səbəbdən, müsəlman qızlar üçün dünyəvi təhsil ideyasının vaxtı artıq çoxdan çatmışdı.

Tağıyev məktəbinin təsis olunmasının doğurduğu əks-səda bunu bariz şəkildə göstərirdi. Fuad Axundov tərəfindən sitat kimi gətirilən xeyli sayda məktublar, təbriklər və çıxışlar məktəbin təsis olunmasına Paris, Moskva, Tbilisi, Kazan, Buxara, Riqa və hətta Kəlküttə kimi yerlərdən verilən rəylərin böyük bir coğrafi məkanını göstərir. Məktəbə bu cür pozitiv münasibət yalnız müxtəlif müsəlman cəmiyyətləri və onların ən qabaqcıl nümayəndələri üçün səciyyəvi deyildi. Məsələn, Bakıdakı Rus Pravoslav Kilsəsinin başçısı Yunitski H.T.Tağıyevi müsəlman dünyasında "Qadınların həyatı qoy həmişə işıqlı olsun" sözlərini deməyə mərhəməti olan ilk adam kimi təqdir edirdi.

Bu baxımdan 1907-ci ildə Rusiya Dumasında müsəlman fraksiyasının üzvü, digər bir azərbaycanlı maarifçi cənab Xasməmmədov tərəfindən ifadə olunmuş Qafqazda qadınlara seçim hüququnun verilməsi ideyası heç bir təəccüb doğurmur. Məhz bu, Azərbaycan cəmiyyətində gender bərabərliyi ənənələrinin kökünün 20-ci əsrin əvvəllərinə gedib çıxdığını göstərir. Fuad Axundovun bu kitabı ictimai şüurdakı bu dəyişikliklərdə Tağıyev məktəbinin rolunu aydın şəkildə nümayiş etdirir. İlk əvvəldən bu məktəbə onun banisi tərəfindən qadınların əsas insan hüquqlarının ən yaxşı müdafiə vasitəsi kimi baxılırdı. Bütün bu ideyanı daha vacib edən məqam odur ki, bu məqsədə hələ İnsan

Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə və Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması üzrə Konvensiya kimi insan hüquqları sahəsində əsas beynəlxalq sənədlər qəbul edilməzdən xeyli əvvəl nail olunmuşdur.

Azərbaycanda qadınların dünyəvi təhsilə qovuşması tarixinə yeni yanaşmalardan biri bu məsələnin mövcud dövr və ətraf amillər kontekstində təqdim etmək səyidir. Öz söyləri ilə məktəbin uğurlu bir tarixə çevrilməsinə nail olan və əks halda kölgədə qala bilən bəzi mühüm şəxsiyyətləri göstərmək məhz bu yanaşma sayəsində mümkün olmuşdur. Axundov buna da nail olmuşdur. O, çox yığcam və ədəbi bir yolla məktəbin banisinin həyat yoldaşı və məktəbin ana qismində banisi Sona Tağıyeva, fakültə üzvləri Səkinə Axundzadə və Şəfiqə Əfəndi-zadə kimi görkəmli şəxsiyyətləri təqdim edir. Müəllif həmçinin Nazlı Nəcəfovanın simasında məktəbin öz məzunlarının gələcək həyatına təsirini də tədqiq etməyə çalışır. Bu xanımların həyatındakı çətinliklər və bəzən faciəli anlar Azərbaycanda gender bərabərliyi ideyasının inkişaf etdirilməsində mürəkkəb məqamların olduğunu aydın şəkildə göstərir.

*"Cəhalet hər hansı bir rəzil hərəkət üçün əsas mənbədir. Elm və təhsil bundan qurtulmağın yeganə yoludur".*¹ Kitabda sitat gətirilən bu sözlər Tağıyev məktəbinin müəllimlərindən biri, ilk azərbaycanlı qadın jurnalist və ölkədə qadınların təhsil alması ideyasını hərarətlə müdafiə edən Şəfiqə Əfəndi-zadəyə məxsusdur. Öz mənasına görə bu sözlər zamandan və mədəni xüsusiyyətlərdən asılı olmayaraq insani münasibətlərin mahiyyətini və sosial inkişaf üçün əsas amili göstərir. Beləliklə təhsil yalnız savadlılıq demək deyil. İlk və hər şeydən əvvəl o, əsaslandırma, təhlil etmə, geniş düşünmə tərzi və bizi əhatə edən dünyanın sirli məqamlarını dərk etmədir. Yanlış fikirlər və stereotiplər arasından həqiqətin aşkara çıxarılması təhsilin əsas məqsədidir. Sadə görünərsə də, o, çox vaxtı bütün nəsillərdən bunu tələb edir. Müasir həyatın sürətli inkişafını, istehlak cəmiyyətinin daima artan cəlbədicə məqamlarını və mövcud dəyərlərin relyativist təbiətini nəzərə aldıqda, bizdən xeyli əvvəl baş vermiş hadisələrin mahiyyətini dərk etmək daha da çətinləşir. Fuad Axundovun bu hadisələri asan bir dildə şərh etməsi bu əsəri daha da cəlbədicə edir.

Bu kitabı oxuduqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək olar ki, bizim tariximizin böyük bir hissəsi hələ də dəqiq araşdırma tələb edir. Bu dərin elmi araşdırma nəticəsində Azərbaycan ən qabaqcıl ölkələr arasında, hər bir halda gender məsələsində layiqli yer tuta bilər.

Beləliklə də, bu məqsədə doğru öz əsəri ilə daha bir addım atan Fuad Axundova bir daha minnətdaram.

Rəna İbrahimbəyova
Psixologiya elmləri namizədi,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti

¹ Şərqi-Rus qəzeti, № 3, 1903-cü il.

Preface

As a country with a rich historic legacy, Azerbaijan has been a homeland for a number of outstanding persons whose noble deeds left an indelible imprint and memory for the generations to come.

Hajji Zeynalabdin Taghiyev, a well-known oil baron and philanthropist, is one of these figures. His generosity and benevolence yielded him a high esteem and recognition during his life. Meanwhile the attitude towards Taghiyev used to be quite ambiguous at certain periods of our history. For a good 70 years of the Soviet regime the role of Taghiyev had been steadily misrepresented. Regaining of the national independence by Azerbaijan followed by revival of national values resulted in serious reconsideration of the historic missions of a number of prominent figures, H.Z.Taghiyev among them. New aspects of Taghiyev's life and activities have been recently revealed with even more serious researches yet on the way.

Educating Women to Educate a Nation by Fuad Akhundov, a young and promising researcher, is another successful endeavor in this respect. The work is dedicated to the historic mission of the first secular school for Muslim girls established by H.Z.Taghiyev. Foundation of such a school in a purely religious milieu was only possible due to enormous perseverance and determination of its benefactor. Taghiyev's subtlety in understanding existing realities together with his profound esteem and observation of local traditions were instrumental in the whole project coming to being. Impact of the school is traced through the gallery of outstanding women characters. Graduates of the Taghiyev school enormously contributed to further dissemination of education by establishing a number of schools of this type both within Azerbaijan and all over the region.

What should also be mentioned in this context is the role of the Taghiyev school in upgrading social status and promoting gender equality in Azerbaijan. Sona Taghiyeva, the founder's spouse, had also played a key role in the school's success story. Her profile leads to an inevitable conclusion that each prominent man should be accompanied by an outstanding woman.

In conclusion I would like to once again emphasize the importance of this work by Fuad Akhundov in understanding H.Z.Taghiyev's legacy together with appreciation of the author's mission in unveiling some truly fascinating parts of the Azerbaijani history.

Good luck!

Hijran Huseynova
Chairwoman, State Committee for Family, Women and Children
Affairs of the Azerbaijan Republic

Preface

Education and training constitute the very backbone of any society and the major precondition for development and progress. Upon signing the Millennium Declaration in September 2000, Mr. Heydar Aliyev, the President of the Republic of Azerbaijan, clearly indicated the Millennium Development Goals (MDG) as major national priorities of the country. Access to education for all citizens is among the 8 goals (Goal 2) followed by the Goal encouraging gender equality (Goal 3). The newly-independent Republic of Azerbaijan has also undertaken commitments to implement provisions of the Convention on Elimination of all Forms of Discrimination Against Women (CEDAW), as well as other international legal instruments including the Beijing Platform and Beijing+ 10 documents with women's education being the leitmotif.

In fact, for several generations of Azerbaijanis, women's education has not been a problem per se. Upon attaining a certain age girls are enrolled at schools together with boys. What may be a matter of discussion is type of school (e.g. public or private, special or general), or its location (nearby or distant). That said, the very fact that each child at the age of 6-7, no matter a boy or a girl, should start classes on September 15 (September 1 up until a very recent time) is no longer something to be argued anywhere in the country's urban or rural areas, no matter how remote they may be. This is specified by the National Law on Education adopted in Azerbaijan.

However the situation was not always like this as for centuries the Azerbaijani women together with their counterparts in other countries of the region had a very limited access to education as opposed to men. Of course, there were some exceptions, but they were never numerous and in most cases these exceptions were just confirming unpalatable rules of the real life. Some of these outstanding ladies like Queen Tomiris, Nushaba, the ruler of Barda, Mesketi and Natavan, the poetesses, became role models for generations, however their accomplishments were much more the result of their own talent and perseverance rather than existing traditions. Meanwhile thousands of other gifted girls were marginalized by persisting social relations and Aristotelian dogmas prevailing in education. It was only the shift to the Cartesian philosophy that provided access to training for girls and women, once again long after the same access was guaranteed for men.

The present book by Fuad Akhundov is an attempt to shed the light on how these processes unfolded in Azerbaijan. The work presents an interesting narrative about the persons who tried to facilitate these developments, and those who strove to obstruct them. There are no easy answers to the questions related to why the society was not ready to buy these values. To get these responses F.Akhundov makes a historic retrospect which ultimately results in a scientific research. The value of this research for those dealing with gender development issues in Azerbaijan is hard to overemphasize. With his non-traditional approach, profound knowledge, scrupulous attitude to the facts, Fuad Akhundov succeeded in tracing the history of women's involvement in secular education, which was quite a challenging idea for the region at that time. Besides this, the author also tries to reveal the role of a personality in a certain social, economic and cultural context. Despite a short time framework covered by the research, the scope of historic accomplishments was truly tremendous.

Hajji Zeynalabdin Taghiyev, a self-made Azerbaijani oil tycoon of the late 19th - early 20th centuries, is a central figure in the narrative. With no formal education but an outstanding business foresight, Taghiyev evolved into a sort of charismatic person highly recognized for his tangible input into Baku's public and charitable activities. It was Taghiyev's enormous flexibility that enabled him to overcome the burden of century-old traditions and embark on a risky undertaking bound with the foundation of the first secular school for the Muslim (i.e. Azerbaijani) girls. Hence the whole concept got to be known as "the Taghiyev School" from the outset.

The new type of education brought about an absolutely new vision requiring new approaches. Notwithstanding vehement opposition within the community, these new relationships were necessitated by ongoing developments in that-time Baku as a rapidly growing and culturally diverse industrial hub. A growing middle class and a number of advanced public figures such as Alimardan-bey

Topchubashov, Hassan-bey Zardabi and others created favorable pre-conditions to better promote the ideas of equality, democracy, human rights and women's emancipation. This borne in mind, the idea of secular education for Muslim girls was long overdue.

Responses to the foundation of the Taghiyev school provide a clear indication of this. A substantial number of letters, congratulations and addresses quoted by Fuad Akhundov provide an enormous geography of responses to the school's foundation from places like Paris, Moscow, Tbilisi, Kazan, Bukhara, Riga and even Calcutta to mention a few. Such a positive reaction to the school was not only typical for various Muslim communities and their most advanced representatives. For instance Rev.Yunitski, the head of Russian Orthodox clergy in Baku, referred to H.Z.Taghiyev as the first person in the Muslim world who dared to say: "Let there be light in women's life!"

Given this context, the idea of suffrage for the women in the Caucasus expressed in 1907 by another Azerbaijani educator Mr.Khasmammadov, member of the Muslim faction in the Russian Parliament (Duma), does not look anyhow bizarre. Meanwhile this is an indication of deeply-rooted ideas of gender equality in the Azerbaijani society as of the early 20th century onwards. The book by Fuad Akhundov clearly demonstrates the role of the Taghiyev school in these transformations in the public mentality. From its very inception the school was viewed by its benefactor as a tool to better advocate the basic human rights of women. What makes the whole idea all the more important, is that this goal was accomplished way before the adoption of fundamental international human rights instruments, such as the Universal Declaration of Human Rights (UDHR) and the Convention on Elimination of all forms of Discrimination Against Women (CEDAW).

One of the innovative approaches to the development of secular women's education in Azerbaijan is the attempt to present the issue in the context of concomitant time and surrounding circumstances. This approach made it possible to reveal some key figures whose efforts made the school a success story and who could otherwise remain in the shade. Akhundov succeeded in this as well. In a very succinct and tactful manner he presents the whole gallery of outstanding characters, such as Sona Taghiyeva, wife of the benefactor and the school's founding mother, as well as Sakina Akhund-zadeh and Shafiga Efendi-zadeh, the faculty members. The author also tries to trace the school's impact in the further lives of its graduates in the story of Nazly Najafova. Hardships and sometimes tragic reversals in the lives of these women are a clear demonstration of the complexities in pushing forward the idea of gender equality in Azerbaijan.

"Ignorance is the main source of any mean actions. Science and education are the only remedy to that".¹ This phrase quoted in the book belongs to Shafiga Efendi-zadeh, one of the teachers at the Taghiyev school, the first Azerbaijani woman journalist and an impassioned advocate of women's education in the country. In a sense the phrase provides the crux of human relations and a key to social progress regardless of time and cultural specificities. After all education is not just about literacy. First and foremost it is about the ability to reason, analyze, think inquisitively and reveal the mysteries of the world around us. Recovery of truth from false concepts and stereotypes constitutes the ultimate objective of education. Simple as that may seem, it oftentimes requires whole generations to accomplish this. Given the rapid pace of modern life, ever-increasing temptations of consumer society and relativist nature of existing values, getting to the core of events that occurred quite a while ago is becoming more and more complex. The more fascinating is the ease with which Fuad Akhundov is uncovering these events.

Having read the book one gets a strong feeling that a significant part of our historic legacy is still awaiting a scrupulous research. Provided this profound scientific research Azerbaijan could get its due place among the most advanced countries, at least as far as gender development is concerned. So once again, credit to Fuad Akhundov whose work is just another step towards this goal.

Rena Ibrahimbeyova

Associate Professor of Psychology, the Baku State University

¹ Shargi-Rus newspaper, No.3, 1903

Предисловие

Богатая своим историческим наследием, земля Азербайджана взрастила целую плеяду выдающихся личностей, оставивших по себе неизгладимую память на века своими благородными деяниями.

Одной из личностей подобного масштаба является крупный нефтепромышленник и меценат Гаджи Зейналабдин Тагиев, чьи благотворительные начинания еще при жизни снискали ему славу отца нации. Вместе с тем в различные периоды нашей истории отношение к Тагиеву было не всегда однозначным. Так, на протяжении 70 лет господства советской идеологии личность Тагиева, а также его деятельность представлялись в искаженном и необъективном свете. И лишь с обретением Азербайджаном национальной независимости, в процессе возрождения национальных ценностей начинается переосмысление роли и деятельности ряда выдающихся личностей, в том числе и Г.З.Тагиева. В течение ряда последних лет были раскрыты многочисленные аспекты жизни и деятельности этого поистине незаурядного человека, многообразная деятельность которого не перестает служить источником для появления все новых и новых исследований.

Очередной удачной работой в этом направлении является книга молодого и талантливого публициста Фуада Ахундова под названием "Образованная женщина - гарант образованной нации". Произведение посвящено исторической роли и значению основанной Гаджи Зейналабдином Тагиевым первой светской школы для девочек-мусульманок. Появление столь необычного учебного заведения в сугубо религиозной мусульманской среде стало возможным исключительно благодаря неординарной личности и негнбимой воле его основателя, и именно эта идея становится лейтмотивом всей работы. Тонкость Тагиева в понимании реалий существовавшей обстановки в купе с его глубоким уважением к национальным традициям и обычаям сыграли ключевую роль в реализации столь смелого замысла. Одним из важных аспектов, нашедших свое отражение в произведении, является появление целой когорты замечательных азербайджанских женщин-просветительниц, вышедших из стен Тагиевской школы и сыгравших исключительную роль в жизни азербайджанского народа открытием целого ряда аналогичных учебных заведений в самых различных уголках страны и региона.

Нельзя обойти вниманием и роль женской школы Тагиева в поднятии социального статуса азербайджанской женщины и создании предпосылок для ее признания в качестве полноправного члена общества. Наряду с этим автором раскрывается роль Соны ханум Тагиевой, супруги основателя школы, сыгравшей одну из ключевых ролей в жизни этого учебного заведения. Раскрывая роль этой удивительной женщины, автор подводит читателя к неизбежному выводу о том, что за каждым ярким мужчиной неизбежно стоит не менее незаурядная женщина.

Подводя итог сказанному, хочу отметить, что предлагаемое произведение Фуада Ахундова является собой еще один серьезный шаг в процессе осмысления духовного наследия Гаджи Зейналабдина Тагиева. Завоевавший искреннюю любовь читательской и зрительской аудитории рядом своих работ, Фуад Ахундов выполняет очень важную просветительскую миссию, раскрывая интересные страницы азербайджанской истории, и хотелось бы от души пожелать этому талантливому публицисту дальнейших успехов на избранном им пути.

Хиджран Гусейнова

Председатель Государственного Комитета по Проблемам Семьи, Женщин и Детей

Предисловие

Образование и просвещение граждан являются основой любого государства, главным условием развития страны и прогресса общества. В сентябре 2000 года в ООН Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев подписал Декларацию Тысячелетия, что было свидетельством того, что Азербайджан включил Цели развития на рубеже тысячелетия (ЦРТ) в число своих национальных приоритетов. В числе важнейших 8-ми целей мировым сообществом определены обеспечение и доступ к образованию всех без исключения граждан (Цель 2) и поощрение гендерного равенства (Цель 3). Молодая независимая Азербайджанская Республика также взяла на себя обязательства по исполнению Конвенции об искоренении всех форм дискриминации в отношении женщин, других международных документов (в том числе, Пекинской платформы действий, документов Пекин+10), в которых центральным вопросом является образование женщин.

Образование женщин для нескольких поколений азербайджанцев не является, собственно говоря, проблемой. Каждую девочку так же, как и мальчика, по достижении школьного возраста семья, родители отдают учиться. Может обсуждаться вопрос, куда: в какую школу - далеко или близко от дома, частную или государственную, специальную или обычную, но то, что 6-7-летний ребенок независимо от пола должен войти 15 сентября (до недавнего времени - 1-го сентября) в первый класс, ни у кого не вызывает сомнений. Это так по всей стране, в больших и малых городах, в самых удаленных селах. И вопрос этот регулируется Законом Азербайджанской республики об образовании со всеми вытекающими из этого последствиями.

Но так было не всегда, и женщина-азербайджанка так же, как, и многие ее сестры - женщины в других странах мира, веками была гораздо дальше от получения образования, чем мужчина. Конечно, были исключения. Их всегда было немного. Имена образованных, умных женщин вошли в историю азербайджанского народа. В числе таковых царица Томрис, правительница Барды Нушаба, поэтессы Мехсети, Натаван. О них складывали легенды, они воплощались в литературных образах (например, образ Фитне, Бурла хатун), их приводили в пример девочкам в воспитательных целях. Там не менее считать их достижения лишь плодом труда учителя или объяснять особенностями обучения, вероятно, было бы неверно. Это были настолько высокоодаренные талантливые личности, что никакие запреты и давления среды, никакие предрассудки не могли помешать их становлению. Однако общество не позволяло учить всех и учиться всем независимо от уровня способностей. Да и существовавшие обучающие приемы, основанные на аристотелевских догмах, не позволяли делать это. Перелом произошел тогда, когда девочки и женщины получили доступ к образованию, построенному на принципах картезианской философии. Для мужчин этот процесс начался раньше.

Книга Фуада Ахундова и посвящена тому, как и когда это происходило в Азербайджане, кто инициировал этот процесс, почему общество сопротивлялось этому. Не так просто ответить на эти вопросы. И Фуад Ахундов, чтобы получить на них ответы, совершая экскурс в прошлое, проводит, фактически, настоящее научное исследование, ценность которого для всех тех, кто занимается историей развития гендера в Азербайджане, трудно переоценить. В силу своего неординарного мышления, глубочайшей эрудированности, с присущей ему скрупулезностью и добросовестностью в работе с фактами Фуад Ахундов смог, не ограничиваясь описанием процесса вовлечения женщин в систему совершенно нового для этого региона светского образования, логически увязать между собой значимость личности с особенностями социально-экономической ситуации того периода и теми изменениями, которые стали происходить вслед за этим в общественном сознании в отношении к образованию женщин, причем в историческом масштабе и в кратчайшие сроки.

Автор оперирует исключительно документальными данными, но эти данные охватывают столь широкий круг событий, что перед читателем возникает красочная панорама жизни Баку на рубеже веков. Центральной фигурой является Гаджи Зейналабдин Тагиев - азербайджанский нефтепромышленник конца XIX - начала XX веков, удивительный человек, который никогда не учился, но был блестящим бизнесменом, владевшим всеми тонкостями менеджмента. Строго следуя фактам, автор подводит нас к мысли о том, что это была харизматическая личность, пользовавшаяся "непререкаемым авторитетом в деловых кругах не только среди своих соплеменников, но и практически всех этнических групп, задававших тон в деловом мире дореволюционного Баку". Под внешне спокойным и деловым обликом этого человека скрывалась неимоверная сила духа и бушевали страсти. И начинаешь понимать, что только такой человек, будучи "далеко не первым по объему своего состояния среди местных нефтяных магнатов, но прославившийся своей колоссальной общественной, просветительской и благотворительной деятельностью", мог, гибко обходя сопротивление многовековых традиций, с поразительной настойчивостью и уверенностью, взяться за создание учебного заведения нового типа - светской школы для девочек - азербайджанок, или, как говорили тогда, мусульманок. Школа сразу же получает название "тагиевской".

Новая система открывала совершенно новые горизонты жизни, новый ракурс видения мира, требовала построения новых отношений. Несмотря на яростные выпады противников, этому, конечно, способствовала общая ситуация в стране - расширяющиеся контакты с другими странами, полиморфная этно-культурная среда Баку, богатеющий средний класс, выход на арену общественной жизни блестящей плеяды азербайджанских интеллигентов таких как, к примеру, Алимарданбек Топчибашев, Гасан-бек Меликов (Зардаби), основу убеждений которых составляли такие понятия, как равенство, демократия, права человека. Идея эмансипации женщин витала в воздухе.

В этом убеждаешься, читая выдержки из прессы того времени, которые щедро приводятся автором. Это цитаты из газет Тифлиса и Казани, Москвы и Парижа, Ф.Ахундов отмечает: "Бахчисарай, Порт-Петровск (Махачкала), Бухара, Рига и даже Калькутта - такова лишь неполная география отзывов на тагиевское нововведение. Вместе с тем столь бурная реакция была характерна не только для различных мусульманских общин. Глава православной церкви Баку владыка Юницкий назвал Г.З.Тагиева "первым человеком в мусульманском мире, который сказал: в жизнь женщины надо пролить свет". Конечно, же, речь шла о просвещении.

В контексте всего этого совершенно не случайным выглядит предложение о предоставлении женщинам-мусульманкам Кавказа права голоса на выборах, с которым буквально через пару лет (в 1907 году) выступит депутат от Азербайджана Хасмамедов в мусульманской фракции Российской государственной Думы. Фракция после многочасовых дебатов с некоторыми оговорками одобрит это предложение. С точки зрения развития идеи гендерного равенства, это весьма ценный факт, выдвигающий Азербайджан в ограниченное число стран мира, общественность которых, еще на заре XX столетия осознала необходимость образования для женщин, а сам факт обсуждения предложения свидетельствует о серьезных подвижках в общественном сознании.

Читая книгу Фуада Ахундова, понимаешь, что в этом есть лепта и Тагиевской школы, поскольку " ... открытие школы для мусульманских девочек виделось ее основателем как наиболее эффективный способ распространения идей неотъемлемых человеческих прав женщин посредством школьного образования". И достичь этого удалось задолго до принятия таких основополагающих международных правовых документов, как Всеобщая Декларация прав человека или Конвенция об искоренении всех форм дискриминации в отношении женщин (CEDAW).

Одним из важных и, пожалуй, новых подходов к исследованию проблемы становления образования женщин в Азербайджане следует считать анализ не только самого процесса обучения, но и всего того, что сопутствует ему, в частности, анализ обстановки, в которой идет этот процесс, взаимоотношений тех, кто задействован в нем. Именно при таком анализе высвечиваются личности, роль которых, как правило, остается в тени, но без которых успех дела был бы невозможен. Ахундову удастся сделать и это. С присущим ему тактом, предельно кратко, но емко он описывает роль в деятельности школы совершенно замечательных женщин - жены Гаджи Зейналабдина Тагиева Соны ханум, педагогов школы Шафиги ханум Эфенди-заде, Сакины ханум Ахундзаде, а также влияние школы на жизнь своих выпускниц. В качестве примера последнего автор описывает историю жизни Назлы ханум Наджафовой (урожденной Таировой). Судьба каждой из них, перипетии их жизни, порой трагические, отражают трудный процесс становления гендерного равенства в Азербайджане.

"Невежество суть первопричина любой подлости. Единственным же целебным средством от невежества являются наука и просвещение". Эти слова Шафиги ханум Эфенди-заде, замечательного человека, первой азербайджанской женщины-журналиста, верной последовательницы идеи женского образования в Азербайджане, процитированные в книге, раскрывают суть человеческой жизни и прогресса общества независимо от того, о какой эпохе или культуре идет речь. Ведь просветительство и образование это не только обучение грамоте - чтению и письму. Это прежде всего формирование умения мыслить, добывать знания, пытливо вглядываться в окружающее, познавать мир, раскрывая тайны Бытия. И, конечно же, стать личностью, ответственной не только за собственные поступки, но и за происходящее рядом.

Самым высоким уровнем просветительства является восстановление справедливости, возрождение правды о тех или иных событиях или людях, умение анализировать, сопоставлять и делать такие обобщения, которые помогают снять с фактов паутину домыслов и искаженных толкований, очищают их от лжи и надуманных выводов и раскрывают Истину во всей ее прекрасной наготе. На это порой уходит целая жизнь не одного человека и не одного поколения. В редких случаях, дарованных свыше редким людям, это удается сделать в одиночку. И тогда, кажется, что это очень просто. Нужно только взять то, что уже накоплено. Но это только кажется, что просто. Когда с конечной точки оглядываешься на весь пройденный путь, оцениваешь объем переработанной информации и значимость полученных результатов, начинаешь понимать какой огромный труд был затрачен.

В тисках времени современной жизни, при всех соблазнах потребительского общества, и релятивности ценностей еще сложнее, нет, не сохранить, а многопланово воспринять, системно осмыслить, адекватно прочувствовать, а главное - докопаться до самой сути событий, происходивших в далеком прошлом. Легкость и естественность, с которой все это делает Фуад Ахундов, - потрясает.

Закрывая книгу, укрепляешься в мысли, что многое из прошлого нашего народа еще ждет своего исследователя, что оно, это прошлое, не только заслуживает исследовательского интереса и детального научного изучения, но и способно обеспечить Азербайджану достойное место в ряду развитых стран мира, по крайней мере в вопросах гендерного развития.

Все это показал Фуад Ахундов. Низкий поклон ему за это!

Рена Ибрагимбекова
Кандидат психологических наук,
доцент Бакинского Государственного Университета

Giriş

Siyasi və iqtisadi dəyişikliklər, ideologiyalar və həyəcanlı vaxtlar keçmiş bir sıra unudulmaz günlər vardır. Onlardan biri, hələ uşaqlıq vaxtlarımdan xatırladığım və Sovet dövründə oktyabr ayının birinci həftəsinin sonunda qeyd edilən müəllimlər günüdür. Lakin Azərbaycanda müəllimlər günü simvolik olaraq ölkənin təhsil tarixində həqiqi dönüş nöqtəsini bildiren digər bir günlə üst-üstə düşür: azərbaycanlı qızlar üçün ilk kübar məktəbin təsis olunmasının ildönümü.

Məşhur azərbaycanlı neft sənayeçisi və xeyriyyəçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1823 - 1924) tərəfindən əsası qoyulan və 9 oktyabr 1901-ci il tarixdə fəaliyyətə başlamış bu məktəb nəinki Rusiya İmperiyasında, hətta demək olar bütün müsəlman dünyasında ilk belə məktəb idi. Tağıyev məktəbindən qalan ən böyük miras yəqin ki, sonradan özləri görkəmli müəllimələr və maarifçilər olmuş gözəl azərbaycanlı xanımların bütöv bir nəslidir. Beləliklə, bir tərəfdən müəllimlər günü ilə əlaqə və digər tərəfdən müasir Azərbaycan üçün daha vacibi işə aşağı təbəqədən çıxaraq özü yüksələn neft sənayeçisi tərəfindən toplanmış qara qızılın bütün regiona kübar və liberal maarifçiliyin gözəl ənənələrini yayan təhsilli azərbaycanlı qadınlar, gələcək analar və müəllimlərin bütöv bir nəslinin simasında dəyərli bəşəri qızıla çevrilməsi ideyasının bariz bir nümunəsidir.

Introduction

There are some memorable days that outlive political and economic changes, ideologies, and troubled times. The one I recall from my childhood is Teacher's Day, that back in the Soviet times was traditionally celebrated the first weekend in October. In Azerbaijan however, the advent of Teacher's Day symbolically coincides with another date representing a true milestone in the history of country's education - the anniversary of the first secular boarding school for Azerbaijani girls.

Founded by Hajji Zeynalabdin Taghiyev (1823-1924), the famous Azerbaijani oil baron and philanthropist, the Taghiyev Secular School for Muslim Girls, was inaugurated on October 9 1901. It was the first school of its type not only in the Russian Empire but probably throughout the Muslim world. Perhaps the most remarkable legacy of the Taghiyev School was a whole generation of remarkable Azerbaijani women who later became outstanding teachers and educators in their own right. Hence the link between Teacher's Day and what is more important for today's Azerbaijan, a perfect example of turning black gold amassed by a self-made oil baron into an invaluable human gold in the form of a whole cohort of educated Azerbaijani women, future mothers, and teachers disseminating the best traditions of a

Введение

В жизни каждого общества существуют памятные даты, не подвластные времени, политической конъюнктуре или доминирующей идеологии. Одной из таких дат, уходящих в даль нашего школьного детства, является День Учителя, традиционно отмечающийся в первую субботу октября. Символично и то, что в истории азербайджанского просвещения эта дата почти совпадает с не менее значимым событием нашей не столь давней истории: открытием первой светской школы для девочек-мусульманок. Этому уникальному в своем роде учебному заведению и посвящается настоящее исследование.

Основанное 9 октября 1901 года известным азербайджанским предпринимателем и меценатом Гаджи Зейналабдином Тагиевым (1823-1924гг.), Бакинское Женское имени Императрицы Александры Федоровны русско-мусульманское училище (таково было официальное название школы), стало практически первым светским учебным заведением для девочек-мусульманок не только в Российской Империи, но, возможно, и на всем Мусульманском Востоке.

Пожалуй, наиболее ценным наследием, оставленным Тагиевской школой, явилась целая плеяда замечательных азербайджанских просветительниц, сыгравших

Qeyd olunduğu kimi, kübar müsəlman qızlar məktəbi ideyası hələ ilk əvvəldən ictimaiyyətin kifayət qədər xoşagəlməyən rəyi ilə üzləşməli oldu. Bu ideya böyük maliyyə yatırımı ilə yanaşı, Tağıyevdən böyük şəxsi cəsurluq, tədbirlilik və qətiyyətlilik, habelə bundan əlavə yerli şüur və adətlərə dərinlən bələd olma və kifayət qədər diplomatik davranış tələb edirdi. Eyni zamanda hətta inanılmaz bir məqam isə odur ki, Tağıyev özü çətinliklə oxumağı və yazmağı bacarırdı. Yoxsul bir ailədə anadan olmuş Tağıyev Bakıda ənənəvi sənət sayılan peşəkar bəna olmaq üçün hələ erkən yeniyetmə vaxtlarında bəna yanında şagird, iyirmi yaşlarında ikən tikinti podratçısı olmuş və on il sonra isə parça ticarəti ilə məşğul olmuşdu. Beləliklə də, neft sənayesinə gəlməzdən və bu sahədə böyük uğur qazanmazdan əvvəl o, ağır bir şəraitdə dünyaya gələn bir insan kimi həqiqətən zəhmətli yol keçmişdir, buna görə də bu uğurlara onilliklər ərzində böyük səylərin və çətinliklərin nəticəsi kimi baxılmalıdır.

Burada diqqəti cəlb edən məqam isə odur ki, Tağıyevin şəxsi uğuru 1872 - 1920-ci illəri əhatə edən Bakıdakı ilk neft yüksəlişinin fəvqəladə bir dövründə yeganə hal deyildi. Həmin vaxt neft həyəcanı dalğası ilə yeni zəngin neft maqnatları qismində xeyli sayda aşağı təbəqədən çıxaraq yüksələn güclü şəxslər peydə oldu. Lakin hətta öz həmkarları arasında Tağıyev tək öz

secular and liberal education all over the region.

From the outset, the very idea of a secular school for Muslim girls had to fight its way through unfavorable public opinion of the time. Apart from substantial financial input, it required tremendous personal courage, foresight, and perseverance from Taghiyev, which was reinforced by a great deal of diplomacy and profound knowledge of local mentality and traditions. Meanwhile, what is even more incredible is that Taghiyev himself could barely read and write. Born to a poor family, he became an apprentice to a stone mason in his early teens and achieved the level of professional stone-dresser, a traditional craft in Baku, as a teenager. This work was followed by contract construction in his twenties and textile trades a decade later. So Taghiyev's involvement in the oil business and his enormous successes in this field were preceded by the really hard work of a man who was not born with a silver spoon in his mouth. His accomplishments should, therefore, be viewed as an outcome of huge endeavors and survival over decades.

A noteworthy detail is that Taghiyev's personal success story was not unique during the extraordinary era of the first Oil Boom in Baku (1872 to 1920). This was the time when a whole gallery of tough, self-made, newly rich local oil tycoons appeared on the wave of the oil fever.

колоссальную роль в распространении идей светского женского образования в регионе - отсюда и связь с памятным Днем Учителя. Однако, учитывая то обстоятельство, что основой для создания школы послужило колоссальное состояние, нажитое ее основателем на нефтяном бизнесе, Тагиевская школа являет собой наглядный пример трансформации "черного золота" в золото человеческого, материнского капитала, приумноженного с годами целой когортой выпускниц этого учебного заведения. Именно эта идея имеет огромную значимость для независимого Азербайджана сегодня.

Нелишним в этом контексте было бы упоминание о том, что

история успеха Г.З.Тагиева и его предприятия не была чем-то из ряда вон выходящим для Баку на рубеже 19-го-20-го веков. То было время, когда ворвавшийся вихрем в жизнь города нефтяной бум 1872-1920 годов буквально на глазах преобразил небольшую, но древнюю восточную цитадель в один из наиболее бурно развивающихся индустриальных центров мирового масштаба.

Вместе с тем о наличии колоссальных запасов нефти в предместьях Баку было известно испокон веков. Так, первые упоминания о Баку как о поселении, датирующиеся 930 годом н.э. и принадлежащие перу арабского исследователя Аль Истахри, уже содержат информацию о добыче этой черной жидкости в окрест-

Bakıda dartaylama yolu ilə ilk neft hasilatı
A bailer sinking down into the well in the early days of Baku's oil production
Первоначальная добыча бакинской нефти методом тарпания

sərvətinə görə tanınmırdı, buna görə həmin dövrün tarixinə qısa nəzər salmaq ilk kübar müsəlman qızlar məktəbinin yaranma şəraitinə də müəyyən qədər aydınlıq gətirəcəkdir.

Bakının böyük neft ehtiyatları hələ çox qədim vaxtlardan bəlli olmuşdur. Bizim eranın 930-cu ilinə aid olan və Ərəb səyyahı Əl-İstəxri tərəfindən yazılmış bir şəhər məskəni kimi Bakı haqqında ilk xatirələrdə bu ərazinin zəngin neft ehtiyatlarına malik olması barədə böyük vəcdlə danışılır.¹ Həmin vaxtlar əsrlər boyu neft əllə qazılan quyulardan hasil olunur və dəvə karvanları ilə çaxır çəlləklərində qonşu ərazilərə daşınırdı.

Təəccüb doğursun da, 1806-cı ildə Bakının Rusiya İmperiyasına birləşdirilməsi vəziyyəti yaxşılaşdırmadı, hər şeydən əvvəl təxminən 100-ə yaxın neft quyularının hamısı Rusiya ilə İran arasında birinci sülh müqaviləsi bağlandıqdan sonra milliləşdirildi. 1813-cü ildə bağlanan Gülüstan müqaviləsində Rusiya

However, even among his peers Taghiyev was known for something more than just money. Therefore a brief overview of the history of the epoch will shed some light into the events surrounding the founding of the first secular school for Muslim girls.

The enormous oil deposits of Baku have been known since time immemorial. In fact, the first memories of Baku as an urban settlement date back to 930 A.D. when an Arabic traveler, Al Istakhri, wrote enthusiastic descriptions of the area's enormous oil riches.¹ For centuries oil had been produced from hand-dug pits and transported to neighboring areas in wineskins by camel caravans.

Oddly enough, annexation of Baku by the Russian Empire in 1806 did not improve oil production capacity in the region. There were 100 hand-dug oil wells around Baku with a very tiny output exported to neighboring areas. The Gulistan Treaty

*1860-cı illərdə Bakının dəniz tərəfindən mənzərəsi. Foto A.Ulskinindir
Panoramic view of Baku in the 1860-s, photo by A.Ulski
Бакинская панорама с моря, 1860-е годы, фото А.Ульского*

ностях города.¹ Однако на протяжении столетий нефть добывалась из вырытых вручную колодцев и транспортировалась верблюдными караванами в бурдюках.

На момент присоединения Бакинского ханства к Российской Империи в 1806 году в окрестностях города функционировало около сотни подобных колодцев, которые были национализированы казной после Гюлистанского Мира, заключенного между Россией и Персией в 1813 году и подтвердившего статус Баку в составе Российской Империи. Однако отсутствие частной инициативы и низкий промышленный спрос на нефть, усугубляемые к тому же тяжеловесностью местной администрации, привели к заметному падению и без того незначительного производства нефти. Царское правительство попыталось несколько реанимировать добычу в 1820 году, приняв

*Bakıda ilk neft hasilatı
Early oil production in Baku
Первоначальная добыча нефти
на бакинских промыслах*

Tarixi fotosəkillər Azərbaycan Respublikasının Dövlət Kino və Foto Sənədləri arxivi, Dövlət Tarix muzeyi və Dövlət Xalq Təhsili muzeyi tərəfindən təqdim edilmişdir.

Historic photos are courtesy of the State Cinema & Photo Archives, the State History Museum and the Museum of Public Education, Republic of Azerbaijan

Исторические фотографии любезно предоставлены Центральным Государственным архивом кинофотодокументов, Государственным Музеем истории и Государственным Музеем народного образования Азербайджанской Республики

İmperiyasının bir hissəsi kimi Bakının rəsmi statusu müəyyənləşdirildi və həmin vaxt da neftin milliləşdirilməsi həyata keçirildi. Həmin vaxt özəl sahibkarlığın olmaması, aşağı səviyədə sənaye tələbatı və yeni rəhbərlikdəki səriştəsizlik neft hasilatını xeyli ləngitdi. Bu, 1820-ci ildə neft quyusu özəl sahibkarlara icarəyə verilməyə başlayarkən hasilatın yenidən canlandırılması məqsədilə bir sıra addımların atılması ilə nəticələndi. Lakin icarənin çox qısa müddətli olması (4 ildən sonra torpaqlar yenidən dövlətə qaytarılmalı idi) "neft icarədarları" adlananları o qədər də canlandıra bilmədi. Bu qeyri-normal sistem yalnız 1872-ci ildə Rusiyada böyük islahatlar aparıldıqdan sonra yenisi ilə əvəzləndi.²

Bakının neft sənayesində imtiyazların verilməsi bir partlayışa səbəb oldu. Neft yüksəlişinin ilk onilliyində neft hasilatı 60 dəfə artdı və 1901-ci ildə 130 mindən bir qədər çox əhalisi olan Bakı dünya xam neftinin təxminən 51 %-ni verirdi. Neft yüksəlişi həqiqətən şəhər əhalisinin sayına da partlayıcı bir təsir göstərdi. Qoşa divarlı qədim kiçik qala olan və 1872-ci il ildə 14,5 min nəfər sakini olan Bakının əhalisinin sayı 1903-cü ildə 143 mini, on ildən sonra 214 mini və Birinci Dünya Müharibəsinin sonunda isə milyonun dördde birini ötüb keçdi.

Sözsüz ki, əhalinin sayındakı bu cür görünməyən artım növbəti onilliklərdə də Bakının bir xüsusiyyəti

signed between Russia and Persia in 1813 specified official status of Baku as a part of the Russian Empire and it was at this time that nationalization of oil took place. Meanwhile lack of private enterprise, low industrial demand, and heavy-handedness on the new administration resulted in a huge decline in oil production. Hoping to revitalize output, oil wells were offered for rent to private entrepreneurs in 1820. However rental agreements were limited to four years followed by state repossession of lands which did not add much enthusiasm to the so-called 'oil farmers'. This dysfunctional system lasted until 1872 when it was replaced following substantial reforms in Russia.²

The introduction of concessions in Baku's oil industry had an effect comparable to letting the genie out of the bottle. Oil production boosted 60 times within the first decade of the Oil Boom. By 1901, Baku with its population slightly exceeding 130 thousand residents provided almost 51 per cent of the world's output in crude oil! The oil boom had a truly explosive impact on the city's population. A tiny ancient citadel with double rampart and 14,500 thousand residents in 1872, Baku surpassed 143,000 by 1903, 214,000 a decade later, and reached almost quarter of a million by the end of World War One.

Needless to say, such an unprecedented growth in population brought about enormous ethnic and

решение о сдаче нефтеносных земель на откуп частным лицам. Однако очень короткий период откупа (всего лишь 4 года, за которыми следовал возврат земель в казенное пользование) не прибавили инициативности откупщикам. Ситуация начинает меняться лишь в пореформенный период в России, когда под влиянием растущего внутреннего рынка откупная система окончательно отменяется в 1872 году.²

Отмена откупной системы землепользования и последовавшие за этим торги на нефтеносные участки земли возымели эффект разорвавшейся бомбы для бакинской нефтяной индустрии, обозначив собой начало события, впоследствии получившего название "нефтяной бум". В течение десяти последующих лет добыча нефти в Баку возросла в 60 раз, а к 1901 году бакинские промыслы производили 50,6% мировой нефти, и это при населении, едва перевалившем за 130 тысяч человек!

Кстати, наряду с индустриальным подъемом в городе наблюдался беспрецедентный рост населения. Так, если в 1872 году в Бакинской цитадели и на фортштадте проживали 14,5 тысяч человек, то в 1903 году эта цифра превысила за 143 тысячи. К 1913 году население города исчислялось уже 215 тысячами, а к концу первой мировой войны оно подходило к четвертьмиллионной отметке.

olmuş böyük etnik və mədəni müxtəliflik gətirdi. Məsələn 1913-cü ildə (Birinci Dünya Müharibəsindən əvvəl sonuncu dəfə stabil statistikanın aparıldığı il) heç bir icma ümumi əhalinin 36 %-ni ötüb keçməmişdi. Əsas icmalar ruslar (36%), azərbaycanlılar (34%), ermənilər (19%) idi, daha sonra isə yəhudilər (5 %, faktiki olaraq Qafqazda ən böyük və ənənəvi olaraq artan yəhudi icması), gürcülər (4,5%), almanlar (1,9 %), polyaklar, isveçlilər və s. gəlirdi.³ Həmin vaxtlar bu icmaların bəziləri ümumi Bakı əhalisinin kiçik bir hissəsini təşkil etsə də, yəhudi həkimlər, alman texniklər, norveçli mühəndislər və nəhayət polyak memarları kimi həqiqi fenomenlər haqqında danışmaq olardı.

Əvvəllər göyə ucalan minarələrlə Şərqi məscidlərinin üstünlük təşkil etdiyi şəhər landşaftını yeni məscidlərlə yanaşı, rus pravoslav, katolik və lüteran kilsələri və neo-klassik üslubda tikilən gözəl sinaqoq bəzəyirdi. Diqqəti cəlb edən bir məqam odur ki, sinaqoq 1900-cü illərin əvvəllərində Bakının mərkəz hissəsində yerli bələdiyyə tərəfindən heç bir ödəniş olmadan verilən torpaq sahəsində tikilmişdi. Burada məqsəd imperiyanın anti-semitik orqanları tərəfindən qoyulan mənfur məskunlaşma hüddullarından kənarda yaşayan yəhudilərin sayını göstərməmək idi.³ Bu müqəddəs yerlərin çoxu dini "xalq üçün tiryək" adlandıraraq ona qarşı sərt mövqe

cultural diversity which was a feature of Baku for decades to come. For example, in 1913 (the last year of stable statistics year prior to WW1) not a single ethnic community exceeded 36% of the overall population. The leading communities were Russian (36%), Azerbaijani (34%), Armenian (19%), followed by Jewish (5%, in fact the largest and traditionally most prosperous Jewish community in the Caucasus), Georgian (4,5%), German (1,9%), Polish, Swedish, etc.³ With some of these communities comprising only a tiny proportion of the overall population of Baku at that time, one could speak of a true phenomenon of Jewish physicians, German technicians, Nordic engineers and, last but not least, Polish architects.

The urban landscape previously dominated by Oriental mosques with minarets piercing the skyline, was then featured by Russian Orthodox and Armenian churches, Catholic and Lutheran cathedrals, as well as a beautiful synagogue designed in a neo-classical style. A noteworthy detail is that the synagogue was built in downtown Baku in early 1900's on a plot of land provided by the local municipality free of charge. The rationale behind this gift was not to expose the Jews residing outside the infamous Pale of settlement which was introduced by anti-Semitic Imperial authorities.⁴ Even though most of these shrines were later

Безусловно, столь бурный рост населения сопровождался необычайным этнокультурным многообразием, определившим облик Баку на десятилетия вперед. Так, например, по данным 1913 года, часто приводимого в пример историками в качестве последнего года стабильной предвоенной статистики, ни одна из этнических групп, проживавших в Баку, не превышала 36% от общего количества населения. Традиционно лидировавшими общинами были азербайджанская и русская (34% и 36% от общего населения соответственно), за ними следовала армянская община (19%). Четвертой по численности и крупнейшей на Кавказе была община европейских евреев (без малого 5% населения Баку), за ней следовали грузинская (4.5%), немецкая (1.9%), польская и скандинавская (ок.2%) этнические группы населения.³

Несмотря на относительную немногочисленность некоторых общин, в городе наблюдался своеобразный феномен еврейских врачей, немецких техников и, что не менее важно, польских архитекторов и гражданских инженеров. Городской ландшафт с традиционно доминировавшим крепостным валом и вертикалями минаретов менялся буквально на глазах, обрастая четкой градостроительной решеткой внекрепостной части, где наряду с величественными особняками и новыми мечетями соседствовали православные соборы, католические и лютеранские церкви, а

*Bibi-Heibat
mәscidi
The Bibi-Heibat
Mosque
Биби-Эйбатская
мечеть*

*Aleksandr Nevski
pravoslav kilsəsi
The Alexander
Nevski Cathedral
Александро-
Невский Собор*

*Müqəddəs Məryamın
katolik kilsəsi
The St. Mary Roman
Catholic Church
Католический
костел Св.Марии*

*Birinci neft bumu (1872-1920)
zamanı Bakı mənzərələri
Baku views at the time of the first
Oil Boom (1872-1920)
Виды Баку времен первого Нефтяного
Бума (1872-1920гг.)*

tutan kommunistlər tərəfindən bağlanılsa da və ya bir çox hallarda dağıdılsa da, Bakının sosial həyatında dərin kökə malik olmuş etnik və dini tolerantlıq ənənələri bütün Sovet dövründə bu şəhəri tanıdan xüsusiyyətlərdən olmuşdur.

Sovet dövründən əvvəl Bakıdakı etnik müxtəlifliyə gəldikdə isə bunu və onun şəhərin texniki və mədəni inkişafına böyük təsirini qiymətləndirmək lazımdır. Dünyada birinci neft tankeri (1879-cu ildən Nobel qardaşları tərəfindən istifadə olunan və Xəzər dənizində "Neft Daşları" kimi də tanınan ilk sahilyanı platformalar üçün istehkamların tikintisi zamanı 1949-cu ildə Sovetlər tərəfindən suya enidirmiş Zoroastr⁵), sonra isə neft hasilatında və emalında o dövrün ən müasir texnologiyalardan istifadə şəhərdə ilk Avropa teatrının (Tağıyev Teatrı, 1883) yaradılması və 1908-ci ildə səhnələşdirilən müsəlman dünyasında ilk opera (Hacıbəyovun Leyli və Məcnun operası) ilə eyni vaxta təsadüf edir.

Bütün bunlarla yanaşı, ilk kübar müsəlman qızlar məktəbinin təsis olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Faktiki olaraq, bu, yerli əhaliyə daha yaxşı nəzarət etmək üçün İmperiya orqanları tərəfindən bilərəkdən saxlanılmış mollaların təsiri ilə dinin üstünlük təşkil etdiyi cəmiyyətdə inqilabi bir hadisə idi. Həmin vaxt müsəlman cəmiyyətində qızlar məktəbi ideyası həqiqətən anlayışsızlığı və bir çox hallarda ciddi müqaviməti dəf

closed down or oftentimes demolished by the communists known for their vehement attitude towards religion as "opium for the people", traditions of ethnic and cultural tolerance deeply rooted in Baku's social fabric were something the city was known for throughout the whole Soviet period.

Back to the pre-Soviet ethnic diversity of Baku, one should never underestimate its enormous impact upon the city's technical and cultural development. The first oil tanker in the world Zoroaster (1879) was used by the Nobel Brothers and eventually sunk by the Soviets in 1949 to build the bridgehead for the first off-shore platforms in the Caspian also known as "the Oil Rocks"⁵. Cutting-edge technologies of oil production and refinement were accompanied by the first European theatre in the city (Taghiyev's Theatre, 1883) and the first opera in the Muslim world staged therein in January 1908 (Hajibeyov's Leyli and Majnoun).

With all these accomplishments, the founding of the first secular school for Muslim girls is of a particular importance. In fact, this was a revolutionary event in what used to be a cleric-dominated society where the influence of mullahs was intentionally retained by the Imperial authorities to gain better control over the local population. The very idea of a girls' school in Muslim society at that time had to overcome misunderstandings

также красивая синагога, выдержанная в неоклассическом стиле.

Примечательным в этой связи является и то, что построенная в 1900-е годы в центре города Бакинская синагога (ныне в ее здании располагается Театр им.Р.Бейбутова), была возведена на участке земли, предоставленном Бакинской Городской Думой бесплатно. Объяснялось это тем, что Баку находился за пределами пресловутой "черты оседлости", в рамках которой дозволялось селиться еврейскому населению в пределах Российской Империи, и потому официальная реализация земли для синагоги могла вызвать нежелательную реакцию у регионального имперского начальства.⁴

Дореволюционный период бакинской истории также характеризуется значительными достижениями как в технической области, так и в культурной сфере. Среди технических нововведений нельзя обойти вниманием первый в мире нефтеналивной танкер со звучным

Bakı Bələdiyyəsi tərəfindən təmənnasız verilən torpaq sahəsində inşa olunmuş şəhərin birinci sinaqoqası

The first synagogue in Baku erected on a plot of land provided free of charge by the Town Hall
Первая бакинская синагога, возведенная на участке земли, бесплатно предоставленном городской Думой

названием "Зороастр". Построенный братьями Нобелями в 1878 году, он прослужил без малого 70 лет и был затоплен в Каспийском море вместе с шестью другими судами во время строительства Нефтяных камней в конце 40-х годов прошлого столетия для создания плацдарма для крепления свай на морском дне.⁵

Первый нефтеналивной танкер в мире "Зороастр"

Dünyada ilk neft tankeri "Zoroastr"
Zoroaster, the first oil tanker in the world
"Зороастр" первый нефтеналивной танкер в мире

etməklə bir mübarizə yolu keçməli oldu. Faktiki olaraq, bu məktəbin banisi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin şəxsi cəsarəti və inadçılığı olmasaydı, bu layihənin həyata keçməsinə çox az ümid var idi. Nə qədər təəccüblü görünsə də, Tağıyev nəinki təhsilsiz idi, hətta o, həqiqətən savadı olmayan yeni varlanmış neft sənayeçisi idi. Cəmiyyətin ən çox təzyiq altında olan hissəsinə, müsəlman qadınlara təhsil vermək üçün onun göstərdiyi səylər daha çox təqdirəlayiq idi. Buna görə də azərbaycanlı qızlar üçün ilk kübar məktəbinin təsis olunma şəraitinin araşdırılmasında bir şəxsiyyət kimi Tağıyev fenomeninə daha geniş nəzər salmaq yerinə düşərdi.

and oftentimes desperate resistance. In fact, if not for the personal courage and perseverance of the school's founder, Hajji Zeynalabdin Taghiyev, the whole project had little chance of survival. Odd as it may seem, Taghiyev, a newly rich oil baron, was not only uneducated, but virtually illiterate. All the more commendable was his endeavor to provide educational opportunities for Muslim woman, the most oppressed part of the community. The phenomenon of Taghiyev as a character, deserves further scrutiny to better understand the rationale behind the first secular school for Azerbaijani girls.

Bakının mənzərəsi, təxminən 1900-cü illərin sonu
The overview of Baku, circa the late 1900
Панорама Баку конца 1900-х годов

В числе культурных достижений уместно упомянуть, в частности, создание первого на Мусульманском Востоке национального театра (Театр Тагиева) в 1883 году, на сцене которого в 1908 году была осуществлена постановка первой мусульманской оперы ("Лейли и Меджнун" Узеира Гаджибекова). В этом контексте открытие первой светской школы для девочек-мусульманок в 1901 году стало, пожалуй, одной из наиболее важных вех в культурной истории города. Это было без преувеличения революционным событием в жизни общества, где традиционное влияние духовенства, сознательно поддерживавшееся имперскими властными органами, играло определяющую роль. Не менее парадоксальным выглядит и то обстоятельство, что основатель школы бакинский первый гильдии купец Гаджи Зейналабдин Тагиев был человеком не только не получившим никакого образования, но и попросту неграмотным. Именно поэтому феномен Тагиева представляется немаловажным для понимания сути настоящего исследования.

*Hüseynqulu Sarabski Məcnun rolunda
Hüseynqulu Sarabski performing Mejnun
Гусейнгулу Сарабский в роли Меджнуна*

*1883-cü ildə əsası qoyulan və Bakıda ilk bələ teatr olan Tağıyev teatri,
hazırda bu binada Ş.Qurbanov adına Musiqili Komediya Teatri yerləşir
The Taghiyev Theatre, first of its kind in Baku, established in 1883.
Nowadays the Shikhalı Kurbanov Musical Comedy Theatre.
Тагиевский театр в Баку, первый в своем роде, основан в 1883 году,
ныне- Театр Музыкальной комедии им. Ш. Курбанова*

H.Z.Tağıyev fenomeni

Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1823-1924) öz böyük uğurları və səyləri ilə Bakının simasının sürətlə dəyişməsinə kömək etmiş yeni yaranan qrupun ən görkəmli nümayəndələrindən idi. Lakin öz tayları arasında Tağıyev yalnız öz sərvətinə görə tanınmırdı. Həqiqətən, sərvət nöqtəyi nəzərindən, hələ Nobel qardaşlarını, Rotşildi, Mantaşevi, Qukasovu və bir çox digərlərini saymasaq, Tağıyevin bu siyahıda Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev və ola bilsin ki, hətta Murtuza Muxtarovdan sonra gələrək onun azərbaycanlı neft sənayeçiləri arasında ən varlı adam olmadığı belli idi. Eyni zamanda Tağıyevi yalnız öz azərbaycanlı həmkarları arasında deyil, yerli sahibkarlardan ibarət digər etnik qrupların nümayəndələri arasında yekdilliklə tanıtdıran hansısa bir xüsusiyyət var idi.

Həmin dövrün bir çox görkəmli neft sənayeçiləri kimi Tağıyev də yoxsul bir ailədə anadan olmuşdu. Onun atası Tağı (bu ad sonralar qəbul olunmuş Tağının oğlu mənasını verən rus tipli "Tağıyev" soyadı üçün əsas olmuşdur) Bakının İçəri Şəhərində çəkməçi işləyirdi, anası Ummi xanım isə hələ onun 10 yaşı olarkən vəfat etmişdi. Valideynlərin savadsızlığı, dini kitablar üzrə bir qədər qarışıq doğum qeydiyatı Tağıyevin doğum tarixi ilə bağlı fikir ayrılıqlarına gətirib çıxarmışdır.

1899-cu ildə Tiflisdə Zaqafqaziya Şiə İdarəsi tərəfindən verilən doğum haqqında şəhadətnaməyə görə Zeynalabdin Tağıyev 1823-cü ildə⁶ anadan olmuşdur, lakin bəzi digər biqrafik qeydlərdə doğum tarixi 1838-ci⁷ və

The Phenomenon of H.Z.Taghiyev

Hajji Zeynalabdin Taghiyev (1823-1924) was one of the most remarkable representatives of this newly-emerging group of persons whose amazing fortunes and endeavors were changing the image of Baku, but not because he was the wealthiest. In fact Taghiyev was not the richest even among the Azerbaijani oil tycoons such as Mussa Naghiyev, Shamsi Asadullayev or Murtuza Mukhtarov, let alone the Nobels, Rothschild, Mantashev, and Gukasov among others. Nonetheless Taghiyev was a unanimously recognized figure to both his fellow-Azerbaijanis, and to representatives of the other ethnic groups of local entrepreneurs.

As were many other prominent oil industrialist of the day, Taghiyev was born to a poor family. His father Taghi (whose name became the base for a later adopted Russian-type family name 'Taghiyev' meaning Taghi's son) was a shoe-maker in Baku's Inner City, whereas his mother, Ummi khanum, passed away when the boy was around 10 years old. Illiteracy of parents and the cumbersome system of religious registration, led to certain ambiguities in Taghiyev's birth date. According to a birth certificate provided by the Transcaucasian Shi'ite Directorate in Tbilisi in 1899, Zeynalabdin Taghiyev was born in 1823⁶,

Феномен Г.З.Тагиева

Гаджи Зейналабдин Тагиев (1823-1924гг.), бесспорно, являлся одним из ярчайших представителей когорты бакинских нефтяных королей, поднявшихся на волне нефтяного бума в конце XIX - начале XX веков. Однако даже среди представителей своего класса Тагиев запомнился не столько своим состоянием, сколько своей колоссальной общественной, просветительской и благотворительной деятельностью. Что же касается его состояния, то здесь Тагиев был далеко не первым даже среди местных нефтяных магнатов, заметно уступая Ага Мусе Нагиеву, Ага Шамси Асадуллаеву, не говоря уже о таких фигурах в нефтяном бизнесе, как братья Нобели, Ротшильд, Манташев и многие другие. Вместе с тем Г.З.Тагиев пользовался непререкаемым авторитетом в деловых кругах не только среди своих соплеменников, но и практически у всех этнических групп, задававших тон в деловом мире дореволюционного Баку.

Подобно многим нефтяным магнатам своего времени, Тагиев родился в бедной семье. Его отец, Таги Тагиев (от имени которого и была образована фамилия), был башмачником в Бакинской Крепости. Мать, Умии ханум, скончалась, когда мальчику было десять лет. Точная дата рождения Зейналабдина Тагиева вызывает споры и по сей день ввиду неграмотности его родителей и несколько запутанной системы регистрации рождения по религиозным книгам.

Согласно свидетельству о рождении, выданному Закавказским Шиитским Духовным Правлением в

1842-ci⁸ illər arasında tərəddüd edir. Bəzi tədqiqatçılar doğum tarixi ilə bağlı bu fikir ayrılıqlarını Tağıyevin 1896-cı ildə Sona Ərəblinski ilə ikinci nigaha girərkən özü ilə ikinci həyat yoldaşı arasındakı böyük yaş fərqinə görə özünü "cavanlaşdırmaq" istəyi ilə izah etməyə çalışırlar.⁹

Maraqlısı bu ola bilər ki, Tağıyevin birinci nigahdan olan oğlu İsmayıl S.Ərəblinskiyə böyük bacısı ilə evlənmiş, ata işə kiçik bacı ilə. Ata daha 5 uşaqla (həqiqətən yetmiş yaşlarında o hələ də yaxşı formada idi) gözəl ailə sahibi oldu və onun həyat yoldaşı zadəgan əsliyyətinə, gözəl təhsilinə və geniş ürayinə görə Tağıyevin bir sıra xeyriyyəçilik layihələrində böyük rol oynadı. Tağıyevin qızlar məktəbinin təsis olunmasında və fəaliyyət göstərməsində öz həyat yoldaşından sonra ikinci rol ona məxsus idi.

Tağıyevin uşaqlığına qayıdaq. 12 yaşında ikən o, bəna yanında şagird olmuşdur. Onun gündəlik 6 qəpiklik məvacibi ehtiyac içində yaşayan ailəni saxlamağa kömək üçün sərf olunurdu. 15 yaşında Zeynalabdin bu günə qədər öz gözəl daş oyma nümunələri ilə tanınan Bakı üçün ənənəvi olan bənaçılıq sənətinə tam yiyələndi. Təəccüblü deyil ki, hətta neft sənayesində uğur qazandıqdan sonra Tağıyev şəxsən özü öz evlərinin daş oyma işlərinə nəzarət etmişdir. Yəqin ki, bu səbəbdən onun qızlar məktəbi (indiki Əlyazmalar İnstitutu) ağ və sarı əhəngdaşlarının bir-birini əvəzlədiyi həqiqətən unikal bir binaya malik olmuşdur.

20 yaşlarında gözəl inşaatçı və 30 yaşlarında isə podratçı olan Tağıyev 1860-cı ildə xırda parça ticarəti ilə məşğul olmağa başladı, 1870-ci ildə

whereas some other biographical records include birth dates ranging from 1838⁷ to 1842⁸. Some researchers tend to explain these discrepancies in birth by Taghiyev's wish to 'rejuvenate' himself during his second marriage with Sona Arablinsky in 1896 as there was an enormous age difference between himself and his second spouse⁹. Interestingly, Ismayil, Taghiyev's son from the first marriage, married the elder sister of Sona Arablinsky whereas the father married the youngest one. Nonetheless the father created an excellent family with 5 more children (he was really in good shape in his seventies!) and a wife who, due to her noble origin, excellent education, and sweet heart, played a pivotal role in a number of Taghiyev's charitable projects. Her role in the foundation and functioning of Taghiyev's school for girls was only second to that of her husband.

At the age of 12, Taghiyev became an apprentice to a stone mason. His daily salary of six kopecks were used to support the family who lived hand to mouth. By the time he was 15, Zeynalabdin had fully mastered the craft of stone dressing, so traditional that Baku is known for its immaculate stonework to this day. Not surprisingly, even after amassing a fortune in the oil business Taghiyev was personally supervising the stone masonry of his private houses. This is probably the reason why

Тифлисе в 1899 году, Г.З.Тагиев родился в 1823 году.⁶ По другим биографическим источникам дата рождения варьируется от 1838⁷ до 1842 годов.⁸ По мнению некоторых исследователей, подобные расхождения отчасти могут объясняться желанием Г.З.Тагиева несколько "омолодить" себя во время вступления во второй брак с Соной ханум Араблинской в 1896 году ввиду колоссальной разницы в возрасте между ним и юной избранницей.⁹

Интересным является и то обстоятельство, что на старшей сестре С.Араблинской был женат старший сын Г.З.Тагиева от первого брака Исмаил. Однако столь значительная разница в возрасте не помешала Тагиеву-старшему создать прекрасную семью и обрести в лице Соны ханум замечательную подругу жизни, заботливую мать пятерых детей, а главное - друга и сподвижника во всех благотворительных начинаниях, ярчайшим из которых стала светская школа для девочек-мусульманок.

Однако вернемся к детству Тагиева. В десятилетнем возрасте Зейналабдин становится подмастерьем каменотеса, и его ежедневный шестикопеечный заработок становится существенным доведением к более чем скромному бюджету семьи. К пятнадцати годам юноша полностью овладевает традиционным для Баку искусством ваения по камню. Характерно и то, что в последующие годы, создав внушительное состояние в нефтяном бизнесе, Тагиев лично контролировал строительство своих домов, в частности, каменотесные работы. Об этом можно судить хотя бы по каменной отделке здания Тагиевской женской школы (ныне рукописный Фонд при Национальной Академии Наук АР).

*Hacı Zeynalabdin Tağıyev
Hajji Zeynalabdin Taghiyev
Гаджи Зейналабдин Тагиев*

*Bakıda İçəri Şəhərdə
H.Z.Tağıyevin doğulduğu ev
House in Baku's Citadel (Icheri Sheher)
where H.Z. Taghiyev was born.
Дом в Бакинской Крепости, где родился
Г.З. Тагиев*

isə o, iki tiyana malik kiçik emal zavodunun sahibi olmaqla ağ neft ticarəti ilə məşğul olan ilk azərbaycanlılardan biri oldu.¹⁰ Ağ neft hasilatında uğur 1872-ci ildə yerli neft sənayesində güzəştlərin tətbiq olunmasından dərhal sonra "H.Z.A.Tağiyev" adlı şirkətin təsis olunması ilə nəticələndi. 1878-ci ilin əvvəllərində Tağiyevin neft yatağında baş verən valehedici neft fəvvarəsi onun şirkətini bu sahədə aparıcı müəssisələrdən birinə çevirdi.¹¹

1880-ci illərin əvvəllərində o, Bakı ətrafında zəngin neft ehtiyatlarına malik 30 hektardan çox torpaq sahəsinin, iki neft tankerinin, ağ neft və sürtkü yağı istehsal edən iki emal zavodunun, anbarların və Moskva, Tsaritsın (indiki Volqoqrad) və Nijniy Novqorodda ofislərin sahibi idi. Xam neftin və ağ neftin ümumi illik hasilatı təxminən 1 milyon barel təşkil edirdi.¹² Bu, həmin vaxtın ən müasir texnologiyaları ilə təchiz olunmuş Tağiyevin şirkətini bu sahədə dördüncü böyük karbohidrogen istehsalçısı etdi.

Görkəmli Rusiya kimyaçısı və sənayenin inkişafına kömək edən Dimitri Mendeleev yerli sənayenin inkişafında Tağiyevin rolu ilə bağlı çox parlaq bir fikir söyləmişdir: "Hacı Tağiyev Bakıda neft sənayesinin əsas aparıcı qüvvəsi hesab olunmalıdır. O, böyük inadçılıqla Bibi-Heybət ərazisini alaraq... qazma işlərinə başlamış...düz hasilat yerinin yaxınlığında böyük zavod tikdirmiş, özünün rus və xarici ticarətini qurmuş, çox tədbirli davranaraq Bakıda baş vermiş bir sıra böhranlardan çıxmış və cüzi ilkin kapitalla fəaliyyətə başlamış (1863-cü ildə mən Tağiyevi xırda bir podratçı kimi tanıyırdım), lakin lazımı tədbirlilik və səylər nəticəsində uğur qazanmış

his school (now the Manuscripts Institute) has the unique masonry of interchanging white and yellow limestone.

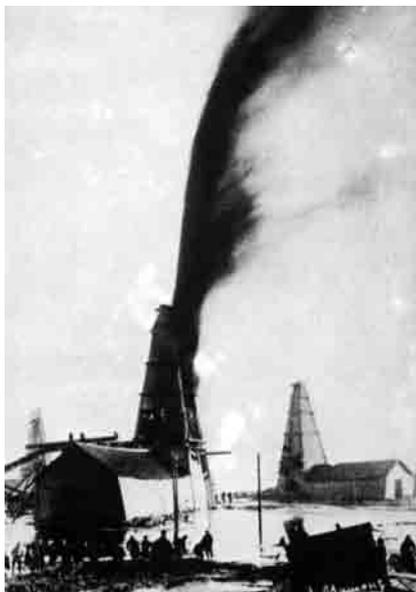
An accomplished constructor in his twenties and a contractor in his thirties, Taghiyev got involved in the textile trade in the 1860's, and by 1870 he was among the first Azerbaijani kerosene dealers owning a small refinery with two boilers¹⁰. Success in kerosene production led to the foundation of the company "H.Z.A.Taghiyev" in 1872, immediately upon introduction of concessions in the local oil business. An oil gusher that occurred on Taghiyev's oil field in early 1878 turned his company into one of the leading businesses in the area. It later merged with the Sarkisov Brothers¹¹ (indicating an absence of any problems between the Azerbaijani and Armenian entrepreneurs).

This joint venture existed until mid-1880's when Taghiyev decided to continue the business on his own. By that time he was the owner of more than 30 hectares of prolific oil land around Baku, two oil tankers, two refineries producing kerosene and lubricants, storehouses and offices in Moscow, Tsaritsyn (now Volgograd) and Nizhniy Novgorod. The overall annual production of crude oil and kerosene was around 1 million barrels¹². This made Taghiyev's company the fourth largest hydrocarbon manufacturer in the area which was equipped with the most cutting-edge technologies of the day.

Овладев основами строительной деятельности в двадцатилетнем возрасте, Тагиев приступает к осуществлению подрядных работ к тридцати годам, а затем пробует себя в торговле мануфактурой. Наряду с этим Тагиев уже в это время заявляет о себе и в нефтяном бизнесе. Так, в 1870-м году он уже имел небольшой керосиновый завод с двумя котлами. Успех в керосиновом производстве привел к основанию фирмы "Г.З.А.Тагиев" в 1872 году, сразу же после отмены откупной системы землепользования в местном нефтяном бизнесе. Грандиозный фонтан, ударивший на промысле Тагиева в 1878 году, вывел его компанию в число ведущих предприятий в этой области.¹¹

К началу 80-х годов 19-го столетия тагиевской фирме принадлежали 30 десятин нефтеносной земли в селениях Балаханы и Биби-Эйбат, две шхуны для перевозки нефтепродуктов, склады в Царицыне (ныне Волгоград), Нижнем Новгороде и Москве, два завода: керосиновый и по выпуску смазочных масел. Годовая производительность фирмы составляла около 1 миллиона баррелей сырого и переработанного продукта.¹²

О роли Тагиева среди местных предпринимателей можно судить хотя бы по работам великого русского химика и ревностного поборника развития бакинской нефтяной индустрии Д.И.Менделеева, который, в частности, писал: "Весьма важным двигателем Бакинского нефтяного дела должно... считать Хаджи Тагиева, который с большой настойчивостью, приобретя местность Биби-Эйбат, начал там бурение, устроил обширный завод прямо около добычи, завел свою русскую и заграничную торговлю и

Bakının məşhur neft fəvvarələrindən biri H.Z. Tağıyevi inqilabdan əvvəlki Bakının neft sənayesində aparıcı şəxslərdən birinə çevirmişdir. A fascinating oil gusher Baku was so famous for. One of these fountains made H.Z. Taghiyev a prosperous oil tycoon.

Знаменитые нефтяные фонтаны Баку. Один из таких фонтанов вывел

Г.З. Тагиева в число ведущих фигур в нефтяном бизнесе дореволюционного Баку

gəlirli bir neft müəssisəsi nümunəsini nümayiş etdirmişdir".¹³

Yerli neft sektorunda bu cür uğurlu fəaliyyətdən sonra Tağıyevin öz müəssisəsini satmaq qərarına gəlməsi kifayət qədər gözlənilməz və təəccüblü oldu. 1897-ci ildə Tağıyevin şirkəti Britaniya sahibkarlarına satıldı. Bu sövdələşmə şirkətin Bakıdakı nümayəndəsi qismində H.Z.Tağıyev də daxil olmaqla Londonda altı üzvdən ibarət İdarə Heyəti ilə Rusiya Neftinin və Maye Yanacaqların Hasilatı üzrə Cəmiyyətin (bu cəmiyyət həmçinin Oleum kimi də tanınırdı) təsis olunması ilə nəticələndi. Beləliklə də Tağıyev neft sənayesi ilə əlaqələrini tam kəsmədi. Həm də sahibkarlıq fəaliyyətindəki uzaqqörənliyi ilə o, Bakıda hasil olunmuş böyük miqdarda nefti həzm etmək iqtidarında olmayan bazara malik Rusiyada neftin ümumi hasilatında qarşıdan gələn böhranı asanlıqla görə bildi. Məhz bu, bir neçə il sonra qiymətlər düşərkən və bir sıra neft müəssisələri iflasa uğrayarkən baş verdi. Tağıyev isə bunu Oleum ilə birləşməklə dəf edə bildi. Digər bir tərəfdən, bu sövdələşmə, Bakı neft sənayesinə xarici, xüsusilə də Britaniya sərmayələrini cəlb etdi. Britaniyanın növbəti dörd il ərzində təsis olunmuş on bir müştərək müəssisəsi fəaliyyətdə olan buruqların 11 faizinə və 1901-ci ildə Bakıdakı xam neft hasilatının altıda birinə nəzarət edirdi¹⁴ (bu, müasir vəziyyətlə və Azərbaycanın bu günkü neft sənayesində BP-nin rolu ilə kifayət qədər oxşardır).

Eyni zamanda öz neft müəssisəsinin satışı Tağıyevə böyük miqdarda nağd vəsait gətirdi ki, bu da nəyəsə sərf olunmalı idi. Neft sənayesinin qeyri-stabil xüsusiyyətlərinə bələd olan Tağıyev neftlə

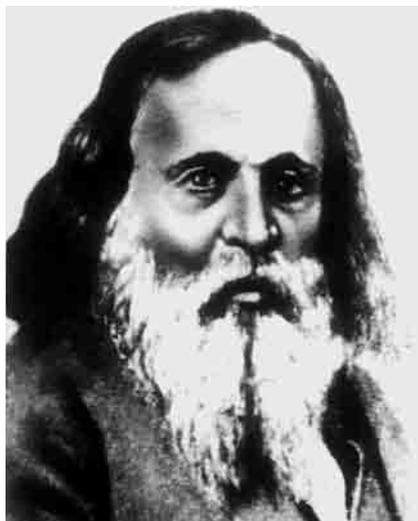
Dimitry Mendeleev, an outstanding Russian chemist and promoter of industry had a very eloquent comment on Taghiyev's role in the development of local business: "Hajji Taghiyev should be considered a significant driving force of the oil business in Baku...Operating with caution he managed to survive a number of crises that occurred in Baku and demonstrated a model of success story of a lucrative oil enterprise initiated with a tiny initial capital (in 1863 I knew Taghiyev as a petty contractor) but managed with due prudence and diligence".¹³

Given the excellent performance in the local oil sector, Taghiyev's decision to sell his business appeared quite unexpected and bizarre. In 1897 Taghiyev's company was sold to British entrepreneurs. The transaction resulted in the foundation of the Society for Production of the Russian Oil and Liquid Fuels in London (also known as Oleum) with the Board of Managers composed of six persons (including H.Z.Taghiyev as the company representative in Baku). Meanwhile with keen business insight, Taghiyev foresaw the forthcoming crisis in oil over-production in Russia whose market was unable to absorb enormous quantities of oil produced in Baku. This was exactly the scenario that occurred just a couple of years later when the oil prices plummeted and a number of oil businesses went bankrupt. Taghiyev managed

все дело вел с такой осторожностью, что спокойно выдерживал многие кризисы, не переставая служить примером того, как при ничтожных средствах (в 1863 году я знал Тагиева как мелкого подрядчика), но при разумном отношении ко всем операциям, нефтяное дело может служить быстрому накоплению средств".¹³

При столь грамотной и основательной постановке Г.З.Тагиевым нефтяного дела его решение о продаже своего предприятия британскому капиталу в 1897 году выглядит по меньшей мере странным и неожиданным. Скорее всего, движимый необычайным чутьем в бизнесе, Тагиев не мог не предвидеть надвигающегося кризиса перепроизводства нефти на российском рынке, который попросту не мог освоить бурно растущий уровень производства в Баку. Этим, по-видимому, объясняется его желание влиться в более крупную компанию. В результате 29 октября 1897 года в Лондоне было учреждено "Общество для добывания русской нефти и жидкого топлива", также известное как "Олеум". Одним из 6 членов Совета Директоров новообразованного общества становится Г.З.Тагиев.

Таким образом, не порывая связей с нефтяным бизнесом, Тагиев с присущей ему проницательностью сумел пережить серьезный кризис в бакинской нефтяной индустрии, разоривший ряд нефтяных компаний. Вместе с тем приобретение тагиевской фирмы сыграло заметную роль в проникновении британского капитала в местную нефтяную промышленность. К 1901 году на долю 11 английских нефтяных компаний, действовавших в Баку, приходилось 11% общего количества действующих скважин и около

*Dmitri İvanoviç Mendeleev
(1834-1907)*

*məşhur rus kimyaçı, Bakıda neft sənayesi
inkişafının fəal tərəfdarlarından biri
Dmitry Mendeleev (1834-1907)*

*an outstanding Russian chemist and ardent supporter of the development
of Baku's oil industry*

*Дмитрий Иванович Менделеев
(1834-1907гг.)*

*великий русский химик, убежденный
сторонник развития нефтяной
индустрии Баку*

bağlı olmayan bir sıra digər sahələrə də sərmayə yatırdı. Yevlaxda (Azərbaycanın mərkəzi hissəsi) böyük pambıq plantasiyasının alınması 1897-ci ilin oktyabrında Tağıyevin Qafqazda ilk belə bir şirkət olan toxuculuq şirkətinin təsis olunmasına gətirib çıxardı.¹⁵ Boş vəziyyətdə olsa da, Bakının Zığ ərazisində Tağıyevin toxuculuq fabrikinin tikililərinə hələ də rast gəlmək olar.

"Kaspi" (Xəzər) gəmiçilik şirkəti Tağıyevin fəaliyyət göstərdiyi digər bir sahə olmuşdur¹⁶. 1900-cü ildə o, üç paroxod ("Leyla", "Abo" və "Bakı")¹⁷, Bakı limanında iki gəmi təmir olunan yer və bir tərsanə sahibi oldu¹⁸. 1899-cu ildən Tağıyev Elektrik Enerjisi müştərək şirkətinin vitse-prezidenti kimi enerji sənayesində də aktiv fəaliyyət göstərmişdir.¹⁹ Şirkətin 1900-cü ilin əvvəllərində Bakının Ağ Şəhər və Bayıl ərazilərində tikilmiş iki enerji zavodu hələ də fəaliyyət göstərir.

1906-cı ildə Tağıyev balıqçılıq sənayesində də aparıcı şəxslərdən biri oldu. Bir onillikdən sonra onun balıqçılıq vətəgələri cənubda Kür çayından şimalda Dərbənd və Petrovska (indiki Maxačkala) qədər uzanırdı.²⁰

Tağıyev 1914-cü ilin aprelində Bakı Ticarət Bankının əsas təsisçilərindən biri kimi yerli maliyyə sektorunun inkişafında da heç də az rol oynamışdır.²¹ Şəhərdəki digər bütün bank institutları aparıcı Rusiya banklarının köməkçi filialları olduğu halda bu bank yerli sahibkarlığa kömək məqsədilə təsis olunmuş ilk tam yerli bank idi.

Bununla yanaşı 1902-ci ildən Tağıyev Anait, Novi Ararat, Anonim və digər müxtəlif şirkətlərin orta sahib kimi neft sənayesində də aktiv fəaliyyət göstərmişdir.²²

to overcome this crisis due to the merger he made with Oleum. On the other hand, his transaction triggered huge foreign, pre-dominantly British, investments into Baku's oil business. Eleven British joint stock ventures were established within the next four years which controlled 11% of operating rigs and one sixth of crude production in Baku by 1901¹⁴ (this is similar to the current situation and the role of British Petroleum (BP) in today's oil business in Azerbaijan).

Meanwhile sale of his oil business left Taghiyev with huge cash revenues that needed to be used. Aware of the unpredictable nature of the oil business, Taghiyev invested in numerous sectors not related to oil. Purchase of a huge cotton plantation in Yevlakh (central part of Azerbaijan) led to the foundation of the Taghiyev textile company in Baku in October 1897, the first of its kind in the Caucasus¹⁵. Facilities of Taghiyev's textile factory may still be found in Zykha area of Baku, however standing idle.

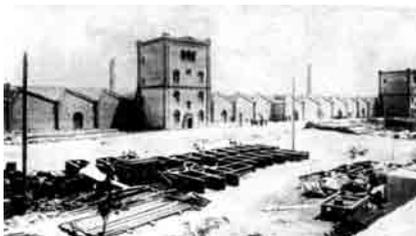
The Caspian shipping company was another area of Taghiyev's involvement.¹⁶ By 1900 he owned three steamships¹⁷, two dry docks and a wharf in the port of Baku.¹⁸ In 1899, Taghiyev became actively involved in power engineering as the Vice-President of the Electric Power joint-stock company.¹⁹ Two power plants constructed in the early 1900's in Baku's White Town and Bailov area are still operating.

шестой части добычи сырой нефти¹⁴ (аналогии с ролью компании “Бритиш Петролеум” в сегодняшнем нефтяном бизнесе Азербайджана напрашиваются сами собой).

В то же самое время, реализация значительной части нефтедобывающего предприятия позволила Г.З.Тагиеву выручить колоссальные средства, которые он смог успешно инвестировать в самые различные сферы деятельности. Так, не полагаясь на непредсказуемый характер нефтяной конъюнктуры, Тагиев приобретает значительные хлопковые плантации (Евлах мюльки), что впоследствии послужило основой для создания в том же 1897 году тагиевской ткацкой фабрики (“Кавказское общество по обработке волокнистых веществ Г.З.А.Тагиева в Баку”)¹⁵, первого в своем роде текстильного производства на Кавказе. И по сей день в Баку сохраняются сооружения тагиевской фабрики, ныне, увы, по большей части простаивающей.

Не менее плодотворной была деятельность Г.З.Тагиева в товариществе “Каспий”, где к 1889 году он имел 738 паев¹⁶, владел тремя судами (“Лейла”, “Або” и “Баку”).¹⁷ Совместно с Г.Ш.Дадашевым Г.З.Тагиев владел двумя сухими доками и пристанью, на которых в различные годы работало от 100 до 250 рабочих.¹⁸

С 1899 года Г.З.Тагиев активно внедряется в энергетический сектор. Его деятельность в этом направлении привела к образованию в 1899 году акционерного общества “Электрическая сила”, в котором Тагиеву была отведена должность вице-председателя. К началу XX столетия общество имело две электростанции в Белом Городке и на Баиловом мысе¹⁹, обе функционируют и по сей день.

*1902-ci ildə H.Z.Tağıyev tərəfindən əsas qoyulmuş, lifli materialların emalı üzrə Qafqaz Səhmdar Cəmiyyəti. Bakının Zığ qəsəbəsi
Facilities of the Taghiyev Textile Plant in Zykhh, Baku, 1902.*

Производственные помещения Кавказского Акционерного общества по обработке волокнистых веществ, основанного Г.З. Тагиевым в 1902 году в бакинском предместье Зых

1915-ci ildə "H.Z.A.Taghiyev & Co şirkətlər birliyi" təsis olunarkən²¹, Tağıyevin sahibkarlıq fəaliyyəti o qədər müxtəlifliyə malik idi ki, Bakıda toxuculuq, enerji sənayesi, gəmiçilik, balıqçılıq, bank fəaliyyəti, nəşriyyat kimi demək olar bütün sahələrdə onun izlərinə rast gəlmək mümkün idi. Tağıyevin 1896-cı ildə şəhərin mərkəz hissəsində açılmış ticarət mərkəzi hələ də Bakıdakı ən yaxşı ticarət mərkəzlərindən biri olaraq qalır.

Maraqlıdır ki, ölkənin bu günkü hökuməti tərəfindən çox güclü təbliğ olunan qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi ideyası həqiqətən o vaxtı kifayət qədər tədbirli savadsız bir yerli neft sənayeçisi tərəfindən həyata keçirilirdi.

Bakının infrastrukturunun inkişaf etdirilməsinə yönələn bir sıra layihələrin həyata keçirilməsində də H.Z.Tağıyevin rolu az olmamışdır. Məsələn 20-ci əsrin əvvəllərində Bakı üçün ən ciddi problemlərdən biri içməli su problemi idi. Şəhəri içməli su ilə təmin etmək məqsədilə araşdırma işlərinin aparılması üçün 1901-ci ildə Tağıyev öz vəsaitindən istedadlı britaniyalı mühəndis Uilyam Lindleyə 25 min rubl vermişdir.²³

Lindley tərəfindən aparılan tədqiqatlar nəticəsində Böyük Qafqaz dağlarının ətəyində Şollar adlanan yerdə böyük torpaqaltı su ehtiyatları aşkar olunmuşdur. 1914-cü ildən 1917-ci ilədək aparılan mühəndislik işləri 160 kilometrden uzun su xəttinin çəkilməsi və bu günə qədər Bakının ən yaxşı içməli su ilə təmin olunması ilə yekunlaşdı. Bu layihənin həyata keçirilməsində Tağıyevin rolu danılmazdır, lakin yerli mənbələr bütün

In 1906 Taghiyev became one of the leading figures in the fishing industry. A decade later his fishing farms stretched from the Kura river in the south to Derbend and Petrovsk (now Makhachkala) in the north.²⁰

No less remarkable was Taghiyev's input in the development of the local financial sector as one of the founding fathers of the Baku Merchant Bank. Established in April 1914,²¹ this was the first purely local bank established to support the local business whereas all the other banking institutions in the city were subsidiary branches of leading Russian banks.

In 1902 Taghiyev became strongly involved in oil business as co-owner of various companies like Anait, Novy Ararat, Anonym, etc.²²

By 1915 when H.Z.A.Taghiyev & Co. was incorporated²³, Taghiyev's business was so diversified that one could find his tentacles in virtually any business sector in Baku, including textile, power engineering, shipping, fisheries, banking business, publishing, etc. Taghiyev's shopping center erected in downtown in 1896 still remains among the best malls in Baku.

Interestingly, the idea of building-up the non-oil sector in Azerbaijan, so strongly advocated by the country's current government was actually implemented by an illiterate local oil baron who was smart enough not to put all his eggs into one basket.

С 1906 года Г.З.Тагиев становится заметной фигурой в местной рыбной промышленности. Десятью годами спустя принадлежавшие ему промыслы растянулись от устья Куры на юге до Дербента и Петровска (ныне Махачкала) на севере.²⁰

Значительное внимание уделялось Тагиевым и развитию местного финансового сектора. Созданный по его инициативе в апреле 1914 года Бакинский Купеческий банк стал первым чисто местным банком (иные банки в Баку были филиальными отделениями ведущих российских банков), основной миссией которого было финансирование молодого азербайджанского бизнеса.²¹

Вместе с тем с 1902 года Г.З.Тагиев вновь активно внедряется в нефтяной бизнес, приобретая акции таких нефтедобывающих фирм, как "Анаит", "Новый Арарат", "Аноним".²² К 1915 году, на момент создания корпорации "Г.З.А.Тагиев и Ко." тагиевский бизнес был настолько диверсифицирован, что интересы этого предпринимателя затрагивали практически все сферы жизни дореволюционного Баку, будь то текстильная промышленность, банковский бизнес, рыбное и икорное производство, судоходство и судоремонтное дело.

Помимо этого на средства Г.З.Тагиева с 1885 года издавалась ведущая Бакинская газета "Каспий", а построенный им в 1896 году по проекту архитектора К.Б.Скуревича пассаж и по сей день является одним из лучших торговых центров города (Старый Универмаг).

Таким образом, идея развития ненефтяного сектора, столь популярная сейчас в правительственных

H.Z. Tağıyevin müxtəlif sahələrdə fəaliyyət növlərinə dair dövrü mətbuatda reklam və elanlar
Media advertisements related to H.Z. Taghiyev's multifaceted activities
Объявления и рекламные проспекты, связанные с разносторонней предпринимательской деятельностью Г.З.Тагиева

tikintini Tağıyevin ayağına yazırlar, bu da bir qədər şişirdilmişdir. Tağıyev özünün bütün sərvəti ilə ən azı 200 milyon rubl tələb edən tikinti işlərini bütünlüklə maliyyələşdirmək iqtidarında ola bilməzdi. Qeyd olunan layihə məhz bu məqsədlər üçün əhalidən borc vəsait yığılmaqla Bakı Duması tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Bununla yanaşı bu layihənin həyata keçirilməsində Tağıyevin rolu bu işə U.Lindleyi cəlb etməkdən, bu gün texniki-iqtisadi əsas adlanan tərəfi maliyyələşdirməkdən və ən əsası isə Şəhər Dumasına Şollar su xətti layihəsini təbliğ etməkdən ibarət olmuşdur. Dumanın özündə bu cür böyük miqyaslı və vəsait tələb edən ideyaya qarşı çıxanlar az olmadı. Lakin Tağıyev Dumanın üzvü kimi öz nüfuzundan ustalıqla yararlanaraq şəhər üçün vacib olan bu layihənin həyata keçirilməsinə nail ola bildi. Məhz bu səbəbdən 1917-ci ilin fevralında dağ qaynaqlarından şəhərə su gətirən kranı təntənəli şəkildə açmaq H.Z.Tağıyevin payına düşdü.²⁴

Sözsüz ki, Tağıyevin çoxtərəfli ictimai və sahibkarlıq fəaliyyəti etiraf olunmuş və müvafiq orqanlar tərəfindən mükafatlandırılmışdır. 1882-ci ildən Birinci Gildiya Ticarətçi olan Tağıyev Çarın 25 yanvar 1907-ci il tarixli Fərmanı ilə Həqiqi Dövlət Müşaviri adı ilə təltif olunmuşdur.²⁵ Bu, Rusiyanın Rütbələri Siyahısının dövlət adları ierarxiyasında hərbi general-mayor rütbəsinə bərabər olan dördüncü ən yüksək rəsmi dərəcə idi. 1900-cü ildən Bakının fəxri vətəndaşı²⁶ olan H.Z.Tağıyev Rusiyanın Müqəddəs Stanislav Ordenləri (2-ci və 3-cü dərəcəli), çalışqanlıqğa görə üç qızıl

Taghiyev's multifaceted public and entrepreneurial activities were recognized and rewarded in due course by the authorities. Merchant of the First Guild since 1882, Taghiyev was awarded the title of Real State Councilor pursuant to the Royal Decree of January 25, 1907.²⁴ This was the fourth highest official rank in the hierarchy of civil titles of the Russian Table of Ranks, equivalent to Major-General in the military. Honorary citizen of Baku since 1900²⁵, H.Z.Taghiyev was decorated by the Russian Orders of St.Stanislav (2-nd and 3-rd Degree), three golden medals for diligence, Persian Orders of Lion & Sun (1-st, 2-nd and 3-rd Degrees) and the Golden Star of Bukhara (2-nd Degree). This was truly remarkable for the son of a shoemaker whose tremendous fortune was expropriated by the communists in 1920, and whose name was consigned to oblivion for the whole Soviet period.

Taghiyev's charitable activities should also be mentioned as he had been an elected member of the Baku City Duma (the city hall) for a number of years. In his capacity of the City Hall member he played a pivotal role in promotion of the Baku-Shollar water pipeline. This was the largest infrastructural project supplying the city with potable water delivered from the Caucasus mountains more than 160 kilometers away. Back in 1901

кругах независимого Азербайджана, успешно и последовательно осуществлялась в начале прошлого столетия Гаджи Зейналабдином Тагиевым, талантливым предпринимателем, вышедшим из масс и не получившим элементарного образования, однако достаточно мудрым, чтобы не полагаться исключительно на доходы от нефти.

Не менее примечательна роль Г.З.Тагиева в реализации ряда серьезных проектов, направленных на развитие инфраструктуры Баку. Так, например, одной из острейших проблем для Баку начала XX века (да, собственно, отчасти и сейчас) являлась проблема питьевой воды. В целях обеспечить город питьевой водой в 1901 году Тагиев выделяет 25 тысяч рублей из собственных средств талантливому британскому инженеру Уильяму Лиднлею на проведение изыскательских работ.²³

В результате исследований Линдлеем были выявлены значительные запасы подпочвенных вод в местечке Шоллар, в предгорьях большого Кавказа. Инженерные работы с 1914 по 1917 год завершились прокладкой более чем 160-километрового водопровода, и сегодня обеспечивающего Баку лучшей питьевой водой. Роль Тагиева в реализации этого проекта бесспорна, однако зачастую обывательская молва приписывает все строительство Гаджи Зейналабдину, что несколько преувеличено. При всем своем состоянии Тагиев не мог осилить строительные работы, исчислявшиеся без малого 200 миллионами рублей. Проект реализовывался Бакинской Думой, которая специально для этих целей осуществила заем средств у населения.

Vilyam Lindley, Şollar su kəmərinin layihə müəllifi

William Lindley, engineer, key figure the Shollar water pipeline project

Уильям Линдлей, талантливый инженер, автор проекта Шолларского водопровода

1914-1917-ci illərdə Şollar su kəmərinin tikintisi
Construction of the Shollar water-line (1914-1917)
Строительство Шолларского водопровода (1914-1917гг.)

medal, Şir və Günəş Fars Ordenləri (1-ci, 2-ci və 3-cü dərəcə) və Buxara Qızıl Ulduzu (2-ci dərəcə) ilə təltif olunmuşdur. Bu, böyük sərvəti 1920-ci ildə kommunistlər tərəfindən müsadirə edilmiş və adı bütün Sovet dövründə unudulmuş bir çəkməçi oğlu üçün həqiqətən təqdirəlayiq hal idi.

Tağıyevin Bakı Şəhər Dumasına üzv seçildiyi bir neçə il ərzində göstərdiyi xeyriyyəçilik fəaliyyəti də qeyd olunmalıdır və 1885-ci ildən o, şəhərdə ən aparıcı qəzetlərdən biri olan "Kaspi" (Xəzər) qəzetini nəşr etdirmişdir. Tağıyev Bakı Ticarət Məktəbinə və Bakı Mexaniki və Texniki Məktəbinə, habelə Qızlar üçün Müqəddəs Mariya Orta Məktəbinə dəfələrlə hamilik etmişdir. 1894-cü ildə o, Mərdəkanda (Bakı ətrafında) Bağçılıq Məktəbinin əsasını qoymuşdur. Bununla yanaşı, kübar müsəlman qızlar məktəbi aşığıda araşdırılan səbəblərdən Tağıyevin xidmətləri arasında xüsusi yer tutur.

Taghiyev funded the feasibility studies of the water pipeline made by the British engineer William Lindley and then used all his influence to have the project approved by the City Duma.²⁶ Accomplished in 1917, the Shollar water pipeline still remains the source of the best drinking water in Baku.

Since 1885 he had been a publisher of Kaspıy (The Caspian), one of the leading newspapers in town. Taghiyev was repeatedly the benefactor of the Baku School of Commerce, the Baku Mechanical & Technical College, as well as St.Mary High School for Girls. In 1894 he founded the School of Horticulture in Mardakan (suburb of Baku). Meanwhile the secular school for Muslim girls stands alone in this gallery of Taghiyev's accomplishments for the reasons to be elaborated below.

*V.Kneydinin H.Z.Tağıyevə həsr olunmuş marş
General Taghiyev, march by V.Kneydin
Титульный лист и ноты марша В.Кнейдина "Генерал Тагиев"*

Вместе с тем роль Тагиева в реализации проекта состояла в привлечении к работам У.Линдлея, финансировании того, что сейчас принято называть технико-экономическим обоснованием, а главное - лоббированием идеи Шолларского водопровода в Городской Думе, где нашлось немало противников столь масштабного и дорогостоящего проекта. Тагиеву удалось мастерски использовать свое влияние как гласного Думы для реализации этого жизненно важного для города замысла. В февральские дни 1917 года именно ему выпала честь торжественного открытия крана, по которому в изнывавший от безводья город стала поступать вода из горных источников.²⁴

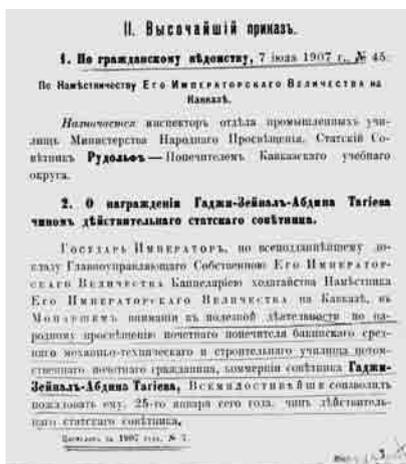
Безусловно, столь плодотворная предпринимательская, общественная и благотворительная деятельность Г.З.Тагиева не была оставлена без внимания правительством. Купец 1-й гильдии с 1882 года, Тагиев был удостоен титула Действительного Статского Советника Высочайшим Указом от 25 января 1907 года²⁵. То был четвертый гражданский титул в Российской Табели о Рангах, соответствовавший званию генерал-майора в военной иерархии. Почетный гражданин Баку с 1900 года²⁶, Г.З.Тагиев являлся кавалером русских Орденов Святого Станислава (2-й и 3-й степеней), трех золотых медалей "За усердие", персидского Ордена Льва и Солнца и бухарской Золотой Звезды (2-й степени) - внушительное достижение для сына сапожника, чье колоссальное состояние было экспроприровано большевиками в 1920 году, а имя предано забвению на долгие годы.

H.Z. Tağıyev Həqiqi Dövlət Müşavirinin rəsmi libasında

H.Z. Taghiyev in gala uniform of the Real State Councillor

G.Z. Tagiev в мундире Действительного Статского советника

H.Z. Tağıyevə Həqiqi Dövlət Müşaviri ali mülki rütübənin verilməsi haqqında Çar Fərmanı, 7 iyul 1907-ci il.

The Royal Decree conferring H.Z. Taghiyev the rank of Real State Councillor, the 4th highest civilian rank in the Russian Empire

July 7, 1907
Высочайший Указ о присвоении Г.З.Тагиеву звания Действительного Статского советника, 7 июля 1907 года

Azərbaycanda qızların maarifləndirilməsi üçün ilkin şərait: Nə üçün qızlar?

Həqiqətən, Tağıyevi qızlar məktəbi ilə bağlı bütün layihəni həyata keçirməyə vadar edən həmin vaxt onun müsəlman cəmiyyətinin qapalı və təcrid olunmuş həyat tərzindən dərin narazılığı idi. Rusiyanın Qafqazda məktəblərə rəhbərlik edən yüksək vəzifəli şəxsi Kirill Yanovskiye yazdığı məktublardan birində onun bu mövzu ilə bağlı fikirləri aydın şəkildə ifadə olunmuşdur:

"Müsəlmanların təcrid olunması... müxtəlif dogmatik prinsiplərdən irəli gəlir. Bu saxta dini ənənələrin dərin kök salmasının səbəbi isə müsəlman qadınların qapalılığı və öz hüquqları barədə məlumatsızlığıdır... Məktəb təhsili vasitəsilə müsəlman qadınların öz əsas insan hüquqları barədə maarifləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır".²⁷

Çox təəccüblüdür ki, bu uzaqgörən və aydın şəkildə ifadə olunmuş bəyanat hələ BMT-nin İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsinin qəbul olunmasından 52 il əvvəl verilmiş və savadı olmayan azərbaycanlı neft sənayeçisi tərəfindən çox güman yazılmamış, amma diktə edilmişdir.

Onun rəsmi sənədlərdəki imzaları, sonralar milyonlar qazanmış bir bənnanın güclü əllərinin adı qələm tutmağa çox az öyrəşdiyini aydın şəkildə göstərirdi.

Preconditions for Girls' Education in Azerbaijan: Why Girls?

Taghiyev undertook the whole project with the girls' school because of his deep dissatisfaction with the secluded and remote lifestyle of the Muslim community of the day. One of his letters to Kirill Yanovsky, a high-ranking Russian official in charge of schools in the Caucasus, clearly expressed his feelings on the subject:

"The isolation of the Muslims... is supported by some dogmatic religious principles ...What constitutes the very stronghold of these pseudo-religious traditions is seclusion of the Muslim woman and her unawareness of her human rights... What is needed is to bring to a Muslim woman a comprehension of her inalienable human rights through school education."²⁷

Oddly enough, this far-sighted and eloquent statement was made 52 years before the adoption of the Declaration of Human Rights by the United Nations, and was most likely not even written, but dictated, by the illiterate Azerbaijani oil baron. His signatures on official documents clearly indication that the strong hands of a stone mason, mastering millions in later periods, were much less accustomed to a mere pen.

Предпосылки для женского образования в Азербайджане: Почему девочки?

Причина, побудившая Гаджи Зейналабдина Тагиева всерьез задуматься над женским образованием, состояла в глубочайшей неудовлетворенности этого человека обособленностью и отставанием мусульманской общины того времени. Именно это чувство озабоченности сквозит в каждой строке его письма Попечителю Кавказского Учебного округа Кириллу Петровичу Яновскому, где он, в частности, отмечает: **“Обособленность мусульман и их отчуждение... поддерживается догматическими принципами, нравами и обычаями... Оплотом и цитаделью этих мнимо-религиозных нравов и обычаев является замкнутость мусульманской женщины и неосознание ей своих человеческих прав... Надо путем школьного образования привести мусульманок к сознанию своих неотъемлемых человеческих прав.”**²⁷

Примечательно и то обстоятельство, что столь дальновидное и красноречивое заявление было сделано за добрых 52 года до принятия Всеобщей Декларации прав человека в письме, скорее всего надиктованном едва обученным грамоте азербайджанским нефтепромышленником. Так, дошедшие до нас

Tağiyevin sözlərinə görə təhsilsiz və məzlum qadın həm də təhsilsiz anadır. O, çox tez-tez soruşurdu: "Bu cür ana öz övladlarına nə verə bilər?" Tağiyev əmin idi ki, millətin maarifləndirilməsi qızlardan başlanmalıdır, belə ki, oğlanın maarifləndirilməsi bir təhsilli şəxslə nəticələnəcək, təhsilli qız isə gələcəkdə təhsilli ana və bütöv ailə deməkdir.

Müsəlman ailə həyatının bütün reallıqlarına dərinləndirən bələd olan Tağiyev ən xırda məqamlara qədər öz məktəbi ilə bağlı son dərəcə dəqiq bir plan işləyib hazırlamışdı və bütün bu məqamlar onun məktublarından birində aydın şəkildə ifadə olunmuşdur: "Məktəb və yalnız məktəb müsəlman qadınların indi üzleşdikləri çıxılmaz vəziyyətdən yeganə çıxış yoludur. Beləliklə də bu məktəb lazımı qaydada təsis olunmalı və ehtiyatla təşkil edilməlidir ki, müsəlmanlar ona şübhə ilə yanaşmasınlar və öz qızlarını etibar edərək bu məktəbə göndərsinlər".²⁸

Tağiyevin fikri belə idi ki, ən azı ilkin olaraq məktəbdəki bütün müəllimələr və şagirdlər müsəlman mənşəli olmalıdırlar. Kişilərin bu məktəbə daxil olması qəti qadağan edilməliydi. Yalnız qapıçı evli və yaşlı bir kişi ola bilərdi. Digər bir şərtə görə məktəbdə işləyən müəllimələrdən biri ailə qurduqda onun həyat yoldaşına da məktəbə daxil olmaq qadağan olunmalıydı.

Bu ilkin şəraiti daha yaxşı başa düşmək üçün onu da qeyd etmək

According to Taghiyev, an uneducated and downtrodden Muslim woman was also an uneducated mother. "What could such a mother give to her children?" he frequently asked. To educate a nation Taghiyev believed one should start with girls, as educating a boy produces one educated person, whereas an educated girl means an educated mother and the whole family in future.

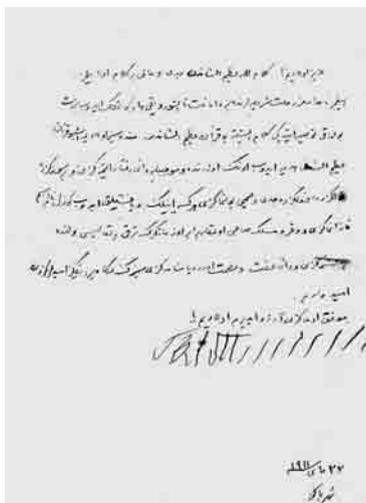
As a person profoundly aware of existing realities of Muslim family life, Taghiyev scrupulously worked out the plan for his school to the smallest details which were set forth quite clearly in one of his letters: "The School and school alone is the only way out of the vicious circle the Muslim woman is currently faced with. However this school has to be properly established and cautiously arranged, so that the Muslims treat it with no suspicions and send their daughters to the school with confidence".²⁸

Taghiyev's idea, at least initially, was that all teachers and students in the school would be of Muslim origin. Any access to the school by men had to be strictly prohibited. The only exception was the doorman, who should be a married man above the certain age. According to another condition, should any of the women working at the school be married, her husband should not be given access to the school either.

документы с подписью Тагиева наглядно свидетельствуют о том, что сильные руки некогда искусного каменотеса были куда как менее привычны держать перо.

Вместе с тем для Тагиева необразованная и низведенная в своем положении мусульманская женщина - это прежде всего необразованная мать. "Что может дать такая мать своему ребенку?" - именно таким вопросом часто задавался Тагиев, продвигая идеи женского образования. По его глубококому убеждению, именно с образованной женщины берет свое начало образованность семьи и нации.

Знающий реалии местного общества, что называется, изнутри, Тагиев детально разрабатывает шаги, которые было необходимо предпринять для практической реализации идеи женской школы, о чем можно судить по его письму видному общественному деятелю и редактору газеты "Шарги Рус" Мамадаге Шахтахтинскому: "...для того чтобы вывести мусульманскую женщину из той замкнутой фанатической жизни, в какую она теперь поставлена, представляется единственный путь - только школа и школа, но эту школу надо так умело создать и обставить, чтобы мусульмане без всяких задних мыслей отнеслись к ней и сочувственно и с полной доверчивостью отдавали бы туда своих дочерей".²⁸

H.Z. Taghiyevin imzası ilə sənəd
A document with H. Z. Taghiyev's signature
Документ с подписью Г.З. Тагиева

lazımdır ki, 19-cu - 20-ci əsrlərin qovuşuğunda Azərbaycan cəmiyyətində müsəlmanların tənhalığa qapılması faktiki olaraq Rusiyanın imperiya orqanlarının özləri tərəfindən dəstəklənirdi. Hökumət cəmiyyət üzərində dini təsire qarşı demək olar ki, heç bir tədbir görmürdü. Rusiya rəhbərliyi ruhanilərin Azərbaycan əhalisi üzərində böyük təsirindən yerli cəmiyyəti özünə tabe etmək yolu kimi faydalanırdı. Sözsüz ki, bu vəziyyət yerli molla-ların açıq aşkar etnik səhv kimi azərbaycanlılara çox vaxt bilərəkdən "müsəlmanlar" və ya "tatarlar" deyə istinad edən Çar İmperiyasına qarşılıqlı sədaqətindən irəli gəlirdi.

Belə bir mühitdə Tağıyevin məktəb layihəsi bir tərəfdən imperiya orqanlarının buna meylsizliyi və digər bir tərəfdən isə qızğın müsəlman ruhanilərinin ciddi müqaviməti arasında tarım çəkilmiş kəndir üzərində addımlamalılı oldu. Buna görə də tədbirli neft sənayeçisi öz cürət tələb edən məqsədinə çatmaq üçün kifayət qədər çevik davranmalı idi.

Çar bürokratiyasını dəf etmək üçün Tağıyev bu məktəbin rəsmi olaraq 1896-cı ildə Rusiyanın sonuncu imperatoru II Nikolayın imperiya taxtına çıxmasının bayram edilməsi şərəfinə təsis olunduğunu bildirdi. Bakı qubernatoruna ünvanladığı məktublardan birində Tağıyev qeyd edirdi ki, əgər ona "qızlar məktəbini tikməyə (sözsüz ki, öz vəsaiti hesabına) icazə verilərsə", o,

To better comprehend these preconditions it would be worthwhile to note that at the turn of the 19th-20th centuries, seclusion of Muslims within the Azerbaijani society was in fact encouraged by the Russian Imperial authorities. The government kept Islamic traditions and clerical influence of the community almost intact. The Russian administration benefited from the huge influence of the Muslim clergy over the Azerbaijani population as a way of managing the indigenous community into submissiveness. Needless to say, this situation depended on reciprocal loyalty of local mullahs to the Czarist Empire which deliberately referred to the Azerbaijanis as either "Muslims" or "Tartars", both were obvious ethnic misnomers.

Given this environment, Taghiyev's school project had to walk a tightrope between concealed reluctance of the Imperial authorities on the one hand, and vehement resistance from the fervent Muslim clergy on the other. The prudent oil baron had to proceed with a great deal of flexibility to accomplish his audacious aim.

To overcome Czarist bureaucracy H.Z.Taghiyev officially dedicated the establishment of the school to celebrate the Imperial Coronation of Nicholas II, the last Russian Emperor, in 1896. In one of his letters to the Governor of Baku, Taghiyev mentioned that

Суть тагиевского предложения состояла в том, что весь преподавательский и ученический состав школы должен был состоять исключительно из мусульманок. Школа задумывалась как пансион без доступа для мужчин. Запрет распространялся даже на супругов работающих там женщин.

Для более глубокого понимания подобных условий необходимо хотя бы мысленно окунуться в обстановку того времени, когда на рубеже XIX-XX веков обособленность мусульманского населения поддерживалась имперскими властями. Правительственные круги никоим образом не посягали на существующие религиозные традиции и колоссальное влияние мусульманского духовенства. Не исключено, что именно это влияние и помогало администрации поддерживать контроль над местным населением. Таким образом, складывался этакий альянс между царскими чиновниками и местными религиозными кругами, при помощи которого становилось возможным управление "туземным" населением, которое именовали либо "мусульманами", либо "татарами". Ошибочность этих определений в качестве этнонима азербайджанцев не вызывает сомнений.

Исходя из этих реалий, тагиевский проект изначально

Fuad Abdurrəhmanovun 1959-cu ildə Bakıda ucaldılmış "Azad müsəlman qadını" heykəli
Monument to a liberated Muslim woman in Baku, erected in 1959 by Fuad Abdurrahmanov
Памятник "Освобожденная" работы Фуада Абдурахманова, установлен в Баку в 1959 году

"İmperiya Əlahəzrətlərindən bu məktəbə..." həmin vaxt Rusiya Çarının xanımı "Əlahəzrət İmperator xanımı Aleksandra Fyodorovnanın adının verilməsi üçün icazə istəyər-di"²⁹. Beləliklə də bu təhsil müəssisəsi kifayət qədər böyük səslənən və bir qədər təəccüb doğuran rəsmi ad - Qızlar üçün Aleksandra Rus-Müsləman Məktəbi adını aldı. Bununla da yerli orqanlar bu cür "sədaqət göstərməyə" qarşı çıxa bilmədiklərindən Tağıyev rəsmi şəxslərdən yaşıl işıq əldə etdi.

Öz layihəsi üçün rəsmi icazə almağa təkən məqsədilə bu cür sədaqət ifadə etməklə yanaşı, Tağıyev, tikintisini tamamlamaq üçün böyük vəsaitə ehtiyac duyulan Oğlanlar üçün Bakı Müasir Məktəbinin tikintisinə də 10,000 rubl məbləğində yardım göstərəcəyini vəd etdi.³⁰ Bu məktəbin D.D.Buynov tərəfindən layihələşdirilmiş və Tağıyevin qızlar məktəbindən bir qədər yuxarıda yerləşən neo-klassik üslubda olan binasında bu gün Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti yerləşir.

Nə qədər təəccüblü olsa da, hökumətin bu layihəyə meylsizliyi ilə bağlı birinci maneəni dəf etmək çox asan oldu. Növbəti maneə daha ciddi idi. Bu, kifayət qədər ciddi görünürdü. Bu, radikal molların aqressiv müqaviməti idi. Onlar Talibanlara məxsus azğınliqla, yekunda bir fikrə gətirə biləcək xeyli sayda arqumentlərlə Tağıyevi İslam qaydalarına qarşı çıxmaqda

should he be "kindly allowed to construct the girls school" (with his own money, of course), he would "request the honor of the royal permission of Their Imperial Majesties to name the school after Her Majesty Empress Alexandra",²⁹ the Russian Czarina at that time. The Institution therefore, had quite a grand-sounding and a somewhat bizarre official name - The Alexandrian Russian-Muslim School for Girls. Meanwhile as the local authorities could not oppose such a "manifestation of loyalty" Taghiyev got a green light from the officials.

Besides his expression of loyalty to facilitate official approval for his project, Taghiyev also promised to donate 10,000 rubles for the construction of the Baku Modern School for Boys which was in desperate need of funds for completion of its construction³⁰. Nowadays the school's stately neo-classical building designed by D.D.Buynov and located just above Taghiyev's school, houses the Azerbaijan State Economic University.

Oddly enough, the first obstacle, reluctance on the part of the Imperial Authorities, was easily overcome. The next obstacle, aggressive opposition by radical mullahs, was far more serious. With almost Talibanic zeal, they blamed Taghiyev for trespassing against the Islamic rules with lots of

столкнулся с двумя серьезными препятствиями, а именно: скрытым нежеланием со стороны царской администрации, с одной стороны, и яростным, подчас воинствующим сопротивлением со стороны определенных кругов местного духовенства - с другой.

Дабы преодолеть первое, так сказать, официальное, препятствие, Г.З.Тагиев приурочил открытие школы к "священному коронованию Их Императорских Величеств", испросив при этом "милостивейшего высочайшего соизволения на присвоение этой школе имени Государыни Императрицы Александры Федоровны".²⁹ После столь верноподданного хода школа получила довольно цветастое официальное название - "Бакинское женское имени Императрицы Александры Федоровны русско-мусульманское училище". Однако тагиевскому проекту был дан зеленый свет на самом высоком уровне. В этой связи нелишне упомянуть, что в целях получения разрешения на строительство женской школы Тагиев также пообещал выделить 10 тысяч рублей для завершения работ по строительству Бакинского Реального училища.³⁰ В великолепном здании училища, возведенном в 1904г. по проекту архитектора Д.Д.Буйнова, ныне располагается Азербайджанский Государственный экономический университет.

*H.Z.Tağiyevin qızlar məktəbinə adı verilmiş
Rusiyanın sonuncu çarlığı Aleksandra
Fyodorovna*

*Empress Alexandra, the last Russian Czarina
whose name was given to the girls's school
founded by H. Z. Taghiyev*

*Императрица Александра Федоровна,
последняя российская царица, чье имя было
официально испрошено Г.З. Тагиевым для
основанной им женской школы*

*Bakının Reallı məktəbi
The Modern School of Baku
Бакинское Реальное училище*

günahlandırıldılar: "Bizim analarımız və nənələrimiz heç vaxt məktəbə getməyiblər, bəs nəyə görə bizim qızlarımız bunu etməlidirlər?"

Heç də bütün müsəlman ruhanilər Tağıyevin kübar qızlar məktəbinin təsis olunması ideyasına qarşı çıxmırdılar. Qazi Molla Mir-Məhəmməd-Kərim Mir-Cəfər-zadə və Axund Mir-Əbuturab müqəddəs Quranda qızların təhsil almasına qadağa qoyan heç nəyin olmadığını söyləyirdilər. Buna görə də birincinin qapısının kandarına ağ neft tökdülər, ikincisinin isə evini təhqir etdilər³¹. Bu, hətta bu gün dini və etnik gərginliyin bəzi sahələri üçün ümumi bir haldır.

Yekun olaraq, Tağıyev onu dəstəkləyən ruhanilərdən birini, Molla Mirzə Məhəmməd oğlunu məktəbi açmaq üçün bütün Müctəhidlərin (Şiə müsəlmanlar arasında ən səlahiyyətli dini rəhbərlər) icazəsini almaq məqsədilə onların yanına göndərdi. Tağıyevin bu elçi ilə göndərdiyi böyük məbləğlərdə pul sayəsində icazələr vaxtında alındı. Bu strategiya çox gözəl işlədi, belə ki, hər hansı bir yerli molla Tağıyevi "yerli ənənələri pozmaqda" günahlandırıldıqda Hacı sadəcə bu mollanın ən çox hörmət etdiyi dini rəhbərin adını soruşurdu və bunun ardınca dərhal yazılı "icazə" alınır.

Qadınların maarifləndirilməsini əsaslandırmaq üçün Tağıyevin istifadə etdiyi digər bir argument isə azərbaycanlı kişiləri onlara uyğun

arguments that could be generally boiled down to one conclusion: "Our mothers and grandmothers never went to schools, so why should our daughters do?"

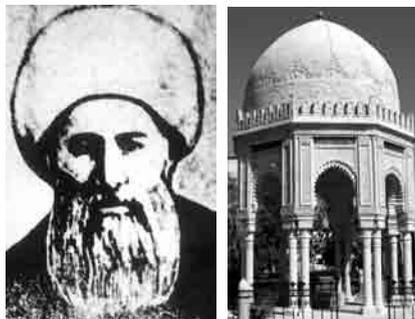
Yet not all the Muslim clergy obstructed Taghiyev's idea of founding the secular school for girls. Some of them, such as Gadhy Molla Mir-Mohammad-Kerim Mir-Jafar-zadeh and Akhund (Shi'ite clerical title) Mir-Abuturab argued that there was nothing in the Holy Qur'an opposing education for the girls. In response, the former got kerosene poured over his doorstep, whereas the latter had his home desecrated. This is quite a common problem, even today, in some areas of religious and ethnic tension.

Finally, Taghiyev asked one of the supportive clergymen, Mullah Mirza Mohammad oglu, to visit all the Mujtahids (the most authoritative spiritual leaders among Shi'ite Muslims) to get their permission to open the school. The authorizations were duly obtained, reportedly due to the substantial sums of money the envoy was provided with by Taghiyev. The strategy worked perfectly, as whenever any of the local mullahs charged Taghiyev with "violation of local traditions", Hajji simply asked the name of that mullah's most respected spiritual leader whose written "authorization" followed immediately. Another argument

Таким образом, возможные препятствия со стороны властей были устранены довольно быстро благодаря тагиевской дипломатии. Куда как более серьезным препятствием оказалось сопротивление местных клериков. С чисто талибанским упорством наиболее радикальные представители местного духовенства обвиняли Тагиева в нарушении "непререкаемых" религиозных традиций и обычаев.

Вместе с тем следует отметить, что далеко не все представители духовенства были однозначно против идеи Г.З.Тагиева. Так, например, губернский казий молла Мир-Мухаммед-Керим Мир-Джафар-заде и ахунд Мир-Абутураб справедливо утверждали, что ни в одной строке Священного Корана нет и намека на запрет женского образования. Ответом беснующихся фанатиков были облитые керосином и нечистотами дома обоих духовных деятелей.³¹

В конечном итоге Тагиев решает направить сочувствовавшего его замыслу священнослужителя муллу Мирзу Мухаммад оглу ко всем муджтахидам (шиитским религиозным авторитетам) с просьбой о получении у них разрешения на открытие женской школы в Баку. Именно эти разрешения и станут впоследствии неопровержимым

H.Z. Taghiyevin qızlar məktəbini dəstəkləyən cəmənin məşhur ruhanisi Axund Mirabuturab və onun Mərdakanda yerləşən məzarı
 Akhund (Shi'ite clerical title) Mir-Abuturab, an esteemed religious scholar of the day mostly supportive of Taghiyev's idea of the school for girls
 Right: Mausoleum of Akhund Mir-Abuturab in Mardakan
 Ахунд Мир-Абутураб, известный ученый-богослов, поддерживавший идею женской школы Г.З.Тагиева. Справа - мавзолей ахунда Мир-Абутураба в селении Мардакян

Deyilənlərə görə bir dəfə Hacı Zeynalabdin Tağıyev dəbdəbəli faytonda gedərkən acınacaqlı vəziyyətdə olan bir arabada gedən axund Mir-Əbuturabla rastlaşır. Tağıyev öz faytonunu dayan-dıraraq onu hörmətli ruhaniyə bağışlamaq istəyir. Ruhani isə ona belə cavab verir:

— Təşəkkür edirəm, Hacı, lakin mən nəyim varsa, onunla kifayətlənirəm və buna görə də İlahiyə minnətdaram. Hər şey varlığını da bir anın içərisində dilənçiyə çevirə bilən Allahın əlindədir.

Tağıyevə bu sözlərin böyüklüyü bəşeyvklərin gəlişindən sonra bir saatın içərisində uzun və çətin bir həyatda topladığı bütün varını itirdikdən sonra daha çox bəlli oldu. Məhz bu səbəbdən Tağıyev axund Mir-Əbuturabın məzarının yaxınlığında dəfn olunmasını istəmişdi və onun bu istəyi 1924-cü ilin sentyabrında ölümindən sonra yerinə yetirildi.

As the story goes, once passing in his luxurious horse-driven cab, H.Z. Taghiyev came across akhund Mir-Abuturab driving a poor cart. Surprised by the scholar's ramshackle vehicle Taghiyev offered him his cab as a gift. The cleric's response was as follows:

- Thank you Hajji, but I'm grateful to the Lord for the little I have. Everything is in Allah's hand, and the Almighty may turn the richest man into a poor man overnight.

The wisdom of the cleric's words became painfully clear to Taghiyev when he lost everything he had with the communist takeover, so he bequeathed to be buried at the footsteps of akhund Mir-Abuturab's mausoleum in Mardakan.

həyat yoldaşları ilə təmin etmək zərurəti idi. Əks təqdirdə kişilər yerli mədəniyyətdən daha da uzaqlaşmış uşaqların doğulması ilə nəticələnən digər mənşəli qadınlara üz tuta bilərdilər.

Bu arqument bir qədər şovinst görsənsə də, həmin vaxtın reallıqlarını nəzərə alsaq, bu, Tağiyevin ruhanilər arasında gender bərabərliyi ideyasını inkişaf etdirmək üçün başqa bir yol idi.

Bu yolla Tağiyev kübar müsəlman qızlar məktəbi ilə bağlı ideyasını həyata keçirmək üçün əsas maneəni tədbirliliklə aradan qaldırmağa müvəffəq oldu. Radikal ruhanilərin bu mövqeyinin nə qədər təəssüfdoğurucu, hətta təhlükəli olmasına baxmayaraq, həmin vaxt ruhanilər yuxarıda göstərilən səbəblərdən Azərbaycan cəmiyyəti üzərində böyük təsirə malik olduqlarından buna göz yummaq olmazdı. Eyni zamanda Tağiyev təkidləri ilə yanaşı çox diplomatik və yerli ənənələrə və şüura çox yaxşı bələd olan bir adam kimi davrandı. Bu iki xüsusiyyət - inadcılıq və çeviklik bütün layihənin uğurla həyata keçirilməsinə kömək etdi.

Burada qeyd olunmalı digər bir məqam isə ondan ibarətdir ki, son günlərində Tağiyev özü şəxsi həyatında İslamın ənənələrinə və adətlərinə dürüst əməl edərək bu dinə həqiqətən inanan bir insan olmuşdur. Bu cür həyat tərzii hələ ilk vaxtlardan görünürdü, belə ki, həmin vaxtın bir çox azərbaycanlı

frequently used by Taghiyev in support of female education was the necessity of providing intelligent wives for educated Azerbaijani men who would otherwise turn to educated women of other descent resulting in their children being furthermore alienated from the local culture.³¹ This argument may seem a bit chauvinistic, however, given the realities of that time, this was another way for Taghiyev to promote the idea of gender equality among the clerics.

These were some of the ways that Taghiyev managed to prudently overcome the main impediment to his idea of the secular school for Muslim girls. No matter how egregious although still virulent this position of radical clerics was, it could not be overlooked as the clergy exercised a tremendous influence on the Azerbaijani community. Meanwhile Taghiyev's persistence was complemented by a great deal of diplomacy and profound knowledge of local traditions and mentality. These two features - perseverance and flexibility - were instrumental in making the whole project a success.

It should be noted that to his very last day, Taghiyev remained a true-believer scrupulously professing Islamic traditions and rites in his personal life. This lifestyle may be concluded from his very appearance as, unlike most Azerbaijani oil

аргументом в дискуссиях Г.З.Тагиева со своими оппонентами. Не менее веским доводом Гаджи Зейналабдина стало и то обстоятельство, что образованным мусульманским мужчинам нужны образованные жены, ибо в противном случае они будут отдавать предпочтение в браке иноверкам. Подобный довод может справедливо показаться сегодня нецивилизованным или шовинистическим, однако не будем забывать о времени и окружении, в которых Г.З.Тагиеву приходилось пробивать дорогу своей идее.

Так или иначе Гаджи Зейналабдину удалось умело обойти либо нейтрализовать все препоны на пути создания светской школы для девочек-мусульманок. Столь яростное и непримиримое отношение радикального духовенства было обстоятельством, с которым в тот момент нельзя было не считаться. Однако упорство, целенаправленность и последовательность Тагиева вкупе с его гибкостью, дипломатией и тонким пониманием местного менталитета и традиций сыграли решающую роль в осуществлении этой поистине революционной идеи.

В этой связи нелишне вспомнить, что в личной жизни Г.З.Тагиев оставался право-

H.Z. Taghiyevin qabri
H.Z. Taghiyev's grave stone
Могила Г.З. Тагиева

Согласно распространенной истории, однажды, проезжая в роскошном фазтоне, Гаджи Зейналабдин Тагиев встретил ахунда Мир-Абутураба, трясущегося в жалкой бричке. Остановив свой экипаж, Тагиев предложил уважаемому богослову свое средство передвижения, на что тот ответил:

- Благодарю, Гаджи, но я довольствуюсь тем малым, что я имею, и за это признателен Всевышнему. Все в руке Аллаха, который может и богача вмиг обратить в нищего.

Мудрость этих слов стала особенно ясна Тагиеву, когда с приходом большевиков он в одночасье лишился всего, что было нажито за долгую и трудную жизнь. Именно поэтому Г.З.Тагиев пожелал быть похороненным у подножия мавзолея ахунда Мир-Абутураба, что и было исполнено после его смерти в сентябре 1924 года.

neft sənayeçilərindən fərqli olaraq o, heç vaxt Avropa geyimindən istifadə etmir və hətta bir çox rəsmi təltiflərinə, orden və nişanlarına baxmayaraq o, həmişə başına Şərq üslubunda fəs qoyurdu.

Buna baxmayaraq Tağıyevin bu cür ciddi riayət etdiyi İslam ənənələri heç vaxt onu müsəlman qızlar üçün liberal və dünyəvi təhsil ideyasından daşındırmadı. Əksinə, o, təhsilli müsəlman qadına müsəlman cəmiyyətini qaldırmağın və öz əhəmiyyətini bu gün də itirməyən bir ideyanı həyata keçirməyin, yeni bütöv İslam cəmiyyətinin daha yaxşı gələcəyini təmin etməyin yeganə yolu kimi baxırdı.

barons of the day, he never wore European attire. Even with his numerous official decorations and regalia, he could never part with a traditional Oriental fez.

Nonetheless Islamic traditions so rigorously observed by Taghiyev never obstructed him from the idea of liberal and secular education for Muslim girls. On the contrary, he viewed the educated Muslim mother as the only way to upgrade the Muslim community and provide a better future for the whole Islamic world, an idea that has not lost its vitality up today.

*İ.V.Goslavskinin layihəsi üzrə 1895 - 1902-ci illərdə Bakıda inşa edilmiş Tağıyev sarayı, hazırda bu binada Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Dövlət Tarix Muzeyi yerləşir
The Taghiyev Palace in Baku, constructed in 1895-1902, design by Joseph Goslavski, nowadays the State History Museum.*

Тагиевский дворец в Баку, возведён в 1895-1902 годы по проекту И.В. Гославского, ныне - Государственный Музей Истории при Национальной Академии Наук Азербайджана

H.Z. Tağıyev böyük qızı Leyla və nəvələri ilə. Vəfatından bir qədər əvvəl 1924-cü ilin sentyabrında Mərdəkandakı bağında çəkilmiş onun son fotosəkillərindən biri

H.Z. Taghiyev with his elder daughter Leyla and grandchildren. One of the last photos of Taghiyev shortly prior to his death in Mardakan in September 1924.

Г.З. Тагиев со старшей дочерью Лейлой и внуками. Один из последних снимков Тагиева на мардакянской даче незадолго до его кончины в сентябре 1924 года

верным мусульманином, ревностно следовавшим исламским обычаям и традициям до конца своих дней. Об этом можно судить как по воспоминаниям современников Гаджи, так и по его фотографиям, запечатлевшим его в традиционных одеяниях и в неизменном для истого мусульманина головном уборе, что разительно отличало Тагиева от многих азербайджанских промышленников и предпринимателей того времени.

Вместе с тем скрупулезное следование традициям ислама отнюдь не мешало Тагиеву продвигать идеи светского и либерального образования с учетом, как бы сейчас сказали, гендерных аспектов. Напротив, образованная мусульманская мать виделась Г.З. Тагиеву первоосновой прогрессивного начала в мусульманской среде, и эта идея не утратила своей значимости и по сей день.

*H.Z. Tağıyev ailəsi ilə
H.Z. Taghiyev with the family
Г.З. Тагиев в кругу семьи*

Məktəb reallığa çevrilir

Bir neçə il ərzində davam edən ciddi səylərdən sonra 18 may 1898-cü il tarixdə Tağıyev məktəbinin nizamnaməsi bu məktəbi rəsmi olaraq Rusiya İmperiyasının məktəblər sistemində daxil edən Xalq Maarif Nazirliyinin Nəzarətçisi tərəfindən təsdiq olundu. Məktəb əsasən 1896-cı ilin aprelində Tağıyev tərəfindən yatırılan 150.000 rus rublu məbləğində vəsaitdən maliyyələşdirilirdi. Bu məbləğdən 125,000 rubl doqquz işçinin və 20 tələbənin məvaciblərini təmin etmək, habelə kitabxana, oxu materialları və lazımı vəsaitlərin alınması məqsədilə illik 5,000 rubl faizlə qiymətli kağızlara yatırıldı. Qalan 25,000 rubl isə binanın tikintisinə ayrıldı.³²

Məktəbin Nizamnaməsinə görə, qızlar binada qalırdılar və tədris kursu isə "müsəlman ailəsinin tələbləri nəzərə alınmaqla əl işləri və evdarlıq üzrə əlavə siniflə"³³ Qafqazda qızlar üçün rus ibtidai məktəblərindəki kurs əsasında qurulmuşdu. Qızlar təhsilə yeddi yaşından sonra başlamalı və dörd il oxumalı idilər. Tədris rus dilində aparılırdı, eyni zamanda intensiv olaraq azərbaycan dili və müsəlman dini dərsləri keçirilirdi.

İlk olaraq, Dağıstanda və Azərbaycanın şimal ərazilərində qızların ənənəvi geyimləri məktəbin uniforması kimi qəbul olundu. Kiçik

The School Becomes a Reality

After a couple of years of strenuous efforts, on May 18, 1898, the Charter for Taghiyev's school was approved by the Supervisor of the Ministry of People's Education. This Charter officially incorporated the school into the Imperial Russian schooling system. The major funding for the school came from the princely sum of 150,000 Russian rubles invested by Taghiyev in April 1896. Out of this figure, 125,000 rubles were invested into securities with annual interest of 5,000 rubles intended to cover the salaries of nine employees, boarding and educational costs for 20 students, a library, reading materials and utilities. The remaining 25,000 rubles were allocated for the construction of the building.³²

Pursuant to the school's Charter, girls boarded in the building, and the curriculum was based on the Russian primary school for girls in the Caucasus "with an additional class on embroidery and housekeeping as applied to the requirements of the Muslim family"³³. Girls were to start their education at the age of seven and study for four years. Russian was the language of instruction, accompanied by intensive studies of Azerbaijani language and Muslim religious classes.

Initially, the traditional attire of girls in Dagestan and northern

Школа становится реальностью

После нескольких лет упорных усилий Устав Тагиевской школы был, наконец, одобрен 18 мая 1898 года смотрителем Министерства народного просвещения. Тем самым новое учебное заведение включалось в систему школьного образования Российской Империи. Основным источником финансирования школы стал капитал в размере 150 тысяч рублей, внесенный Г.З.Тагиевым в 1896 году. Из этой суммы 125 тысяч обращались в ценные бумаги, ежегодная процентная ставка с которых (5тыс.руб.) предназначалась для содержания девяти штатных работников, двадцати учениц, библиотеки, а также для приобретения учебных материалов и оплаты коммунальных услуг. Оставшиеся 25 тыс.рублей выделялись на строительство школьного здания.³²

Согласно Уставу, школа снабжалась специальными помещениями для пансиона, а учебные планы основывались на программе русских начальных женских школ на Кавказе "с дополнительным курсом рукоделия и домоводства применительно к потребностям мусульманской семьи".³³ Обучение началось в семилетнем возрасте, продолжалось четыре года и велось на русском языке с регулярным изучением азербайджанского языка и мусульманского богословия.

qəşəng ləçək, ağ yaxalıqlar və tünd paltardan ibarət bu geyim "ən münasib və Avropa geyim üslubuna ən yaxın"³⁴ hesab olunurdu.

Qeyd olunmalıdır ki, Rusiya ibtidai məktəblərində təhsil alan qızların ağ yaxalıqlı, başlıqlı və Avropa üslubunda olan ənənəvi uniformaları 1908-1909-cu tədris ilində Tağıyev məktəbində də geyim forması kimi qəbul olundu. Bu, Tağıyevin öz qızlarını Sankt-Peterburqda nüfuzlu Smolny Litseyinə göndərdiyi vaxtda baş verdi, beləliklə də o, oxşar uniformanın öz məktəbində də tətbiq olunmasına qərar verdi. Xoşbəxtlikdən həmin vaxt kübar müsəlman qızlar məktəbi ideyası artıq yerli cəmiyyətdə kök salmışdı, buna görə də bu dəyişikliklərin aparılması mümkün oldu.

Tağıyev məktəbinin gözəl binasının layihəsi polyak mənşəli görkəmli yerli memar, habelə "Qafqazın Rastrellisi"³⁵ kimi də tanınan İosif Vikentyeviç Qoslavski (1865 - 1904) tərəfindən hazırlanmışdı. Yerli mətbuat Qoslavskinin işini xarakterizə edərkən yazırdı: "...məktəbin binası ən gözəl memarlıq nümunələrindən biri kimi bizim şəhəri bəzəyir, bu tikilidə artıq heç bir ünsür olmamaqla bunu sadəlik və onun bütün hissələrinin bir-birinə uyğunluğu əvəz edir".³⁶ Şərq üslubunda olan bu bina Tağıyevin müsəlman qızlar məktəbi ideyası üçün çox münasib idi, hərçənd özü əvvəllər səriştəli bir

areas of Azerbaijan was selected to become the school uniform. With its small elegant caps, white veils and dark dresses, it was considered "the most appropriate and closest to the European dress style"³⁴. It should be noted that in the 1908-1909 academic year, traditional Russian primary school-girls' uniform with white aprons, capes and exclusively European fashion was adopted at the Taghiyev School. It was the time when Taghiyev sent his own daughters to the prestigious Smolny Lyceum in St. Petersburg, so he decided to introduce similar uniforms at his school. Luckily by this time the idea of a secular school for Muslim girls was already rooted in local society, so these changes were feasible.

The magnificent building of Taghiyev's school was designed by Joseph V.Goslavski (1865-1904), an outstanding local architect of Polish origin also known as the "Rastrelli of the Caucasus"³⁵. The building's oriental style was mostly suitable for Taghiyev's idea of the school and was recognized by that-time media for "a harmony of the whole composition with parts thereof"³⁶.

The construction started by mid-1896 and was completed in April, 1901, at a total cost of 60,000 rubles. This amount exceeded by far Taghiyev's original estimate of 25,000 rubles, but nothing could stop him in his bold endeavor to

Первоначально за основу школьной формы был взят традиционный наряд северных регионов Азербайджана и Дагестана с аккуратными шапочками, белой вуалью и темными платьями. Попечительский Совет школы счел подобное одеяние "более приличным и отвечающим европейскому костюму". При этом на каждую пансионерку выделялось по четыре комплекта носильного и постельного белья и три комплекта кухонной и столовой одежды. Миссию по обеспечению воспитанниц одеждой, обувью и бельем взяла на себя Сона ханум Тагиева (супруга Г.З.Тагиева) вместе с заботливой участницей Попечительского Совета школы Магдалиной Михайловной Латкиной.³⁴

Следует также отметить, что в 1908-1909 учебном году форма пансионерок была изменена по образцу русских начальных школ с фартуками и пелеринками. Вероятно, причиной этому стала отправка Г.З.Тагиевым своих дочерей на учебу в престижный Смольненский институт в Санкт-Петербурге и желание приблизить форменную одежду учениц своей школы к одеяниям смолянок. Как видно, к тому времени идея светской школы для мусульманских девочек в достаточной мере смогла укорениться в местном сознании, что и сделало возможными подобного рода преобразования.

İlk olaraq məktəbdə rəsmi geyim forması kimi Şərq milli qadın geyim dəsti tətbiq olunurdu.

Müəllimələr (sağdan sola): Rəhilə xanım Həjibabəyova (Terequlova), Məryəm xanım Sulkeviç, Hənifə xanım Məlikova, Səkinə xanım Axund-zadə, Şəfiqə xanım Əfəndi-zadə.

A group of faculty members and trainees in an original uniform based on the Oriental costume.

Faculty (right to left): Rahilya Həjibabəyova, Maryam Sulkevich, Hanifa Melikova, Sakina Akhund-zadeh, Şafiqə Efəndi-zadeh.

Группа учениц школы Тагиева в традиционных восточных одеяниях.

Педагози (справа налево): Рахилия Гаджибабабекова, Мэрьям Сулькевич, Ханифа Меликова, Сакина Ахунд-заде, Шафиға Эфенди-заде

H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbində rus gimnaziyalarının ənənəvi geyim forması tətbiq edildikdən sonra məktəbin bir qrup şagirdi

A group of trainees of the Tagiyev Girls' school after adoption of the traditional uniform of the Russian schools in 1908-1909

Группа учениц женской школы Тагиева после введения в школе официальной формы российских гимназий

bəna olduğundan çox güman ki, bir-birini əvəzləyən ağ və sarı əhəngdaşlarından ibarət zolaqlar Tağıyevin özünün bu quruluşa verdiyi töhfə olmuşdur.

Binanın tikintisi 1896-cı ilin ortalarından başladı və Tağıyevin ilkin olaraq nəzərdə tutduğu 25,000 rubl həcmində xərcləri xeyli ötüb keçərək ümumi 60,000 rubl məsrəflə 1901-ci ilin aprelində başa çatdı, lakin nə qədər baha başa gəlsə də, heç nə onun məktəbi reallığa çevirmək üçün söylərini sənəitmədi. Bütün mebel, avadanlıq və maddi-texniki təchizatla birgə məktəbin ümumi xərcləri 183,533 rubla qədər qalxdı. Tağıyevin öz məktublarından birində etiraf etdiyi kimi "mən kiçik bir məktəb tikmək niyyətində deyiləm... məbləğ böyükdür, amma Allah mərhəmətlidir, əsas məsələ məqsədə çatmaqdır".³⁷

Özünün əvvəlki tikinti podratçısı təcrübəsindən istifadə edərək Tağıyev tikintiyə şəxsən özü nəzarət edirdi və o, bilərəkdən binanın dam örtüyünü elə elətdirdi ki, sonralar əlavə bir mərtəbənin də tikilməsi mümkün olsun. Maqnatın digər bir əsas məqsədi bu ibtidai məktəbi gələcəkdə orta məktəbə çevirmək idi. Həqiqətən bu ilkin binanın quruluşu sonralar Sovetlər tərəfindən daha da təkmilləşdirildi və mənim 1985-1986-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsinin birinci kursunda oxuduğum zaman həmin

make the school a reality. With all its furniture, equipment and logistics, expenses for the school soared to the total cost of 183,533 rubles. Meanwhile Taghiyev's reaction was rather philosophical: "The sum is pretty substantial, - he said, - But Allah is Merciful. The main thing is to achieve the goal"³⁷.

Using his skill as a building contractor developed earlier in his career, Taghiyev personally supervised the construction's design, intentionally making the roof flat so that an additional floor could be added later. The ambitious magnate's ultimate goal was to turn the primary school into a high school. In fact, the superstructure to the original building was later made by the Soviets, and it was at that location where I spent my first year at the Oriental Department of the Azerbaijan State University in 1985-86.

Initially the boarding school was supposed to have 20 students free of charge, however this number was increased to 35 due to a very entrepreneurial idea by the school's benefactor. Taghiyev's idea was to rent out the substantial basement of the school building for a storehouse "with due observation of fire security, as well as sanitation and hygienic conditions".

With a separate entrance to the school and under appropriate conditions, the basement yielded an additional 5,911.25 rubles by April 1901. This amount together with

Великолепное здание школы, выдержанное в лучших традициях национально-романтического стиля, возводилось по проекту замечательного зодчего польского происхождения Иосифа Викентьевича Гославского, еще при жизни прозванного современниками "Кавказским Растрелли".³⁵ Местная печать, характеризуя работу Гославского, отмечала, что "здание училища украсит собой наш город как одно из красивейших по архитектуре строений, в котором отсутствие излишних деталей весьма выгодно заменено изысканной простотой и гармоничностью всех частей его".³⁶

Строительство здания, начавшееся в середине 1896 года, было завершено к апрелю 1901 года и обошлось Тагиеву в 60 тысяч рублей, что уже более чем вдвое превосходило первоначально запланированную сумму. Вместе с расходами на мебель, оборудование, обстановку, различные службы на обустройство школы было затрачено 183.533 рубля. Однако этим Тагиева было не остановить. Как он признавался в одном из своих писем, "устроить школу в миниатюрном виде я не намерен...сумма весьма приличная, но Аллах милостив, лишь бы достигнуть цели".³⁷

Подрядчик по своему предыдущему роду деятельности, Г.З.Тагиев предусмотрел, в частности, такую важную деталь, как плоская крыша и достаточная основательность самой конструкции, что позволяло при необ-

Iosif Vikentiyevič Qoslavski (1865-1904), "Qafqaz Rastrelli" adı ilə tanınan Bakının məşhur mülki mühəndisi
Joseph V. Goslavski (1865-1904), one of the leading civil engineers of old Baku
Иосиф Викентьевич Гославский (1865-1904), замечательный бакинский зодчий, снискавший славу "Кавказского Растрелли"

İ.V.Qoslavskinin layihəsi üzrə 1896-1901-ci illərdə inşa edilmiş H.Z.Tağiyevin qızlar məktəbinin binası.
İndi bu binada Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu yerləşir
Building of the Alexandrian Russian-Tartar Girls' school founded by H. Z. Taghiyev, erected in 1896-1901, design by Joseph V. Goslavski. Nowadays the Manuscripts Institute at the National Academy of Sciences of Azerbaijan.
Здание Тагиевской женской школы, возведено в 1896-1901 годах по проекту И.В. Гославского, ныне - Институт рукописей при Национальной Академии Наук Азербайджана

fakültə məhz bu binada yerləşirdi.

İlk olaraq məktəbdə 20 şagirdin ödənişsiz təhsil alması nəzərdə tutulurdu, lakin "yanğın təhlükəsizliyi, sanitariya və gigiyena şərtlərinə dürüst riayət olunmaqla" məktəb binasının böyük zirzəmininin icarəyə verilməsi ilə bağlı məktəbin hamisinin irəli sürdüyü sahibkarlıq ideyası sayəsində bu rəqəm 35-ə çatdı.

Məktəbdən ayrıca girişlə və çox münasib şərtlərlə, zirzəmi 1901-ci ilin aprel ayına qədər əlavə 5,911.25 rubl gəlir gətirdi ki, bu da qiymətli kağızlara yatırılmış ilkin məbləğdən (125,000 rubl) gəlir qismində əldə olunmuş 21,910.31 rubl vəsaitlə birgə təxminən 28,000 rubl qalıq təşkil etdi. Bu, məhz bu gün davamlı inkişaf kimi məlum olan Tağıyevin tədbirli davranışının gözəl bir nümunəsi deyilmi! Bu əlavə gəlir görkəmli maarifçi, ictimai xadim və həmin dövrün aparıcı jurnalisti Həsən-bəy Məlikov (Zərdabi) tərəfindən dəqiqliklə seçilmiş və tədarük olunmuş mebel və məktəb avadanlığının alınmasına sərf olundu.³⁸

Düzgün idarəçilik sayəsində əldə olunmuş əlavə gəlirlər məktəbə daha 15 qızın pulsuz götürülməsinə imkan verdi. Bununla yanaşı Qəyyumlar Şurası 20 qızın ödənişli şərtlərlə götürülməsini təsdiq etdi. Bu qrup məktəbli qızlar üçün çox da böyük olmayan 100 rubl məbləğində illik ödəniş də təlim və məktəbin saxlanması üçün bir sıra məsrəflərə sərf olunurdu.³⁹ Məhz bu səbəbdən məktəb tam doldu və

the 21,910.31 rubles earned in interest from the initial sum invested into securities (125,000 rubles), made a surplus of almost 28,000 rubles. Wasn't that an excellent example of Tağıyev's prudent approach to what is now known as sustainable development! This additional income was used to procure furniture and school equipment meticulously selected and procured by Hassan-bey Məlikov (Zərdabi), the famous educator, public figure, and leading journalist at that time.³⁸

Additional proceeds gained through very proper management, also allowed 15 more school-girls to be enrolled free of charge. Apart from this, the Board of Trustees approved the enrollment of 20 more girls. The moderate annual fee of 100 rubles for this group of school-girls covered only a part of the school's real expenses for tuition and maintenance.³⁵ This was the reason why the school was overbooked and the number of applicants for the first year of tuition exceeded by far the school's initial capacities.

The Alexandrian Russian-Muslim Boarding School for Girls in Baku was inaugurated on October 9, 1901 with 58 students, 35 out of them admitted free of charge. The first students of Tağıyev's school originated from all over the Caucasus, with Shusha (a town in Nagorny Karabagh nowadays occupied by Armenian forces) and

ходимости надстроить здание. В планы основателя школы входило ее расширение до уровня гимназии. Здание было надстроено, но уже в советское время, и именно здесь располагался факультет востоковедения Азгос-университета, где в 1985-86 годах довелось учиться автору этих строк.

Интересной деталью является и то, что как опытный каменотес Тагиев использовал облицовочный известняк из различных карьеров, создав тем самым очень интересную композицию сменяющих друг друга линий белого и желтоватого камня, что в сочетании с филигранной резьбой по камню, выполненной в лучших традициях Баку-апшеронской школы зодчества, придает зданию

необыкновенную оригинальность и шарм.

Первоначально в школу планировалось принять 20 бесплатных пансионеров, однако вскоре их количество возрастает до 35, что стало возможным благодаря находчивости Тагиева-предпринимателя, расположившего в здании школы солидное подвальное помещение с отдельным входом с улицы. Его аренда помогла более чем на четверть увеличить бюджет школы, и на вырученные первоначально 5.911 рублей 31 копейку Гасан-беком Меликовым (Зардаби) была приобретена добротная ученическая мебель.³⁸

Помимо этого Попечительский Совет принял решение о принятии 20 своекоштных учениц с доволь-

Həsən bəy Məlikov (Zərdabi) (1841-1907), məşhur mütəfəkkir və iqtimai xadim H.Z.Tağıyevin qız məktəbinin açılmasında əvəzsiz rol oynamış şəxsiyyətlərdən biri Hassan-bey Malikov (Zardabi) (1841-1907), an outstanding public figure of the day, one of the most ardent supporters of the Taghiyev School for girls
Гасан-бек Меликов (Зардаби) (1841-1907гг.), выдающийся общественный деятель, сыгравший колоссальную роль в открытии женской школы Г.З.Тагиева

birinci tədris ilində müraciət edənlərin sayı məktəbin ilkin tutum imkanlarını ötüb keçdi.

9 oktyabr 1901-ci ildə 35 nəfəri ödənişsiz əsaslarla qəbul edilmiş 58 şagirdlə Bakıda qızlar üçün Aleksandra rus-müsəlman məktəbi fəaliyyətə başladı. Tağıyev məktəbinin şagirdləri, Şuşa (bu gün erməni qüvvələri tərəfindən işğal olunmuş Dağlıq Qarabağda şəhər) və Tbilisi (Gürcüstan) üstünlük təşkil etməklə, Qafqazın bütün regionlarından gəlmişdilər. Şagirdlərin orta yaş həddi 8-9 idi.

İlk pedoqoji heyətə məktəb müdiriəsi, nəzarətçi (onlar həm də müəllimə kimi fəaliyyət göstərirdilər), ilahiyyət və azərbaycan dili müəlliməsi, habelə sənət və tikiş müəlliməsi daxil idi. Texniki heyətə isə aşbaz, iki xidmətçi, paltaryuyan və qapıçı daxil idi. İlk əvvəldən Tağıyev məktəbində müəllimələrin illik məvacibləri 300 - 700 rubl, texniki heyətin isə 180 - 240 rubl məbləğində idi.⁴⁰

Tağıyev məktəbinin açılışı o dövrün aparıcı ictimai xadimləri tərəfindən onun ünvanına söylənilən təbrik çıxışları və sözləri ilə ən yadda qalan hadisələrdən biri oldu. Görkəmli hüquqşünas, Dövlət Dumasının (Rusiya Parlamenti) üzvü, "Kaspi" (Xəzər) qəzetinin baş redaktoru və nəhayət 1918-1920-ci illərdə ilk Respublikanın banilərindən biri Əlimərdan-bəy Topçubaşov Tağıyevin bu ideyasını ilk dəstəkləyənlərdən biri olmuşdur.

Tbilisi (Georgia) leading in the number of students. The average age of the attendees was 8-9 years old³⁹.

Initial faculty included Headmistress, Supervisor (both practicing teachers), teacher of Theology and Azerbaijani language, and teacher of handicraft and embroidery. Technical personnel included a cook, two maids, a laundress and a janitor.⁴⁰ Substantial annual salaries of 300-700 rubles for the teachers and 180-240 rubles for technicians were features of the Taghiyev School from the outset.

The inauguration of the Taghiyev School turned out to be a memorable event with a number of congratulation addresses and speeches delivered by the leading public figures of the day. Alimardan-bey Topchubashov, an outstanding lawyer, member of the State Duma (Russian Parliament), editor-in-chief of Kaspi (the Caspian) newspaper and then one of the founding fathers of the first Republic of 1918-1920, was among the first supporters of Taghiyev's idea. Speaking on behalf of the Muslim intelligentsia at the school's inauguration he considered this to be "the beginning of a new epoch of revival for the Muslim woman, this wonderful creature standing at the very core of the family in any society and giving birth to the public, national and international associations".⁴¹

The founding of the first secular

но скромной годовой оплатой за обучение в размере 100 рублей. В силу всех этих обстоятельств количество желающих в первый год обучения в значительной степени превысило количество предлагаемых мест. Бакинское Александринское русско-мусульманское училище было открыто 9 октября 1901 года, приняв 58 пансионеров, из коих 35 были допущены к занятиям бесплатно. Ученицы прибывали из всех уголков Кавказа, при этом доминировали такие города, как Шуша и Тифлис (Тбилиси).

Педагогический Совет состоял из начальницы, надзирательницы (обе практикующие учительницы), педагога Закона Божьего и азербайджанского языка, рукоделия и домоводства. Технический персонал включал кухарку, двух горничных, прачку и дворника. Отличительной чертой Тагиевской школы с первых дней ее создания были солидные оклады персонала, колебавшиеся от 300 до 700 рублей в год у преподавательниц и от 180 до 240 рублей у технических работников.⁴⁰

Церемония открытия школы вылилась в грандиозное и поистине незабываемое событие для тех, кому посчастливилось в нем участвовать. Открытие школы нашло самый теплый отклик и поддержку в среде местной интеллигенции. Так, Алимарданбек Топчибашев, блистательный юрист, член Российской Государственной Думы, редактор газеты "Каспий", а впоследствии -

*Əlimərdan bəy Topçubaşov (1862-1934),
görməli alim və ictimai xadim
Alimardanbay Topchubashov (1862-1934),
a prominent scholar and public figure
Алимардан бек Топчибашев (1862-1934),
видный общественный и
политический деятель*

*H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin şagirdləri
nəhar edərəkən
Trainees of the Taghiyev school during
lunch time.
Ученицы Тагиевской женской школы
за обедом*

O, məktəbin açılış mərasimində müsəlman ziyalıları adından danışaraq bu hadisəni "ictimai, dövlət və beynəlxalq birliklərə həyat verən ailənin bütün xalqlarda olduğu kimi mərkəzində dayanan gözəl bəndənin müsəlman qadınının yenidən dünyaya göz açdığı yeni bir dövrün başlanğıcı"⁴¹ kimi qiymətləndirdi.

Bakıda ilk kübar müsəlman qızlar məktəbinin təsis olunması həm Rusiya İmperiyasında, həm də onun hüdudlarından kənarında əksədə doğurdu. Ayda bir dəfə çıxan ədəbi jurnal olan "Kavkazski Vestnik" (Qafqaz Xəbərçisi) vəcdlə bildirirdi:

"Müsəlman qızlar məktəbi özünün təsis olunmasına görə Bakıda məşhur zəngin adam və xeyriyyəçi H.Z.A.Tağıyevə borcudur. Xalqın adamı, böyük sərvət toplamağa müvəffəq olmuş bu müsəlman filantropu (xeyriyyəçisi) hər hansı bir formal təhsilə malik olmadan ona böyük qayğı göstərir və onu böyük həvəslə dəstəkləyir. O, böyük coşqu ilə müsəlman qadınların qapalılığına qarşı çıxaraq buna onların mədəniyyət və təhsilin töhfələrindən bəhrələnməsi üçün əsas maneə kimi baxır. Hələ ki, məktəbə 58 müsəlman qız qəbul olunmuşdur. Onlardan sonra digərləri gələcək və tezliklə təhsil elə bir dərin köklərə malik olacaqdır ki, artıq əvvəlki qapalılığa qayıtmaq mümkün olmayacaqdır. Buna görə də qədir bilən müsəlman qadınları onları azadlığa aparən ilk adam

school for Muslim girls in Baku triggered an enormous response in both the Russian Empire and beyond. Kavkazski Vestnik (The Caucasian Messenger) monthly literary magazine enthusiastically reported:

"The Muslim girl school fully owes its foundation to H.Z.A.Taghiyev, the famous rich man and charity monger of Baku. A man of a people, luckily succeeding in amassing a tremendous fortune, this Muslim philanthropist, despite lack of any formal training, has an enormous esteem[for] education and ardently upholds it. Meanwhile he is vehemently opposed to seclusion of the Muslim women viewing it as an impediment for them to benefit from the fruits of culture and education... So grateful Muslim ladies will cherish sweet memories of H.Z.A.Taghiyev as the first person to lead them to emancipation."⁴²

Kavkaz (The Caucasus) leading regional newspaper published in Tbilisi echoed this adoration by considering the Taghiyev school "the first educational center aiming at...destruction of the Chinese Wall which was fervently protecting Muslim women up to now from any impacts of our time".⁴³

Leaders of the Muslim community in Kazan (Tatarstan, Russia) sent a heartfelt address welcoming Taghiyev's institution as "the first school where alongside with Shari'a rules a Muslim woman will

видный деятель Азербайджанской Республики 1918-1920 годов, выступая на церемонии, сказал: "Будущий историк отметит ныне чувствуемое здесь событие как начало эпохи возрождения мусульманской женщины, этого прекрасного создания, на котором, как и у всех народов, зиждется семейный очаг, дающий жизнь общественному, государственному и международному союзам".⁴¹

Как отмечал издававшийся в Тбилиси журнал "Кавказский вестник", "Мусульманская школа всецело обязана своим возникновением крезу и благотворителю Г.З.А.Тагиеву. Вышедший из народа и наживший громадное состояние, этот филантроп-мусульманин, сам не получив

никакого образования, высоко ценит просвещение и является его горячим поборником. Он, между прочим, искренний враг затворничества мусульманской женщины, лишаящего их плодов культуры и просвещения. Пока в школу принято 58 мусульманок. За ними потянутся другие, и недолго ждать того времени, когда образование пустит настолько глубокие корни, что возврат к былому затворничеству будет невозможен. И благодарные мусульманки не раз помянут доброго Г.З.А.Тагиева, впервые указавшего им путь к эмансипации."⁴²

Не менее интересны отзывы популярной в регионе тбилисской газеты "Кавказ", по мнению которой, Тагиевская женская школа явилась "первым учебным

kimi H.Z.A.Tağıyevin əziz xatirəsini həmişə uca tutacaqlar".⁴²

Tiflisdə nəşr olunan aparıcı regional qəzet olan "Kavkaz" (Qafqaz) Tağıyev məktəbini "müsəlman qızların ibtidai təhsilinin düzgün əsaslarını qoymaq və qadınları bu günə qədər dövrümüzün hər hansı təsirlərindən qısqançlıqla qoruyan Çin Divarını dağıtmaq məqsədini daşıyan ilk təhsil müəssisəsi"⁴³ hesab etməklə bu fərəhli hadisəni bu cür işıqlandırır.

Kazanda (Tatarstan, Russiya) müsəlman cəmiyyətinin liderləri də Tağıyev məktəbini "müsəlman qadınların şəriət qaydaları ilə yanaşı Qərb sivilizasiyasına çıxış əldə edə biləcəyi və müsəlman cəmiyyətinin müxtəlif təbəqələrinin insani dəyərləri və birlik hissələrini ümumiləşdirmək və öyrənmək imkanına malik olacağı ilk məktəb" qismində alqışlayaraq "Biz yalnız bu məktəbin bütün müsəlman dünyasında təsis olunacaq oxşar məktəblər üçün bir ana olmasına dua edirik və böyük yaradandan onun hamisinə uğur diləyirik" kimi səmimi sözlər ünvanlamışlar.

Dəstək və bu hadisəni yüksək qiymətləndirmə ilə bağlı məktublar həmçinin Kəlküttə, Baxçisaray (Kırım, Ukrayna), Port-Petrovsk (Rusiya, Dağıstanda indiki Maxaçqala), Buxara (Özbəkistan) və hətta Riqa (Latviya) kimi müsəlman əhalisinin daha çox yaşadığı yerlərdən də daxil oldu.

Eyni zamanda Tağıyevin qızlar məktəbi yalnız müsəlman cəmiyyətinin ən qabaqçıl hissəsi tərəfin-

get access to the Western civilization, and various strata of the Muslim society will have a chance to mingle and master human values and sentiments of fraternity. We only pray for this school to become a mother for a number of similar institutions to be established all over the Muslim world, and let the Almighty bless its benefactor!"

Supportive letters and appreciation addresses were raining down on Baku from most of the areas with sizeable Muslim populations such as Calcutta, Bakhchisaray (Crimea, Ukraine), Port-Petrovsk (now Makhachkala in Dagestan, Russia), Bukhara (Uzbekistan) and even Riga (Latvia).

Meanwhile the girls' school of H.Z.Taghiyev was not only thunderously applauded by the most advanced part of the Muslim society. Reverend A.Yunitski, one of the heads of the Russian Orthodox church in Baku, adored Taghiyev as "the first man in the Muslim world who dared to say: "Let there be light in the life of the woman".⁴⁴

Interestingly, the founding of a secular school for Muslim girls thrilled a number of publications in the West. The Russian Review printed in Paris placed the whole notice in the chapter dedicated to the Tartars (Azerbaijanis):

"The idea inspiring a generous benefactor and the struggle he had undergone to make it happen is worth mentioning hereby:

заведением, задавшимися целью ввести правильные начала хотя бы элементарного образования для мусульманских девушек и тем самым уничтожить китайскую стену, которой ревниво, до самого нашего времени охраняется мусульманка от всех веяний нашего времени".⁴³

Вместе с тем открытие первой светской школы для девочек-мусульманок в Баку возымело резонанс, выходящий далеко за пределы Кавказа. В поздравительной телеграмме Тагиеву от мусульман Казани читаем: "Это первая школа, где рядом с соблюдением всех требований шариата мусульманка будет знакомиться с западной цивилизацией; в этой рассаднице образования встретятся разные слои мусульманского населения и проникнутся общечеловеческими чувствами братства и любви. Мы надеемся и молим Аллаха, чтобы эта школа была матерью других и чтобы во всех мусульманских областях в подражание ей учреждались подобные же школы - этим и пожелаем здравия учредителю школы".⁴⁴

Шквал поздравлений и восторженных откликов обрушился на школу из самых различных уголков Российской Империи и из-за ее пределов. Бахчисарай, Порт-Петровск (Махачкала), Бухара, Рига и даже Калькутта - такова лишь неполная география отзывов на тагиевское нововведение. Вместе с тем столь бурная реакция была характерна

Hindustanda, Kalküttodə nəşr olunan qəzetində məqalə Article on the Taghiyev school for girls in Calcutta, India
Статья, посвященная открытию женской школы Тагиева, в индийской газете, Калькутта

не только для различных мусульманских общин. Глава православной церкви Баку владыка Юницкий назвал Г.З.Тагиева "первым человеком в мусульманском мире, который сказал: в жизнь женщины надо пролить свет".⁴⁴

Весть об открытии тагиевской

dən gurultu ilə alqışlanmadı. Bakıdakı Rus Pravoslav kilsəsinin rəhbərlərindən biri cənab A.Yunitski Tağıyevi "müsəlman dünyasında "Qadınların həyatı qoy həmişə işıqlı olsun" sözlərini deməyə cəsəreti olan ilk adam"⁴⁴ kimi təqdir edirdi.

Maraqlıdır ki, kübar müsəlman qızlar məktəbinin təsis olunması Qərbdə də bir sıra nəşrləri güclü təşvişə saldı. Parisdə nəşr olunan "Rusiya İcmali" jurnalında tatarlara (azərbaycanlılara) həsr olunmuş bölmədə bütöv bir yazı yerləşirdi:

"Böyük ürəkli hamini ruhlandırın ideya və bunun baş verməsi üçün onun apardığı mübarizə aşağıda göstərilir:

Neft sayəsində varlanmış tatar (azərbaycanlı - F.A.) cənab Tağıyev öz sərvətini yerli cəmiyyətə bəxş edən buradakı nadir zəngin adamlardan biridir.

Böyük ürək tələb edən əməllər arasında onu bu cür yaxşı tanıdıran bu müsəlmanın Bakıda gənc müsəlman qızlar üçün məktəb təsis etmək ideyasıdır.

Çox müasir, cəlbədicə və böyük təsirə malik bu ideya çətinliklərdən yan keçməmişdir. Müsəlman ictimai fikri bu məktəbin kişilərin daxil olmasına qəti imkan verilməyən, qızların buranı yalnız örtüklə (çarşabla) tərk edə biləcəyi və yalnız qadınlardan ibarət fakültəyə malik pansion tipli müəssisə olmasını tələb edirdi".⁴⁵

Həm Bakıda, həm də dünyanın digər yerlərində Tağıyev məktəbinə

Mr.Taghiyev, a Tartar (Azerbaijani - F.A.) who got rich due to oil is one of those rare rich men in the area who bestows his wealth to the local community.

Among the generous deeds which he is so well known for is the idea of this Mohammedan to establish a school in Baku for young Mohammedan ladies.

This very modern, attractive and impressive idea did not pass without difficulties. The Muslim public opinion required the school to be a boarding institution with no access of men to the school whatsoever, the girls leaving the school exclusively in chadors (veils), and the faculty composed of women only"⁴⁵.

Overwhelming reaction to the Taghiyev school both in Baku and in the outside world was a clear indication that the baby was long overdue. It took more than five years of strenuous efforts for the idea of the school to develop from its very inception to the festivity of its opening ceremony.

The role of Hajji Zeynalabdin Taghiyev as the school's founding father needs no further comment, however a baby cannot be brought to life without a mother, and the school had one. Mrs.Sona Taghiyeva (1881-1932), Hajji's second wife, whose role in the school's foundation was almost as important as that of Taghiyev himself. As it was noted before, with all his bright ideas not only was

школы не обошла стороной и некоторые западноевропейские издания. К примеру, издававшееся в Париже "Российское обозрение" опубликовало следующую заметку:

"Идея, которой вдохновился щедрый жертвователь и борьба, которую он на себя взял, заслуживают памяти о себе. Господин Тагиев, татарин (азербайджанец - А.Ф.), разбогатевший на нефти, является одним из редких среди богачей той местности, кто одарил ее богатством, добытым им.

Среди других славных дел он, магометанин, захотел основать в Баку школу для девушек-магометанок.

Идея эта очень современная, интересная, внушительная была проведена не без трудностей. Общественное мнение мусульман потребовало, чтобы школа принимала лишь пансионеров, чтобы мужчинам доступ был строго запрещен, чтобы девушки из школы выходили в чадрах и чтобы штат педагогов состоял из женщин".⁴⁵

Колоссальный отклик, вызванный открытием Тагиевской школы как в Баку, так и далеко за его пределами, являлся наглядным свидетельством того, насколько своевременной и назревшей оказалась сама идея светского образования для мусульманских девушек, однако ее практическое претворение в жизнь потребовало колоссальных усилий, упорства и последовательности в течение добрых пяти лет.

Fransızın "Rusiyah İcmali" nəşrində baron de Bayın məqaləsi
Article by baron de Bay in the Russian Review, Paris, France.
Статья барона де Бая во французском издании "Российское обозрение"

Məryəm xanım Gembitskaya musiqi dərsi apararkən
Music class conducted by Maryam Gembitskaya
Урок музыки ведет Мариям ханум Гембицкая

bu cür böyük münasibət bu hadisənin çoxdan gözlənilməyindən xəbər verirdi. Məktəb ideyasına hələ lap əvvəldən açılış mərasiminin qeyd olunmasına qədər böyük səylər tələb edən beş ildən də çox vaxt sərf olunmuşdu.

Bu məktəbin banisi kimi Hacı Zeynalabdin Tağıyevin rolu heç bir şərh tələb etmir, lakin ana olmadan heç bir körpə dünyaya gələ bilməz və məhz bu məktəbin də bir anası olmuşdur. Bu ana, Tağıyevin ikinci həyat yoldaşı, məktəbin təsis olunmasında demək olar Tağıyevin özü kimi mühüm rol oynamış Sona xanım Tağıyeva (1881 - 1932) olmuşdur. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, bütün bu parlaq ideyalara baxmayaraq Tağıyev nəinki təhsilsiz olmuş, hətta onun heç bir savadı da olmamışdır.

Bu, heç də kübar məktəblə bağlı gözəl bir ideyanın Tağıyevə məxsus olmasını istisna etmir, lakin o, özü heç bir məktəbə getməmişdir, buna görə də məktəblərin nə cür fəaliyyət göstərməsi onun bacarıq və imkanları xaricində idi. Özlərinin beş uşağı kimi, bu məktəbə də həyat verən onun həyat yoldaşı Sona oldu. Qızlar məktəbi həqiqətən ən yaxşı məktəb oldu.

Zadəgan kübar bir nəsləndən olan və Bakıdakı ən nüfuzlu orta məktəblərdən birini bitirən Sona Tağıyeva öz həyat yoldaşının layihəsində bu gün də məlum olan bacarıq nümayiş etdirmişdir. Məktəbin Nizamnaməsinə görə o, Qəyyumlar Şurasının daimi üzvü və bir çox az

H.Z.Taghiyev uneducated, but he was virtually illiterate. This in no way diminishes Taghiyev's brilliance of conceiving an idea of a secular school, but he never attended one in his life, so the way that schools operate was something totally beyond his skill or competence.

Sona Taghiyeva, from a noble aristocratic family and graduate of one of the most prestigious high schools in Baku, was instrumental in providing what is nowadays known as know-how for her husband's project. Pursuant to the School's Charter, she was a permanent member of the Board of Trustees and a true mother for the students, many of them originating from low-income families and boarding miles and miles away from their homes. So it was the brilliant prudence by H.Z.Taghiyev, augmented by the substantial management skills of his better half, that made the school for girls a breathtaking reality.

A decade after its founding, the Taghiyev school for girls offered classes in Russian and Azerbaijani languages, theology, arithmetic, geometry, history, geography, drawing and technical sketching, calligraphy and needlework.⁴⁶ The number of classes increased in the following years; however, it should be noted that curricula and textbooks were mainly those of the relevant Russian schools.

Special classes foreseen by the

Роль Г.З.Тагиева как отца-основателя школы не подлежит сомнению и, думается, не требует излишних комментариев. Однако такому детищу как школа для девочек-мусульманок требовалась чуткая и заботливая мама. Именно таковой явилась Сона ханум Тагиева, супруга, спутница и соратница Г.З.Тагиева во всех его благих начинаниях, мать пятерых его детей. И можно без преувеличения сказать, что женская школа стала шестым и, пожалуй, самым выдающимся детищем этой замечательной четы.

Сона ханум Тагиева (Араблинская) происходила из среды военной аристократии. Выпускница одной из престижных

бакинских школ - заведения Святой Нины, - она сыграла решающую роль в образовательных начинаниях своего супруга, предоставив для будущей школы то, что сейчас принято называть ноу-хау. Ведь при всех своих дерзких замыслах Г.З.Тагиев имел весьма отдаленное представление о функционировании школ, поскольку самому ему так и не удалось посетить ни одного учебного заведения.

Это отнюдь не умаляет роли Г.З.Тагиева, однако для полной реализации идеи женской школы требовался человек, знающий тонкости организации учебного процесса. Именно таким

Тағиєвлər ailəsi: Hacı Zeynalabdin, Sona xanım və onların övladları (soldan sağa) Sara, Leyla, Sürəyya, İlyas və Məmməd.

The Tagiyevs: Hacı Zeynalabdin, his spouse Sona and children (left to right) Sarah, Leyla, Sureyya, Mammad and Iyas.

Семья Тагиевых: Гаджи Зейналабдин, его супруга Сона ханум, а также их дети (слева направо) Сара, Лейла, Сурейя, Мамед, Ильяс и Мамед.

gəlirli ailələrdən və uzaq məsafələrdən gəlmiş şagirdlərin həqiqi anası idi. Bu, qızlar məktəbinin reallığa çevrilməsinə təkan verən öz yarısının böyük idarəçilik bacarığından da yararlanan H.Z.Tağıyevin tədbirliliyini göstərirdi.

Tağıyev Qızlar Məktəbinin təsis olunmasından on il keçdikdən sonra bu məktəbdə artıq rus və azərbaycan dilləri, ilahiyət, hesab, həndəsə, tarix, coğrafiya, rəsm və rəsm-xətt, kalliqrafiya və tikiş sinifləri fəaliyyət göstərirdi.⁴⁶ Siniflərin sayı növbəti illərdə artsa da, qeyd olunmalıdır ki, tədrisdə əsasən müvafiq rus məktəblərinin tədris kursundan və dərslərlərindən istifadə olunurdu.

Məktəbin Nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş xüsusi siniflərə "müsləman ailəsinin tələbləri nəzərə alınmaqla" İslam ilahiyəti və evdarlıq daxil idi.⁴⁷ Məktəbin digər bir maraqlı töhfəsi ilahiyətçi alim Axund Yusif Talib-zadə tərəfindən azərbaycan və rus dillərinə tərcümə olunmuş, pedaqogika elminin bir çox aparıcı müəlliflərinin əsərlərindən ibarət olan, məktəbəqədərki uşaqların fiziki, dini və əqli hazırlığı üzrə xüsusi vəsait qismində "Qadınlara Hədiyyə" olmuşdur.

1915-ci ildə gələcək fakültə üzvlərinin təlim keçməsi üçün 2 illik siniflər təsis olunarkən məktəb böyük təşkilati inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bu kurslarda təlim keçənlər növbəti illərdə Azərbaycanada qadın müəllimlər ehtiyatının özəyini təşkil etdilər.⁴⁸

school's Charter included Islamic divinity and housekeeping "in compliance with requirements of the Muslim family"⁴⁷. Another interesting feature of the school was The Gift to Women, a special manual on physical, spiritual and mental upbringing of pre-school children compiled of works of leading experts in pedagogical science translated into Azerbaijani and Russian by a divinity scholar Akhund Youssif Talyb-zadeh.

The school underwent substantial institutional development in 1915 when two-year classes were established to provide training for future faculty members. Local trainees of the courses provided the backbone for the women teachers' pool in Azerbaijan for years to come.⁴⁸ Due to an acute shortage of educated women in the area, the first group of school teachers was composed of newcomers invited to Baku by Taghiyev from places as distant as Tbilisi (Georgia), Kazan (Tatarstan, Russia), Lithuania or Poland. For most of them, such as Rahilya Teregulova (Hajibababeyova), Maryam Sulkevich, Maryam Gembitskaya and others, Baku became their second home, and their role in fostering the local faculty was second to none.

It should be also noted that Russian remained the language of instruction throughout the school's 18 year history. Meanwhile the exclusively Muslim faculty and student body of the school guaranteed

человеком стала Сона ханум, или Софья Владимировна, как ее еще называли в бакинском бомонде, являвшаяся, согласно Уставу школы, несменяемым членом Попечительского Совета Бакинского Александринского женского русско-мусульманского училища.

По прошествии десяти лет с момента основания школы здесь преподавали русский и азербайджанский языки, арифметику и геометрию, историю и географию, рисование и черчение, каллиграфию и рукоделие.⁴⁶ Количество преподаваемых дисциплин еще более увеличилось в последующие годы, однако следует отметить, что в подавляющем большинстве случаев за основу методики обучения в школе брались учебные планы русских школ соответствующего уровня.

Наряду с традиционными дисциплинами в школе преподавались исламское богословие, а также уроки рукоделия и домоводства "применительно к потребностям мусульманской семьи".⁴⁷ К открытию школы Тагиева было подготовлено и очень необычное учебное пособие под названием "Подарок женщинам", которое представляло собой "руководство по физическому, духовному и умственному воспитанию детей дошкольного возраста". Пособие являлось своего рода компиляцией работ признанных мировых авторов в области педагогики, переведенных на азербайджанский язык богословом Ахундом Юсифом

*Akhund Yusif Talyb-zadeh, ilahiyyyətçi alim
Akhund Yussif Talyb-zadeh, scholar
and theologist
Ахунд Юсиф Талыб-заде, учёный-богослов*

*"Qadınlara hədiyyə", Akhund Yusif Talyb-zadə tərəfindən tərtib və tərcümə olunmuş və xüsusi vəsait kimi H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin şagirdlərinin istifadəsinə verilmiş müxtəlif müəlliflərin əsərlərindən ibarət toplu
A gift for a woman collection of works by various authors compiled and translated by Akhund Yussif Talyb-zadeh and presented as a manual to trainees of the Taghiyev girls' school.
"Подарок женщинам" специальное пособие, изданное для учениц школы Г.З. Тагиева ахундом Юсифом Талыб-заде*

Belə ki, bu sahədə təhsilli qadınların azlığı üzündən məktəbin ilk müəllim qrupu Tağıyev tərəfindən Tiflis (Gürcüstan), Kazan (Tatarstan, Rusiya), Litva və Polşa kimi uzaq yerlərdən Bakıya dəvət olunmuş gəlmələrdən ibarət idi. Rəhilə Terequlova (Hacıbababəyova), Məryəm Sulkeviç, Məryəm Gembitskaya kimi bir çoxları üçün Bakı onların ikinci vətəninə çevrildi və yerli fakültənin formalaşmasında onların rolu əvəzsizdir.

Qeyd olunmalıdır ki, məktəbin 18 illik tarixində tədris dili rus dili olmuşdur. Eyni zamanda müsəlman cəmiyyətinin dəstəyini məktəbdəki müsəlman fakültəsi və tələbə qrupu təmin edirdi, əks təqdirdə onlar öz qızlarını "dinə inanmayanların" məktəblərinə göndərmək istəməzdilər. Həmin vaxt Rusiyanın İmperiya orqanları tərəfindən əhəlinin İslam qruplarının güclü təcrid olunmasına rəvac verilməsi hələ də diqqət yetirilməli bir məqam idi.

Keçmiş şagirdlərin sözlərinə görə məktəbdə çox gözəl yaşayış şəraiti və qızlar üçün qalma yerləri var idi. Gün ərzində dörd dəfə verilən yeməyə hətta birinci və ikinci siniflər üçün səhər yeməyindən əvvəl balıq yağı da daxil idi. Sağlamlıq və gigiyena üzrə dərslərlə yanaşı müntəzəm olaraq dişlərə də baxış keçirilirdi. Məktəb duşlarla, vanna, paltaryuma və mətbəx otaqları ilə təchiz olunmuşdu. Məktəbdə hətta geyinmək və yuyunmaq üçün ana köməyinə ehtiyac duyan kiçik qızlara qayğı

the support of the Muslim community which otherwise appeared rather reluctant to send their girls to the schools of "unbelievers". Strong isolation of the Islamic groups of the population retained by the Russian Imperial authorities was still a factor to be reckoned with during that time.

According to the accounts of former students, the school provided excellent residential conditions and accommodation for the girls. Regular meals offered four times a day included even cod-liver oil for the first and second graders before breakfast. Classes on health and hygiene were held on a regular basis together with dental inspections. The school was equipped with showers, bath and laundry areas, and a cooking facility. There was even a group of nannies to take care of the smallest girls who needed motherly assistance in dressing and brushing⁴⁹. So the Taghiyevs spared no expenses to make the school a true home for girls living miles away from home.

It goes without saying that the founding of the first secular school for Muslim girls in Baku was too important an event to be completely overlooked during the Soviet period. However, what put the communist regime into a real quandary was the personality of its benefactor. Taghiyev's name was taboo for decades along with the other industrial tycoons of his time. The very fact that an oil baron, tra-

Табыб-заде и изданных на средства Г.З.Тагиева.

1915 год стал по-своему поворотным в институциональном развитии тагиевского женского училища: при школе открываются двухгодичные педагогические курсы, призванные подготовить педагогические кадры из среды мусульманских женщин. Проблема укомплектования школы состояла в том, что ввиду нехватки образованных женщин⁴⁸ преподавательниц для школы приходилось по большей части приглашать извне: из Тбилиси, Казани, а иногда и куда более отдаленных мест, как, например, Литва или Польша. Для большинства этих женщин, таких как Рахилия ханум Терегулова (Гаджибабабекова), Марьям ханум Сулькевич, Марьям ханум Гембицкая, Баку стал второй родиной. Роль этих просветительниц трудно переоценить.

Следует отметить и такую небезынтересную деталь, что на протяжении всех 18 лет существования школы основным языком преподавания оставался русский язык. Однако сугубо мусульманское происхождение преподавательниц и учащихся обеспечило школе поддержку со стороны местного населения, которое в противном случае вряд ли бы согласилось направлять своих девушек в школы "неверных". Изолированность мусульманской части общества, поддерживавшаяся имперскими властями, все еще оставалась фактором, с которым приходилось считаться.

Qızlar məktəbindəki bir qrup qız tələbəsi müəllimə İqlimə xanım Əliyeva ilə
A group of trainees with Iqlima Aliyeva, the instructor
Группа учениц с педагогом Иглимой ханум Алиевой

H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbindəki iki illik pedaqoji kursların bir qrup müəllimə və tələbəsi
A group of trainees and instructors of the 2-year teacher training courses at the Taghiyev school for girls
Группа учащихся и педагогов 2-х годовичных педагогических курсов при женской школе Г. З. Тагиева

məqsədlə dayələr qrupu da var idi⁴⁹. Beləliklə, Tağıyevlər, məktəbin evdən xeyli uzaqda yaşayan qızların həqiqi evinə çevrilməsi üçün heç bir məsrəfi əsirgəməmişdilər.

Məlumdur ki, Bakıda ilk kübar qızlar məktəbinin təsis olunması Sovet dövründə tamamilə unudurulmalı çox mühüm bir hadisə idi. Kommunist rejimini həqiqi çətin bir vəziyyətdə qoyan onun hamisinin şəxsiyyəti idi. Onilliklər ərzində həmin dövrün digər sənaye maqnatları ilə birgə Tağıyevin adının çəkilməsinə qadağa qoyulmuşdur, lakin rejim tərəfindən ənənəvi olaraq "qaniçən kapitalist" kimi təqdim olunan neft sənayeçisinin özünün mövcudluğu Sovet ideoloji paradıqmasına uyğun gəlmirdi. Belə olan halda nə etməli? Bu zaman Sovetlər 1901-ci ildə

ditionally presented as "a capitalist blood-sucker" by the regime, failed to fit into the Soviet ideological paradigm left the Soviets quite perplexed. So what to do? The Soviets played another big bluff. Not being able to fully obliterate the school's foundation in 1901, the communists with their never-fading "resourcefulness" decided to present Hassan-bey Zardabi as the school's founder.

In fact, Zardabi, founder of the first Azerbaijani newspaper Ekinchi (the Ploughman), and one of the most far-sighted educators and public figures of the day, was among the most supportive proponents of Taghiyev's project. He was a member of the school's Board of Trustees together with his son-in-law Alimardan-bey Topchu-

Согласно воспоминаниям многих выпускниц, в тагиевской школе были созданы прекрасные условия для длительного проживания учениц, а в рацион четырехразового питания входил даже рыбий жир для наиболее слабых здоровьем учениц. В школе регулярно проводились занятия по гигиене, постоянно контролировалось состояние зубов пансионерок. Училище располагало собственными душевыми помещениями, санитарными службами, кухней и прачечной. В персонал школы даже входила группа нянечек, чья материнская забота была так нужна девочкам, многих из которых было необходимо одевать и причесывать.⁴⁹

Безусловно, создание первой светской школы для девочек-мусульманок в Баку было слишком ярким событием, чтобы полностью обойти его вниманием в

советский период. Собственно, идея народного образования и просвещения были излюбленным коньком новой идеологии, однако в случае тагиевской школы сложность в воздаянии должного этому учебному заведению состояла в личности ее основателя, имя которого долгие десятилетия было попросту табуировано. Причина была более чем проста: нефтепромышленник, капиталист, этакий "кровопийца". Невзирая на свое бедное происхождение Г.З.Тагиев в силу своего социального статуса попросту не вписывался в традиционную советскую идеологическую парадигму. Что же было делать? И вновь советские органы прибегли к традиционному приему "вымарывания" личности из исторического контекста, а уж в этом опыта им было не занимать.

H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin müxtəlif xidmətləri
House-keeping and logistic services at the Taghiyev school for girls
Вспомогательные службы при школе Г.З.Тагиева

məktəbin təsis olunmasını tamamilə unudura bilmədikdə Həsən-bəy Zərdabini bu məktəbin banisi kimi təqdim etmək qərarına gəldilər.

Həqiqətdə isə "Əkinçi" adlı ilk Azərbaycan qəzetinin banisi və həmin dövrün ən uzaqqörən maarifçilərindən və ictimai xadimlərindən biri olan Zərdabi Tağıyevin bu layihəsini ən çox dəstəkləyən tərəfdaşlarından biri olmuşdur. O, öz qayını Əlimərdan-bəy Topçubaşovla birgə məktəbin Qəyyumlar Şurasının üzvü idi. Onun həyat yoldaşı Xəniyə Məlikova məktəbin rəhbərlərindən biri və onların qızı Pəri isə Sona Tağıyevanın ən yaxın silahdaşlarından olmuşdur. Əlbəttə ki, onların hamısı 1901-ci ildə məktəbin açılış mərasimini əks etdirən fotosəkildə vardır. Bu zaman rəsmilər məktəbin həqiqi banisini göstərmək üçün bu şəklin yalnız bir hissəsini nəşr etdilər.

Bu, Həsən-bəy Zərdabinin belə bir layihəni maliyyələşdirmək üçün çox cüzi maliyyə imkanlarına malik olması kimi sadə bir faktla alt-üst edilə bilən məşhur Sovet yalanlarının bariz bir nümunəsi olmuşdur. Çox maraqlıdır ki, o, məktəbin açılış mərasimində H.Z.Tağıyevin ünvanına söylədiyi təbrik nitqini bu sözlərlə tamamlamışdır: "Çox yaşa, Hacı!"⁵⁰ Nəyə görə məktəbin "banisi" məktəbi reallığa çevirməyə görə hər hansı bir şəxsə xeyir-dua verməlidir?

Bununla belə Sovet dövründə hər hansı bir danılmaz həqiqəti

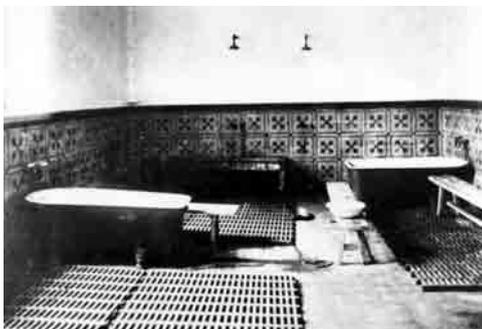
bashov. His wife Khanifa Melikova was one of the school's principals and their daughter Peri was among the most impassioned assistants to Sona Taghiyeva. It is no surprise then that both the Taghiyevs and the Zardabi were shown in a photo of the school's inauguration in October 1901. So the Soviet officials, in order to hide the school's true benefactor, published only half of the picture.

This was a blatant example of the infamous Soviet lies which could be dispelled by the mere fact that Hassan-bey Zardabi was a person of very modest, if not miserable, financial resources who could never have sustained such a project. Interestingly enough, he was the one who, signing the congratulation address to H.Z.Taghiyev for the school's inauguration added the words "Long live, Hajji!"⁵⁰. Why in the world would "a founder" of the school need to bless someone for making the school a reality?

Meanwhile proving the obvious was sometimes the most difficult thing under the Soviets, hence the famous Soviet saying "prove that you are not a camel". An omnipresent fear dating back to the Stalinist era forced people to be deaf and dumb to realities. Nonetheless there was one person who dared to raise her voice against such an egregious falsification. This person was Sarah Taghiyeva (1899-1991), Taghiyev's second daughter born just two years

Таким образом, утверждалось, что основателем первой светской женской школы на Мусульманском Востоке являлся Гасан-бек Меликов (Зарбади). Г.Б.Зардаби был, без преувеличения, личностью яркой. Основоположник профессиональной журналистики в Азербайджане, видный педагог и просветитель, он был в числе наиболее убежденных сторонников тагиевской идеи создания школы для мусульманских девочек и вместе со своим зятем Алимардан-беком Топчибашевым входил в Попечительский Совет школы. Его супруга Ханифа ханум Меликова была одной из первых начальниц школы, а их дочь Пери ханум оказывала всемерное содействие школьным начинаниям. Неудивительно, что все они запечатлены на фотографии торжественной церемонии открытия школы 9 октября 1901 года. Именно эта фотография публиковалась в работах советских авторов срезанной наполовину, с тем, чтобы скрыть настоящего основателя школы.

Это был типичный пример классической советской пропаганды, вопиющий, однако шитый белыми нитками. Развенчать подобные измышления можно было простой, но железной логикой: Гасан-бек Зардаби попросту не располагал финансовыми средствами для осуществления столь грандиозного проекта, что отнюдь не умаляет той огромной роли, которую он при своем бесспорном авторитете в кругах местной

*H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin
müxtəlif xidmətləri
House-keeping and logistic services at the
Tağıyev school for girls
Вспомогательные службы при школе
Г.З.Тагиева*

sübuta yetirmək bəzən çox çətin olurdu, hətta məşhur bir Sovet kəlamı var idi: "Sübut et ki, sən dəvə deyilsən". Stalin dövründə daim qorxu içərisində yaşama əhalini reallıqlara qarşı kar və lal olmağa məcbur etmişdir. Buna baxmayaraq, bu saxtakarlığa qarşı səsini çıxarmağa cəsarəti olan yalnız bir nəfər olmuşdur. Bu da, Tağıyevin bu məktəbin təsis olunmasından iki il əvvəl dünyaya göz açmış və açılış mərasimini əks etdirən fotosəkildə də olan ikinci qızı Sara Tağıyeva (1899-1991) olmuşdur.

Sovet rejimində qoyulan qadağalara baxmayaraq, Sara Tağıyeva Leninqradın (sürgün olunduqdan sonra həyatının böyük bir hissəsini yaşadığı Sankt-Peterburq) sonra isə Tiflis və Bakının (Stalinin ölümündən sonra o, bu şəhərə qayıtmışdır) arxivlərində onun atasının xidmətlərini göstərən xeyli sayda dəlillər toplamışdır.

1950-ci illərin ortalarında o, həmçinin atasının məktəbinin sağ qalmış bütün məzunlarını tapmağa müvəffəq olmuş və onların Tağıyev məktəbində oxuduqları illərlə bağlı yazılı xatirələrini dəqiqliklə toplamışdır. Bu kifayət qədər təhlükəli olmuşdur, belə ki, hətta Stalindən sonra da H.Z.Tağıyevin adına hələ də yasaq qoyulmuşdu. Saranın qəhrəmanlığını son dərəcə böyüdən bir fakt da ondan ibarətdir ki, bu məktəbin heç bir məzunu bu gün həyatda deyil, lakin onların xatirələri yaşayır və bu işin növbəti bölməsi üçün əsas rolunu oynayır.

before the school was established and also shown on the inauguration photo.

Despite prohibitions by the Soviet regime, Sarah Taghiyeva collected a tremendous body of evidence detailing her father's benevolence in the archives of Leningrad (St.Petersburg, where she lived most of her life after being driven out of Baku), Tbilisi, and Baku (once she returned after Stalin's death).

In the mid-1950's she also managed to track down all the surviving graduates of her father's school and meticulously collected their written memories of the years they had spent in Taghiyev's school. This was quite a dangerous undertaking as even after Stalin, the name of H.Z.Taghiyev was still taboo. Sarah's feat appears even more impressive given the fact that none of the school's graduates are alive today, yet their memories are available and will provide the basis for the next chapter of the present work.

The enormous efforts by Sarah Taghiyeva to rehabilitate her father's reputation during the Kruschev thaw (a relatively mild Soviet period in the late 1950's to early 1960's following exposure of Stalin's personality cult by Nikita Kruschev, the successive Soviet leader) were made to no avail. On the contrary, her persistence in promoting her father's benevolence

9 oktyabr 1901-ji il, H.Z.Tağiyevin qızlar məktəbinin açılış mərasimi. H.Z.Tağiyev həyat yoldaşı Sona xanımınla mərkəzdə əyləşmişdir. Onlardan sol tərəfdə əyləşən Həniyə xanım Məlikova, Məryəm xanım Sulkeviç, Həsən bəy Zərdabi, onun qızı Pəri xanım Topçubaşova və Əlimərdan bəy Topçubaşov.

Tağiyevlərin yanında tünd rəngli dənizçi köynəyində onların iki qızları - Leyla və Sara əyləşmişlər
Opening ceremony of the Taghiyev school for girls, October 9, 1901. H.Z. Tagiyev and his spouse Sona are in the middle with their daughters Leyla and Sarah (in sailor suits) sitting nearby. To Taghiyev's left is Hanifa Melikova (spouse of H.Zardabi), Maryam Sulkevich, Hassan bey Zardabi, his daughter Hanifa Topchubashova and Alimardan bey Topchubashov

Церемония открытия Тагиевской женской школы 9 октября 1901 года. Г.З. Тагиев с супругой Соной ханум в центре. Рядом в темных матросках сидят их маленькие дочери Лейла и Сара. Слева от Г.З.Тагиева - Ханифа ханум Меликова (супруга Г.Зардаби), Марьям ханум Сулкевич, Гасан-бек Зардаби, его дочь Пери ханум Топчубашева и Алимардан бек Топчубашев.

интеллигенции сыграл в процессе становления тагиевской школы.

И еще одна интересная деталь: подписывая поздравительный адрес по случаю открытия школы, Г.Зарбаби, преисполненный чувств признательности ее основателю, написал: "Чох яша, Хаджи!" ("Многая тебе лета, Гаджи!").⁵⁰ Спрашивается, зачем основателю школы подписывать поздравительный адрес кому-либо, да еще с таким изъявлением благодарности? Однако подобные аргументы мало что значили для полностью идеологизированной советской историографии.

И все же даже в советское время нашелся человек, осмели-

Sovet mənbələrində qız məktəbinin açılışının "qayçılanmış" şəkli (Tağiyevsiz)

Opening ceremony of the Taghiyev school for girls, as presented in the Soviet sources (without the benefactor)

Усеченная фотография церемонии открытия Тагиевской женской школы в советских источниках

Qeyd olunduğu kimi, öz atasının adını qaytarmaq üçün Sara Tağıyevanın göstərdiyi böyük səylər rejimin nisbətən yumşaldığı Xruşovun qısa hakimiyyət dövründə (Stalinin şəxsiyyətə pərəstiş dövründən sonra növbəti Sovet rəhbəri Nikita Xruşovun 1950-ci illərin sonlarından 1960-cı illərin əvvəllərinə qədər hakimiyyətdə olduğu yumşaq Sovet dövrü) də heç bir nəticə verməmişdir. Əksinə, öz atasının xeyirxahlığını təbliğ etməkdə göstərdiyi təkidlər Brejnevın hakimiyyət dövründə (həmçinin bu dövr Qorbaçovun yenidənqurmasına qədərki durğunluq dövrü kimi də məlumdur) ona qarşı xoşagəlməz nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Leninqraddakı arxivlərdə illərlə apardığı araşdırmalar Sara Tağıyevanın gözlərinin nurunu aparmışdır. Sovet dövründə Leninqrad Azərbaycan tarixi ilə bağlı bir çox nadir sənədlərin saxlanıldığı arxivlərin bir növ mərkəzi idi. Buna görə də bu arxivlərdə işləyərkən Sara onun atasının xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə bağlı hər bir sənədi köçürmək və ya onun surətini çıxarmaq imkanına malik olmuşdur. Sözsüz ki, bu, adətən çox xoşagəlməz bir şəraitdə və böyük risk altında edilirdi.

Saranın gözləri ciddi şəkildə korlanmağa başlayarkən, o, göz klinikasına müraciət etmiş və müalicə üçün xəstəxanada qalmalı olmuşdur. Gözəl bir gündə, onun mənə dediği kimi, o təcili yardım maşını ilə

led to repercussions against her under the Brezhnev administration (also known as the period of stagnation prior to Gorbachev's perestroika).

Years of work in the archives of Leningrad took its toll on Sarah Taghiyeva's eyesight. Leningrad was a hub of sorts, for archives in the Soviet era with lots of unique documents on Azerbaijani history stored there. Working as a clerk in the archives, Sarah used any chance to crib or copy anything related to her father's charitable project. Needless to say this was usually done in very unpalatable conditions and with a great deal of risk.

When Sarah's eyesight started deteriorating, she applied to an eye clinic where she was hospitalized. "One nice day," as she used to tell me, she was taken by an ambulance to what the doctors called "another place of treatment" which appeared to be a mental hospital. This was a well-known method of getting rid of "annoying" persons in the later Soviet periods.

According to Ms.Taghiyeva's, she was released after quite some time with the help of one of the practitioners whose mother was a graduate of the Taghiyev School. This incident resulted in her strong distrust of medical workers, so when she needed serious eye surgery she refused to trust the doctors again - once frightened, twice

вшийся выступить против подобных фальсификаций. Этим человеком была Сара ханум Тагиева (1899-1991), средняя дочь Г.З.Тагиева, буквально по крупицам собравшая память о бесценном наследии своего отца. Невзирая на запреты существовавшего режима, Сара Зейналовна собрала колоссальный материал о деятельности Г.З.Тагиева в архивах Ленинграда, где ей довелось прожить значительную часть своей жизни после вынужденного отъезда из Азербайджана. Исследования проводились также в Тбилиси и Баку, куда она вернулась в период хрущевской оттепели. Однако многочисленные попытки С.Тагиевой вернуть доброе имя отцу натолкнулись на стену глухого чиновного неприятия.

Изверившись в возможности добиться чего-либо на официаль-

ном уровне, Сара Тагиева решает на неординарный шаг: в середине пятидесятих годов прошлого столетия она разыскивает многих тогда еще здравствовавших выпускниц Тагиевской школы и собирает их воспоминания о школьных годах. В период, когда имя Г.З.Тагиева все еще было табуировано, подобный шаг был далеко не безопасным, однако усилиями Сары ханум был собран поистине бесценный материал живых человеческих воспоминаний, благодаря которому сегодня мы можем воссоздать жизнь, быт и будни первой на Мусульманском Востоке школы для девочек. Значимость этих воспоминаний тем более велика оттого, что, увы, ни одной из выпускниц, ни даже самой Сары ханум сейчас уже нет в живых, но рукописи не горят.

Непродолжительный период хрущевской оттепели сменяется

Sara Tağıyeva (mərkəzdə) Mərdəkan qəsəbəsində H.Z.Tağıyevin bərpə edilmiş məzarı önündə, təxmin.1957-ci il. Məzar Sovet dövründə onilliklər ərzində unudurulmuşdur Sarah Taghiyeva (in the middle) with a group of supporters at H. Z. Taghiyev's grave which had been consigned to oblivion for decades by the Soviets, c. 1957.

Сара Тагиева (в центре) на восстановленной могиле Г.З. Тагиева в поселке Мардакян. Могила была предана забвению на десятилетия в советский период. Снимок сделан приблизительно в 1957 г

həkimlərin "digər bir müalicə yeri" adlandırdıqları yerə aparılmış və sonradan məlum olmuşdur ki, bu, ruhi xəstəxanadır. Bu, Sovet dövründə "narahatlıq doğuran" adamlardan qurtulmağın bir yolu idi.

Xanım Tağıyevanın qeydlərinə görə o, yalnız anası Tağıyev məktəbinin məzunu olmuş həkimlərdən birinin köməyi ilə müəyyən müddətdən sonra azad olunmuşdur. Bu hadisə nəticəsində onun tibb işçilərinə heç bir inamı qalmamış və o, göz cərrahiyyəsinə ciddi ehtiyac duyduğu vaxt yenidən həkimlərə müraciət etməkdən imtina etmişdir - bir dəfə qorxmuş, ikinci dəfə çəkinmişdir. Onun görmə qabiliyyəti getdikcə daha da korlanmış, ömrünün təxminən son on ilində isə Sara Tağıyeva görmə qabiliyyətini tamamilə itirmişdir və məhz, ölümündən bir qədər əvvəl 1991-ci ildə mən bu gözəl insanla görüşəndə o, belə bir vəziyyətdə idi.

Lakin çətinliklər içərisində bir çox illər ərzində Sara xanım Tağıyevanın topladığı xeyli sayda dəyərli sənədlər Bakıdakı Dövlət Xalq Maarif Muzeyindən Aliyə xanım Abbasova tərəfindən diqqətlə qorunmuş və saxlanılmışdır. Məhz bu iki görkəmli xanımın səyləri sayəsində ilk kübar müsəlman qızlar məktəbinin tarixi bizim bu işin növbəti bölməsində işıqlandırılır.

shy. Her vision continued to deteriorate to the point where she would spend the last ten years of her life completely blind. It was in this condition that I met this truly wonderful person shortly before her death in 1991.

Meanwhile piles of invaluable documents collected over the years by Ms. Sarah Taghiyeva, in the face of many hardships, have been carefully preserved and cherished by Mrs. Alia Abbasova of the State Museum of Public Education in Baku. Thanks to the efforts of these two outstanding women the history of the first secular Muslim girl school lives on shedding its light into the next chapter of our narrative.

*Sara Tağıyeva
Sarah Taghiyeva
Сапа Тагыева*

затяжным брежневским застоєм, и чрезмерная настойчивость Сары Тагиевой в отстаивании доброго имени отца чуть было не привела к трагическому финалу. В этот период у нее резко обостряются проблемы со зрением. По-видимому, сказались годы работы в архивах, где ей подчас тайком в совершенно непригодных условиях приходилось переписывать материалы о деятельности Гаджи Зейналабдина. Сара ханум обращается в одну из глазных клиник, куда ее принимают на лечение. Однако, по рассказам Сары ханум, под видом направления ее в другое медицинское учреждение ее доставляют в больницу для душевно больных. Это был один из распространенных способов избавляться от неугодных.

Как вспоминала Сара Тагиева, выбраться из этого "места лечения" удалось лишь по прошествии определенного времени, но доверие к людям в белых халатах было утрачено навсегда. В последние годы своей жизни Сара ханум была полностью лишена зрения, и именно такой довелось застать ее автору этих строк в 1991 году, незадолго до ее кончины. Однако бесценные материалы, собранные Сарой ханум Тагиевой и бережно сохраненные работником Государственного Музея народного образования Алией ханум Аббасовой, в значительной степени легли в основу настоящего исследования, за что и хочется воздать низкий поклон двум этим замечательным женщинам.

Sara xanım Tağiyeva (ömrünün son illərində) Aliyə xanım Abbasova ilə
Sarah Taghiyeva with Aliya Abbasova (one of Sarah's last photos)
Сара Тагиева с Алией ханум Аббасовой (один из последних снимков Сары ханум)

Tağıyevin qızlar məktəbinin təsiri

Tağıyevin qızlar məktəbinin təsirini daha yaxşı başa düşmək üçün heç də həmişə maneəsiz ötürməyən, lakin mövcud olduğu 18 il ərzində bir sıra əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qalan bu məktəbin həmin vaxt cəmiyyət tərəfindən ilk olaraq necə qəbul olunmasına diqqət yetirilməlidir.

Müsəlman cəmiyyətinin öndərləri arasında Tağıyevin cəsaretinin və inadcılığının böyük rəğbətlə qarşılanmasına baxmayaraq etiraf olunmalıdır ki, hələ də İslam ruhanilərinin güclü təsiri altında olan yerli cəmiyyətin böyük bir hissəsi Tağıyevin bu ideyasının dəyərini dərk etmək iqtidarında deyildi. Buna görə də məktəbin təsis olunmasına həmin dövrdə məşhur olan üç karikaturadan görünən çox ziddiyətli münasibət var idi.

Birincidə Həqiqi Dövlət Müşaviri kimi özünün tənənəli uniformasında və bütün təltifləri ilə birgə regionun hər yerindən dəstək və təbrik teleqramları alan Tağıyev təsvir olunmuşdur. Digər karikaturada məktəbə gedən yolu bağlamağa çalışan, köhnə ənənələrin çılğın bir tərəfdarı təsvir olunmuşdur. Sonuncuda isə ətraf rayonlardan birində sanki ölüme gedən kimi, öz qızını, Tağıyev məktəbinə yola salan az-gəlirli bir

The impact of the Taghiyev school for girls

To better understand the impact of the Taghiyev school for girls, attention should be paid to society's initial perception of the school, which was not always supportive but has undergone a substantial transformation during its 18 years of existence.

Despite the wide spread adoration of Taghiyev's courage and perseverance among the most advanced part of the Muslim society, it should be admitted that the bulk of the local community, still heavily influenced by the radical clergy, was not yet ready to buy Taghiyev's idea at face value. Hence a very ambivalent reaction to the school's establishment can be traced in three popular cartoons of the day. The first cartoon depicts Taghiyev in his uniform of the Real State Councilor with all his regalia receiving telegrams of support and congratulation from all over the region. Another cartoon depicts a fervent supporter of old traditions trying to obstruct the students' way to the school. Finally the last cartoon presents a deep mourning in a low-income country-side Muslim family sending a girl to the Taghiyev School as if she is being sent to death row.

Meanwhile the Taghiyev school

Наследие Тагиевской женской школы

Для более глубокого осознания воздействия женской школы Г.З.Тагиева необходимо в первую очередь обратить внимание на первоначальное восприятие обществом того времени самой идеи светского женского образования в мусульманской среде. Следует признать, что восприятие это было отнюдь не всегда однозначным, хотя за 18 лет существования женской школы Тагиева оно претерпело определенную трансформацию.

Наряду с колоссальным восхищением мужеством и целеустремленностью Г.З.Тагиева, высказываемым мусульманской интеллигенцией, нельзя не отметить и то обстоятельство, что на момент открытия школы значительная часть местного мусульманского общества, находившаяся под сильным влиянием фанатично настроенного духовенства, не была готова к принятию этого нового феномена с распростертыми объятиями. Столь неоднозначная реакция общества как нельзя лучше прослеживается в некоторых сатирических изданиях того времени.

Так, на одной из карикатур изображен Г.З.Тагиев в парадном мундире Действительного Статского Советника, при всех регалиях, принимающий поздравления со всех концов необъятной Империи. Другая карикатура, напротив, изображает рьяного

ailənin dərin kədəri təsvir olunmuşdur.

Bütün bunlara baxmayaraq, Tağıyev məktəbi nəinki müsəlman qızların maarifləndirilməsində, eyni zamanda onların teatr və jurnalizm kimi müxtəlif ictimai fəaliyyət növlərinə cəlb olunmasında böyük rol oynamışdır.

Gözəl auditoriya, yer və qidalanma xidmətləri ilə yanaşı məktəbdə şagirdlərin özlərinin iştirakı ilə özfealiyyət tamaşaları üçün kiçik gözəl səhnə də var idi. Bu, Tağıyev məktəbində ilahiyyət müəllimi işləyən Səkinə xanım Axund-zadə sayəsində mümkün olmuşdu. O, 1865-ci ildə Qubada (Azərbaycanın şimalında yerləşən rayon) anadan olmuşdur və ilk təhsilini Fəda təcəllüsü ilə tanınan şair atası Hədət-bey Axundovdan almışdır.

Çox liberal bir mühitdə böyüyən Səkinə Axund-zadə ədəbiyyət və poeziya sahəsində ilk təhsilini atasından almışdır. Təhsil sahəsində sonrakı səyləri onun həyat yoldaşı tərəfindən dəstəklənmişdir. Lakin öz doğma şəhərində bu bilikləri uşaqlara ötürmək istəyi yerli cəmiyyət tərəfindən onun həyat yoldaşının xaincəsinə qətlə yetirilməsi və Səkinə xanımın isə Qubadan Bakıya qaçması ilə nəticələnən zorakı müqavimətlə üzləşdi.⁵¹

Belə bir vəziyyətdə Bakıda Tağıyev tərəfindən təsis olunan müsəlman qızlar məktəbi öz yaxınlarının üz döndərdiyi gənc dul

played a tremendous role not only in disseminating education among the Muslim girls, but also introducing them to various types of public activities, such as theater and journalism.

Apart from its excellent auditoria, boarding, and catering facilities, the school was equipped with a small stage for amateur performances by the students. This became possible due to the efforts of Sakina Akhund-zadeh, a divinity teacher at the Taghiyev school. Born in 1865 in the northern town of Guba, Azerbaijan, Sakina Akhund-zade was initially educated in literature and poetry by her father Hedayat-bey Akhundov, a poet known under the pen-name of Feda (the Sacrifice).

Further endeavors in education were supported by her husband. However her wish to convey this knowledge to the children in her hometown were met with violent resistance by the local community resulting in the treacherous murder of her husband and Sakina's escape from Guba to Baku.⁵¹

Given this situation, the school for Muslim girls established by H.Z.Taghiyev in Baku provided a true shelter and safe haven for the young widow who had become an outcast in her own town. While at the school, Sakina Akhund-zade had an excellent opportunity to practice her innovative idea of get-

поборника традиционных стереотипов, пытающегося преградить путь в школу прибывшим издалека пансионеркам. Наконец, на третьем рисунке показан глубокий траур в семье девочки, отправляющейся в школу в Баку, как по безвременно ушедшей из жизни. При всей своей комичности эти карикатуры в полной мере отражают тот разброс мнений относительно тагиевской женской школы, который наблюдался как в обществе, так и в семье.

И тем не менее Тагиевской школе было суждено сыграть колоссальную роль не только в процессе распространения просвещения среди азербайджанских женщин и их последующей эмансипации, но и в приобщении их к различным формам общественной деятельности. На примере некоторых выпускниц и преподавательниц школы мне бы хотелось конкретно остановиться на нескольких видах этой деятельности, а именно: театральной, журналистской и педагогической.

Помимо великолепных аудиторий, уютных спальных помещений и столовой Тагиевская школа располагала прекрасной сценой, на которой силами пансионерок ставились весьма неординарные постановки. Подобное стало возможным благодаря усилиям педагога Закона Божьего Сакины ханум Ахунд-заде.

С.Ахунд-заде родилась в 1865 году на севере Азербайджана, в Кубе, и получила первоначальное образование у своего отца, известного поэта Гейдат-бека Ахундова, творившего под

*Тағйевин қызлар мәктәбинин тәсис олунması ilə
бағл карикатуралар*

*Cartoons related to the establishment of the
Taghiyev school for girls*

*Карикатуры и шаржи, связанные с
открытием женской школы*

qadın üçün həqiqi sığınacaq və təhlükəsiz yer oldu. Eyni zamanda Səkinə xanım bu məktəbdə qızların dram sənətinə cəlb olunması ilə bağlı qabaqcıl ideyasını həyata keçirmək imkanı əldə etdi. Onun 4 dekabr 1904-cü il tarixdə ilk tamaşası olan "Maarifçiliyin bəhresi" adlı ilk pyesi böyük uğur qazandı.

Bu, həm də 1908-ci ilin yanvarında tamaşaya qoyulan Üzeyir Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun" adlı ilk müsəlman operasından hələ üç ildən də əvvəl bütün müsəlman dünyasında qadınlar tərəfindən səhnələşdirilən və oynanılan ilk teatr tamaşası olmuşdur. Qeyd olunmalıdır ki, "Leyli və Məcnun" tamaşaya qoyularkən hələ qadınların səhnəyə çıxmasına yol verilmirdi, buna görə də əsas qadın rolu çayçıda çaypaylayan işləyən və səsi hələ yetkinləşməmiş bir gənc tərəfindən ifa olundu. Həmin gənc hələ ilk tamaşa günü ruhanilər tərəfindən ölümə hədələndi və tamaşadan dərhal sonra Bakını həmişəlik tərk etdi.⁵²

Bunun əksinə olaraq, Tağıyev məktəbindəki ilk tamaşada həm qadın, həm də kişi rollarını qızlar oynayırdılar. Bura heç bir kişi buraxılmamışdı, buna görə də tamaşaçılar şagirdlərin analarından, xalalarından, bacılarından, habelə həmin dövrün bir sıra qabaqcıl xanımlarından ibarət idi və həqiqətən də zal tam dolmuşdu!

ting the girls involved in the dramatic arts. The premiere of her first play, *The Fruit of Education*, on December 4, 1904 was a tremendous success.

This was the first theatrical play staged and performed by women in the whole Muslim world. It occurred more than three years before the first Muslim opera *Leili & Majnoun* by Uzeyir Hajibeyov staged in January, 1908. It should also be noted that in *Leyli and Majnoun*, there was still no way for women to appear on stage and the leading female role was performed by an under-aged waiter from a tea-house with a pre-pubescent voice. The boy was threatened with death by the clerics on the very day of the premiere and he fled Baku forever immediately after the performance.⁵²

Contrary to this, the first play at the Taghiyev school featured girls playing the roles of both the female and male characters. No men were admitted, so the audience was comprised of mothers, aunts, and sisters of the trainees, as well as a number of advanced women of the day. The hall was full indeed!

The tremendous success of the first dramatic performance at the Taghiyev School was followed by a number of other plays staged by Sakina Akhund-zade under some names that speak for themselves, such as *The Truth is Unpalatable*,

псевдонимом "Феда" ("Жертвующий"). Выросшая в либеральной среде, Сакина получила у отца также и первые уроки литературы в поэтического творчества. Ее желание продолжить свое образование нашло поддержку и у ее супруга, однако попытки распространить свои знания среди детей округа натолкнулись на яростное сопротивление местной общины, что привело к трагической гибели молодого супруга Сакины ханум от рук местных фанатиков. Самой же Сакине Ахунд-заде пришлось спасаться бегством из Кубы в Баку.⁵¹

В сложившейся ситуации Тагиевская школа для девочек-мусульманок явилась подлинным спасением для молодой вдовы, ставшей изгоем в своей среде. Именно преподавание в школе позволило Сакине ханум реализовать целый ряд инновативных идей, в частности на поприще приобщения девочек к драматическому искусству. Постановка ее первого произведения "Плоды просвещения", премьера которого состоялась 4 декабря 1904 года, принесла автору колоссальный успех.

Это была по сути первая театральная постановка на Мусульманском Востоке, осуществленная на любительской школьной сцене исключительно женскими исполнительницами за добрых три года до первой мусульманской оперы "Лейли и Меджнун" Узеира Гаджибекова. Следует отметить и то обстоятельство, что во время премьеры первой азербайджанской оперы в январе 1908 года женщины

*Səkinə xanım Axund-zadə
Sakina Akhund-zadeh
Сакина ханум Ахунд-заде*

*H.Z.Taghiyevin məktəbinin teatr səhnəsi
The Taghiyev school's stage
Театральная сцена женской школы
Тагиева*

Tağiyev məktəbindəki ilk dram tamaşası uğur qazandıqdan sonra, bunun ardınca Səkinə xanım tərəfindən "Acı Həqiqət", "Gəlin və Qaynana", "Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük" kimi bir sıra digər tamaşalar da səhnələşdirilirdi. 1904-cü ildə səhnəyə qoyulan bu tamaşalardan sonuncusu üçün istedadlı dramaturq bir üzündə qəhrəmanların adı və tarix, digər tərəfində isə "teatr" sözü və iştirakçının adı həkk olunmuş xüsusi lövhəciklər sifariş etmişdi.

Bu lövhəciklərdən biri məktəbin məzunlarından olan və sonralar Daşkənddə (Özbəkistan) yaşamış Telli Allahverdova-Sultanova tərəfindən C.Cabbarlı adına Teatr Muzeyinə verilmiş və hələ də orada saxlanılır.⁵³

Tağiyevin qızlar məktəbi növbəti illərdə də Səkinə xanımın geniş dram fəaliyyəti üçün həqiqətən bir trampilin rolunu oynadı. Türk yazıçısı Namiq Kamalın "Lakme" (Zülmün faydası) əsərinin 1914-cü ildə Tiflisdə (Gürcüstan) tamaşaya qoyulması Qafqazda və Moskva mətbuatında böyük əks-səda doğurdu.

Səkinə Axund-zadə üçün həqiqi triumf və ən gözəl an Abbasmirzə Şərif-zadə, Hüseyn Ərəblinski, Güləsabə xanım kimi görkəmli Azərbaycan aktyorlarının iştirakı ilə "Lakme" əsərinin Bakıda tamaşaya qoyulduğu 26 yanvar 1917-ci il tarixi oldu. Bu tamaşaya ilk müsəlman qadın dramaturqla görüşmək üçün İstanbuldan Bakıya qədər uzun bir yolu qət etmiş

The Mother-in-Law and the Daughter-in-law, From a Fry-pan into the Fire. For the latter performance, also staged in 1904, a resourceful playwright ordered special badges with names of heroes and dates embossed on one side and the word "Theater" and the performer's name on the other side. One of these memorial badges is still cherished at the J.Jabbarly Theatrical Museum after being kindly donated by Telli Allahverdova-Sultanova, one of the school's graduates later residing in Tashkent (Uzbekistan).⁵³

The Taghiyev school for girls turned out to be Sakina Akhund-zadə's spring-board into broader dramatic activities in the years that followed. Staging Lakme (The Use of Oppression) by Turkish writer Namik Kamal in Tbilisi, Georgia, in 1914 the play received a commendable response in the Caucasian and Moscow media. The real triumph and finest hour of Sakina Akhund-zadə occurred on January 26, 1917, when Lakme was staged in Baku with the involvement of such outstanding Azerbaijani actors as Abbasmirza Sharif-zadə, Hüseyn Arablinski and Gulasabah Khanum. The performance was attended by one of the leading figures of the Turkish stage Artogrul Mohsun who made his way from Istanbul to Baku to meet the first female Muslim playwright.

все еще не могли появляться на профессиональной сцене, так что партию Лейли пришлось исполнять подростку с неустановившимся голосом, служившему официантом в чайхане. Однако в день премьеры мальчик был так запуган местными фанатиками, что сразу же после постановки, прошедшей, кстати, с грандиозным успехом, ему пришлось скрываться бегством из театра, а затем навсегда покинуть Баку.⁵²

Что же касается первой постановки в Тагиевской школе, то в противоположность опере "Лейли и Меджнун" она, напротив, осуществлялась исключительно силами женского коллектива, где все мужские роли исполнялись девочками - пансионерками. Мужчины не были допущены даже в качестве зрителей, так что аудиторию составляли мамы, тетушки и иные родственницы учениц. Однако и здесь постановку ожидал аншлаг и небывалый успех.

Столь удачная первая постановка подтолкнула ее автора С.Ахундзаде к целому ряду последующих сценических работ с прямо-таки говорящими названиями, как-то: "Горькая правда", "Невестка и свекровь", "Из огня да в полымя". Для последней работы, также инсценированной в 1904 году, богатая на выдумки драматург заказала специальные нагрудные значки с именами героев и датой постановки на одной стороне и именами исполнительниц на другой. Один из подобных нагрудных знаков, любезно предоставленный выпускницей Тагиевской школы Телли ханум Аллахвердовой-

Səkinə xanım Axund-zadə müsəlman ilahiyət dərslərini apararkən
Sakina Akhund-zadeh
conducting the Islamic divinity class
Сакина ханум Ахунд-заде вёлёт
урок мусульманского богословия

Səkinə xanım Axund-zadə qızların yataq otağında
Sakina Akhund-zadeh
in the sleeping compartment
Сакина ханум Ахунд-заде в спальном
помещении для девиц

Türkiyə səhnəsinin aparıcı xadimlərindən biri Ərtoğrul Möhsün də təşrif buyurmuşdu.

Tağıyev Teatrında Səkinə Axund-zadə üçün gurultulu alqışlar bu sadə bir qadına verilən layiqli qiymət idi və H.Ərəblinski ona bu sözlərlə müraciət etmişdi: "Əziz Səkinə xanım! Qadınlarsız teatr çiçəksiz bir bahar kimidir. Ağılsız bir mövhumat üzündən minlərlə qadının və qızın hətta teatra yaxınlaşa bilməməsi məgər gülünc bir hal deyilmi?" Siz bizim qadınların ürəklərində teatra qarşı sevgi və rəğbət qığılcımı salmaqla həqiqətən böyük bir iş görmüşünüz. Bir vaxt gələcək ki, bu qığılcım alovlanacaqdır".⁵⁴

Müsəlman qızlar arasında teatr sənəti üçün bir ocağa çevrilən Tağıyevin qızlar məktəbi sayəsində bu, həqiqətən də belə oldu. Məktəbdə səhnələşdirilən özfəaliyyət tamaşalarından əlavə şagirdlər çox tez-tez fakültə üzvlərinin ciddi nəzarəti və mühafizəsi altında Bakıdakı peşəkar teatrlara aparılırdı.

Tağıyevin qızlar məktəbi tərəfindən davam və inkişaf etdirilən Səkinə xanım Axund-zadənin bu böyük xidməti onun öz oğlu ilə qalmaq və dram sənəti və maarifçilik sahəsində öz fəaliyyətini davam etdirmək üçün doğma torpağı olan Qubaya qayıtdığı Sovet dövründə böyük bir təsirə malik oldu. 1927-ci ildə vəfat etmiş bu xanıma qarşı onun gənclik illərində cəmiyyətin düşmən bir münasibət göstərdiyi etiraf olunmuşdur.

Thunderous applause for Sakina Akhund-zade at the Taghiyev Theater was a well-deserved recognition of this modest woman whom H.Arablinski addressed by saying: "Dear Sakina! A theater with no women is like spring with no flowers. Isn't that a shame that due to stupid prejudice thousands of women and girls can't even get close to the theater? You've done a tremendous job indeed by igniting a spark of love and adoration to the theater in the hearts of our maidens. The time will come when this spark will grow into a flame!"⁵⁴

Thus came true thanks to Taghiyev school for girls which became a hotbed for theatre art among Muslim girls. Apart from amateur plays staged at the school, the students were often-times taken to professional theaters in Baku under the close supervision and protection of the faculty members. The enormous gift of Sakina Akhund-zadeh was sustained and developed by the Taghiyev school for girls and had far-reaching effects during the Soviet period when Sakina returned back to her home town to stay with her son and continue her activities in the field of dramatic art and education. She passed away in 1927 recognized by the community that used to be so hostile to her in her younger years.

Султановой из Ташкента, и по сей день хранится в Азербайджанском Государственном театральном музее имени Дж.Джаббарлы.⁵³

В последующие годы женская школа Г.З.Тагиева стала своего рода трамплином в драматургической деятельности Сакины ханум Ахунд-заде. Постановка "Лакмэ, или о пользе гнета" по сценарию турецкого автора Намига Кямала в Тбилиси в 1914 году вызвала бурю похвальных отзывов на страницах кавказской и московской печати.

Однако подлинным триумфом С.Ахунд-заде явилась постановка "Лакмэ" на бакинской сцене 26 января 1917 года с участием таких известных мастеров азербайджанской сцены как Аббасмирза Шариф-заде, Гусейн Араблинский, Гюльсабах ханум. Гром оаций, устроенных автору постановки в Тагиевском театре в Баку, стал заслуженным признанием заслуг этой удивительной женщины. Именно потому, обращаясь к автору со сцены, известный актер Гусейн Араблинский прочувствованно скажет:

"Дорогая Сакина ханум! Театр без женщин подобен весне без цветов. Не является ли постыдным то, что в силу глупых предрассудков тысячи женщин и девочек не могут и близко подойти к сцене?! Вы совершили невозможное, сумев высечь искру любви к театру в сердцах наших девушек. И наступит день, когда из этой искры возгорится пламя!"⁵⁴

Столь грандиозный успех С.Ахунд-заде стал возможен благодаря женской школе

Səkinə xanım Axund-zadə
Sakina Akhund-zadeh
Сакина ханум Ахунд-заде

Müsəlman qızlar arasında dram sənətinin əsasını qoymaqla yanaşı, Tağıyev məktəbi Şərq qadınlarının nəşriyyat, redaktə və ictimai fəaliyyətinə də güclü təkan vermişdir. Məktəbin digər bir müəllimi Şəfiqə xanım Əfəndi-zadənin hekayəsi buna bir bariz nümunədir.

1882-ci ildə Tbilisi Əyalətinin Aksıka rayonunda (sonralar Stalin tərəfindən Mərkəzi Asiyaya sürgün etdirilmiş mesxeti türklərinin Gürcüstanda məskunlaşdığı ərazi) anadan olmuş Şəfiqə xanım da ilk təhsilini atası Məhəmmədəmin Şeyx-zadədən almışdır. Şəfiqənin Şəkiddəki (Azərbaycanın şimal-qərbində yerləşən şəhər) məktəblərdən birində müəllim işləyən atası məktəbdə öz qızı da ilk şagirdlər arasında olan qızlar üçün xüsusi sinif təsis etməyə müvəffəq olmuşdu.

On doqquz yaşında ikən Şəfiqə xanım ana dilini öyrətmək üçün yeni fəaliyyətə başlamış Tağıyevin qızlar məktəbinə müraciət etdi. Onun heç bir formal təhsili olmadığından o, azərbaycan dili və ədəbiyyatını tədris etməli oldu və məktəbin yeni təsis olunmuş fakültəsinə qəbul edildi.

Məktəb Şəfiqə xanımın adı müəllimlikdən başqa da bir sıra istedadlarını aşkara çıxardı. O, Səkinə Axund-zadə ilə birgə məktəbin dram qrupunun təsisçilərindən biri oldu. 1903-cü ildən Şəfiqə xanım "Şərqi-Rus" (Rusiya Şərqi) qəzetində icmalçı kimi də məşhurlaşdı.

Çox qısa bir müddətdə qəzet Ş.Əfəndi-zadə tərəfindən böyük

Apart from laying the foundation for the study of theatre art among Muslim girls, the Taghiyev School also gave strong support to publishing editorials and other public activities of the Oriental ladies. The story of Shafiga Efendi-zadeh, another teacher of the school, is a clear example of this.

Born in 1882 in the Aksyka district of Tbilisi Province (an area in Georgia which was previously populated by Meskhetian Turks who were later exiled to Central Asia by Stalin), Shafiga was also first educated by her father Mahammadamin Sheikh-zadeh. A teacher at one of the schools in Sheki (a town in the North of Azerbaijan), Shafiga's father succeeded in making a special class for girls at the school with his daughter among the first trainees.

At the age of nineteen, Shafiga Efendi-zadeh applied to the newly-opened Taghiyev school for girls to teach the native language. Even with no formal education she taught Azerbaijani language and literature and was admitted to the newly-established school's faculty.

The school revealed a number of Shafiga's talents apart from pure teaching. She was among the founders of the school's drama group, together with Sakina Akhund-zadeh. Since 1903 Shafiga Efendi-zadeh starred as a columnist at Shargi-Rus (The

Г.З.Тагиева, ставшей не только источником просвещения, но и колыбелью театрального искусства для многих девочек-мусульманок. При этом приобщение учениц к театру происходило как на школьной сцене, так и в ходе посещений Театра Тагиева, куда частенько водили пансионерок.

Что же касается самой Сакины ханум Ахунд-заде, то ее педагогический и драматургический талант, раскрытый и выпестованный школой Тагиева, оказался вполне востребован в советское время. После закрытия школы она вернулась к сыну в родную Кубу, где прожила вплоть до своей кончины в 1927 году, даря свои знания общине, некогда так жестоко отвергавшей ее.

Помимо драматического искусства женская школа Тагиева дала сильнейший толчок журналистике, издательскому и редакторскому делу в среде женщин мусульманского вероисповедания. Наглядным примером этому может послужить судьба еще одного педагога школы - Шафиги ханум Эфенди-заде.

Родившись в 1882 году в уезде Ахсыка Тбилисской Губернии (территория современной Грузии, некогда населенная турками-месхетинцами, впоследствии сосланными в Центральную Азию при Сталине), Шафига Эфенди-заде также получила первоначальное образование в доме отца Мамедэмина Шейх-заде. Будучи учителем в одной из начальных школ в Шеки, отец Шафиги ханум сумел открыть отдельный класс для местных девочек, где одной из первых учениц становится его собственная дочь.

Şafiqə xanım Əfəndizadə
Shafiga Efendi-zadeh
Шафига ханум Эфенди-заде

səylə təbliğ olunan qadınların qabaqcıl maarifçilik ideyaları üçün bir carçıya çevrildi. Onun "Bizim çoxsaylı ümidlərimiz" başlıqlı məqaləsindən kiçik bir sitatda deyilir: "Cəhalət hər hansı bir rəzil hərəkət üçün əsas mənbədir. Elm və təhsil bu cəhalətdən yeganə çıxış yoludur"⁵⁵.

Cənubi Qafqazda dəhşətli etnik zorakılıqla müşayiət olunan 1905-1907-ci illər Birinci Rusiya İnqilabı sonrakı illərdə Şəfiqə xanımın ictimai fəaliyyətlə məşğul olmağa çağıran əsas məqamlardan biri olmuşdur. 1906-cı ildə o, Bakıda keçirilən Müəllimlərin Birinci Qurultayına göndərilmiş və bu forumda iştirak edən yeganə qadın olmuşdur.⁵⁶

Elə həmin 1906-cı ildə Şəfiqə Əfəndi-zadə bu sahədə ilk uşaq jurnalı olan "Debistan"da aktiv fəaliyyətə başlamışdır. O, müntəzəm olaraq jurnalın qoşmasındakı "Validəymlər Səhifəsi"ndə uşaqların tərbiyəsi və maarifləndirilməsi üçün beşik qismində ailələrə dəyərli məsləhətlər verməklə jurnalın fəaliyyətinə kömək etmişdir. 1911 - 1917-ci illər ərzində Şəfiqə xanım "Məktəb" və "Açıq Söz" jurnallarının icmalçısı olmuşdur. Onun "Şəkər alması", "İlk məhəbbət", "İki qızın söhbəti", "Müəllim kimdir?", "Mükafat" kimi qısa hekayələri və didaktik oçerkləri bu sahədə uşaqlar üçün ilk ədəbi əsərlərdən olmuş, daha sonra isə 1914-cü ildə onun uşaqlar üçün "İki yetim və ya Kərimin mərhəməti" adlı ilk kitabı nəşr olunmuşdur⁵⁷.

Russian Orient) newspaper.

Very soon the newspaper became a mouthpiece for advancing the ideas of women's education ardously advocated by S.Efendi-zadeh. A short citation from her article headed "Our Numerous Hopes" speaks for itself: "Ignorance is the main source of any mean actions. Science and education are the only remedy from this ignorance".⁵⁵

The First Russian Revolution of 1905-1907 accompanied by terrible ethnic violence in the South Caucasus was probably among the major factors triggering public activities of Shafiga Efendi-zadeh in the years to come. In 1906 she was nominated to the First Teachers' Congress held in Baku where she appeared to be the only woman participating in the forum.⁵⁶

That same year S.Efendi-zadeh got actively involved in Debistan, the first children's magazine in the area. She was a regular contributor to the magazine's annex Parents' Page and provided profound advice to families as a cradle of children's upbringing and education. During 1911-1917 Shafiga Efendi-zadeh had been a columnist to Mekteb (The School) and Achig Soz (A Transparent Message) magazines. Her short stories and didactic essays, such as Sugar Apple, The First Love, Two Girls' Conversation, What is Teacher

В девятнадцатилетнем возрасте Шафига Эфенди-заде обращается во вновь открытую школу Г.З.Тагиева с просьбой о предоставлении ей места педагога словесности. Отсутствие академического образования требовало прохождения специального экзамена на допуск к преподавательской деятельности в местном религиозном управлении.

Помимо ярких педагогических способностей школа Тагиева раскрыла многогранный талант молодой преподавательницы в самых различных областях. Вместе с С.Ахунд-заде Шафига Эфенди-заде стояла у истоков школьного драматического кружка, а с 1903 года она регулярно печатается на страницах популярной местной газеты "Шарги Рус" ("Русский Восток").

Вскоре газета становится своего рода рупором идей женского образования. Рьяным поборником этих идей была Ш.Эфенди-заде, о чем можно судить по небольшому отрывку из ее статьи "Наши многочисленные надежды": "Невежество суть первопричина любой подлости. Единственным же целебным средством от невежества являются наука и просвещение".⁵⁵

Первая Русская Революция 1905-1907 годов, сопровождавшаяся ужасающими межэтническими столкновениями на Южном Кавказе, послужила толчком к бурной общественной деятельности Ш.Эфенди-заде в последующие годы. В 1906 году она избирается депутатом Первого Съезда преподавателей, проходившего в Баку, став единственной женщиной, принимавшей участие в форуме.⁵⁶

*Məktəbin müəllimələri (soldan-sağa)
Səuinə xavnum Axundzadə,
Rəhilə xanım Hacıbababəyova və
Şəfiqə xanım Əfəndizadə*

*A group of the Taghiyev school teachers
(left to right) Sakina Akhund-zadeh,
Rahilya Hajibababeyova and Shafiga
Efendi-zadeh*

*Группа преподавательниц Тагиевской
женской школы (слева направо):
Сакина ханум Ахунд-заде, Рахилья
ханум Гаджибабабекова и Шафига
ханум Эфенди-заде*

Eyni zamanda bütün bu dövr ərzində Şəfiqə xanım Əfəndi-zadə Tağıyevin məktəbində, habelə 1910-cu ildə Bakıda təsis olunmuş İkinci Qızlar Məktəbində müəllimlik fəaliyyətini heç vaxt dayandırmamışdır. 1915-ci ildə o, Tağıyev məktəbində təsis olunmuş ikiillik pedaqoji kurslarda ilk müəllimlərdən biri olmuşdur.

Hətta 1920-ci ildə Sovetlərin Azərbaycanı ələ keçirməsindən sonra Şəfiqə xanım Bakıda Qızlar üçün Birinci Pedaqoji Məktəbdə və müsəlman qadınlar arasında savadsızlıqla mübarizə üzrə tədris mərkəzi olan Əli Bayramov klubunda əsas fakültə üzvlərindən biri olmuşdur. O, 1923-cü ildə "Şərq qadını" qəzetində yenidən ictimai fəaliyyətə başlamış və burada baş katib vəzifəsinə qədər yüksəlmişdir.

1932-ci ildə təqaüdə çıxanadək Şəfiqə xanım Əfəndi-zadə həm pedaqoji, həm də sosial sahədə aktiv fəaliyyət göstərmişdir. O, özündən sonra ədəbi əsərlər, xeyli sayda tələbələr və nəhayət hamısı həqiqi alim olan üç oğul kimi gözəl miras qoyaraq 1959-cu ildə dünyasını dəyişmişdir. Hazırda onun ortancıl oğlu Fuad Əfəndiyevin adı Bakıdakı 4 №-li klinik xəstəxanaya verilmişdir.

Şəfiqə xanım Əfəndi-zadənin əziz xatirəsinə gəldikdə isə Bakıdakı orta məktəblərdən biri (13 №-li məktəb) onun adını daşıyır. Görkəmli müəllimə, maarifçi, ictimai xadim və ana Şəfiqə Əfəndi-zadə heç vaxt öz doğma təhsil ocağını - Tağıyevin müsəlman qızlar məktəbini unutmamışdır.

About?, The Prize, were among the very first literary works for children in the area followed by The Two Orphans, or Kerim's Clemency, the first book for children published in 1914⁵⁷.

Meanwhile throughout all this period Shafiqə Efendi-zadeh never stopped teaching at the Taghiyev school, as well as the Second School for Girls in Baku established in 1910. In 1915 she was among the first tutors at the Two-year Pedagogical Courses established within the Taghiyev school.

Even after the Soviet take-over of Azerbaijan in 1920, S.Efendi-zadeh was among key faculty members at the First Pedagogical College for Girls in Baku and the Ali Bayramov Club, a study centre for fighting illiteracy among the Muslim women. Her public activities resumed in 1923 with Sharg Gadyiny (The Oriental Woman) magazine where she was promoted to the position of the chief secretary.

Up until her retirement in 1932 Shafiqə Efendi-zadeh was active in both her pedagogical and social activities. She passed away in Baku in 1959 leaving a wonderful legacy of her literary works, numerous students, and, last but not least, her three sons, all of them true scholars. The name of her middle son Fuad Efendiyev is currently given to Clinical Hospital No.4 in Baku.

В тот же период, начиная с 1906 года, Шафига ханум активно сотрудничает с журналом "Дебистан", одним из первых детских периодических изданий в регионе. Она становится постоянным автором приложения к журналу под названием "Родительская страничка".

В период с 1911 по 1917 годы Шафига Эфенди-заде печатается в журналах "Мектеб" ("Школа") и "Ачыг сез" ("Слово правды"). Ее рассказы и дидактические очерки ("Сладкое яблоко", "Первая любовь", "Разговор двух девочек", "Кто такой учитель?", "Награда") были в числе первых литературных произведений для детей в Азербайджане. За ними последовала первая детская книга "Двое сирот, или милосердие Керима", увидевшая свет в 1914 году.⁵⁷

Вместе с тем Шафига ханум Эфенди-заде ни на минуту не прекращает педагогической деятельности в женской школе Г.З.Тагиева, а также во второй женской школе, основанной в Баку в 1910 году. В 1915 году она становится одной из первых наставниц на двухгодичных педагогических курсах, открытых при Тагиевской школе.

После установления Советской власти в Азербайджане в 1920 году Ш.Эфенди-заде была в числе преподавателей Первого Педагогического техникума для девушек и Клуба имени Али Байрамова, ставшего в 20-е и 30-е годы прошлого столетия центром ликвидации неграмотности среди женщин-мусульманок.

Şafiqə Əfəndi-zadənin "İki yetim" adlı ədəbi əsərinin titullı vərəqi
"The Two Orphans" a cover page of a literary work by Şafiqə Efendiyeva.
Титульный лист литературного произведения Шафиги Эфенди-заде "Двое сирот"

Tağıyev qızlar məktəbinin təsiri müəyyən etməyin digər bir yolu həm Sovet dövründən əvvəl, həm də Sovet dövründə onun məzunlarının talelərinə nəzər salmaqdır.

Naxçıvandakı az-gəlirli ailədən olan Nazlı xanım Nəcəfova (qızlıq soyadı - Tahirova) onlardan biridir. 1890-cı ildə anadan olmuş Nazlı Tahirova Tağıyev məktəbinin ilk şagirdlərindən olmuşdur. Həmin dövrün Mirzə Ələkbər Sabir, Nəcəf-bəy Vəzirof, Həsən-bəy Zərdabi, Əbdülrəhim-bəy Haqverdiyev kimi aparıcı maarifçilərindən səkkiz il dərs aldıqdan sonra o, müəllimlik şəhadətnaməsini əldə edərək ailəsinin sonralar yaşadığı İrəvana qayıtmışdır. Qayıtmazdan bir qədər əvvəl gənc Nazlı xanım sonrakı illərdə onun üçün bir növ şüar olan "qadınların gözlərinin dünyaya açılması" sözlərinin müəllifi, məşhur Azərbaycan yazıçısı və ictimai xadim Cəlil Məmmədquluzadə ilə görüşmüşdür.

İrəvanda azərbaycanlı oğlanlar üçün yerli məktəbdə müsəlman qızlar üçün də ayrıca sinfin açılması Nazlı xanımın cəmiyyətdəki müsəlman qızlarını maarifləndirmək istiqamətində ilk cəhdi olmuşdur. Məktəbin müdiri Həşim-bəy Nərimanovun dəstəyinə baxmayaraq Nazlı xanım yenə də bu sinfi tikiş dərsləri adı altında gizlətməli olub. Lakin hətta bu da cəmiyyətin ən çılğın üzvlərinin çox sərt münasirəti ilə qarşılaşmışdır.

As far as the blessed memory of Shafiqə Efəndi-zadə is concerned, it lives in the name of one of the schools in Baku (school No.13). An outstanding teacher, educator, public figure and mother, S.Efəndi-zadəh never forgot her alma mater - the Taghiyev school for Muslim girls.

Another way of tracing the impact of the Taghiyev school for girls is through the destinies of its graduates in both pre-Soviet and Soviet periods. Nazly Najafova (nee Tahirova), a girl from a low-income family in Nakhchivan (South-Western area of Azerbaijan nowadays separated from the mainland by Armenia), is one of them. Born in 1890, Nazly Tahirova was among the first group of boarding students at the Taghiyev school. After eight years of classes offered by the leading educators of the day, such as Mirza Alekber Sabir, Najaf-bey Vəzirov, Həsən-bey Zərdabi and Abdurəhim-bey Haqverdiyev, she received her teaching certificate and returned to Yerevan where her family was then residing. Shortly prior to this, young Nazly met Jalil Məmmədquluzadə, a famous Azerbaijani writer and public figure whose parting words of "opening women's eyes to the world" became a sort of motto for N.Tahirova for the years to come.

Opening a separate class for Muslim girls at the local school for

Общественная деятельность Шафиги ханум возобновилась в 1923 году с ее участием в издании журнала "Шярг гадыны" ("Женщина Востока"), где ей вскоре была предложена должность ответственного секретаря. Бурная педагогическая и общественная деятельность Ш.Эфенди-заде продолжалась вплоть до ее ухода на пенсию в 1932 году.

Шафига ханум Эфенди-заде скончалась в 1959 году, оставив по себе замечательное наследие в литературных работах, благодарной памяти своих учениц и, что не менее важно, вырастив и воспитав троих замечательных сыновей. Имя одного из них, выдающегося врача Фуада Эфендиева, ныне присвоено

одной из центральных бакинских клиник.

Что же касается самой Шафиги ханум, то память об этой удивительной женщине была увековечена в названии средней школы №13 г.Баку. Добившись впечатляющих успехов на поприще педагогики, журналистики и общественной деятельности, Шафига ханум Эфенди-заде сквозь годы сохранила благодарную память о своей альма матер - женской школе Г.З.Тагиева.

Не менее интересный материал с точки зрения исследования наследия Тагиевской школы представляют судьбы ее выпускниц, вобравшие в себя бурные, а подчас и трагические события своего времени.

H.Z.Taġiyevin qızlar məktəbinin bir qrup müəlliməsi, soldan sağa:

Gülbahar xanım Axriyeva, Məryəm xanım Gembitskaya, Şəhrəbanı xanım Şabanova, MİNə xanım Məmməd-zadə, Adilə xanım Şaxtaxtinskaya, Nabat xanım Nərimanova, Gövhər xanım Qızıyeva

A group of faculty members of the Taghiyev school for girls,

left to right: Gulbahar Ahriyeva, Maryam Gembitskaya, Sharabani Shabanova, Mina Mamed-zadeh, Adelya Shahtakhtinskaya, Nabat Narimanova, Govhar Kaziyeva

Группа преподавательниц женской школы Г. З. Тагиева, слева направо: Гюльбахар ханум Ахриева, Марьям ханум Гембицкая, Шарабаны ханум Шабанова, Мина ханум Мамед-заде Аделя ханум Шахтактинская, Набат ханум Нариманова, Гевхар ханум Казиева

sibətinə səbəb olub. İlk qızlar sinfi Nazlı xanımın burada işlədiyi dörd il ərzində bir sıra zorakı hücumlara meruz qalıb.

1912-ci ildə Tahirovlar ailəsi Nazlı xanımın qızlar üçün yeni açılmış kiçik məktəbdə müəllimə işlədiyi Naxçıvana qayıtmışdır. İlk vaxtlardan məktəb radikal ruhanilərin təsiri altında olan bəzi yerli sakinlər üçün canlı surətdə bir tikana çevrilmişdi. Belə ki çox tez-tez Nazlı xanımın dərsləri daşa tutulur və şagirdlər damğalanırdı. Hətta bəzi şagirdlərin qaçırılmasına da cəhdlər edilirdi.

Gənc müəlliməyə qarşı ciddi hədələr, Nazlı xanımı, məvacibinin təxminən yarısını mühafizəçilərə ödəməyə vadar etmişdi. Lakin bu gənc xanımın iradəsi yenilməz idi. Digər bir məşhur maarifçi qadın və Nazlı xanımın Tağıyev məktəbindən tanıdığı rəfiqəsi Ayna Sultanovanın köməyi ilə Naxçıvanda bir sıra qadın klubları, bunun ardınca isə yerli müəllimlər üçün hazırlıq məktəbində qızlar üçün xüsusi bölmə və Ordubadda (Naxçıvan yaxınlığında qədim şəhər) qızlar məktəbi təsis olundu.

1921-ci ildə onu qətlə yetirmək məqsədilə bir qrup quldur Nazlı xanımın evinə basqın etdi. Xoşbəxtlikdən o, Sovet orqanlarının himayəsi altında keçirilən Azərbaycanın Birinci Müəllimlər Qurultayında iştirak etmək üçün gecə ikən Bakıya

Azərbaycanlı qızları Yerevanda, Nazlı'nın birinci cəhdini Azərbaycanda müsəlman qızları üçün təhsil təmin etmək üçün. Baxmayaraq ki məktəb rəhbəri, Həşim-bey Nərimanov, Nazlı hələ də qızları gizli dərslər təqdim etmək üçün sənədlər təqdim etməli idi. Lakin bu da bir çox qızların və müəllimlərin həyatına qarşı bir çox zorakı hücumlara səbəb oldu. Birinci qızlar sinfi üçün təhsil təmin etmək üçün bir sıra zorakı hücumlara məruz qaldı. Hətta bəzi şagirdlərin qaçırılmasına da cəhdlər edilirdi.

1912-ci ildə Tahirov ailəsi Naxçıvandan Naxçıvanın yeni açılmış qızlar məktəbinə qayıtdı. Nazlı xanımın burada işlədiyi dörd il ərzində bir sıra zorakı hücumlara məruz qaldı. Hətta bəzi şagirdlərin qaçırılmasına da cəhdlər edilirdi. Gənc müəlliməyə qarşı ciddi hədələr, Nazlı xanımı, məvacibinin təxminən yarısını mühafizəçilərə ödəməyə vadar etmişdi. Lakin bu gənc xanımın iradəsi yenilməz idi. Digər bir məşhur maarifçi qadın və Nazlı xanımın Tağıyev məktəbindən tanıdığı rəfiqəsi Ayna Sultanovanın köməyi ilə Naxçıvanda bir sıra qadın klubları, bunun ardınca isə yerli müəllimlər üçün hazırlıq məktəbində qızlar üçün xüsusi bölmə və Ordubadda (Naxçıvan yaxınlığında qədim şəhər) qızlar məktəbi təsis olundu. 1921-ci ildə onu qətlə yetirmək məqsədilə bir qrup quldur Nazlı xanımın evinə basqın etdi. Xoşbəxtlikdən o, Sovet orqanlarının himayəsi altında keçirilən Azərbaycanın Birinci Müəllimlər Qurultayında iştirak etmək üçün gecə ikən Bakıya

История Назлы ханум Наджафовой (урожденной Таировой) является наглядным примером сказанному. Родившаяся в 1890 году в бедной семье в Нахчиване, Назлы ханум была в числе первых пансионерок Тагиевской школы, в стенах которой она познакомилась с творчеством таких выдающихся поэтов и мастеров пера как Мирза Алекпер Сабир, Наджаф-бек Везиров, Гасан-бек Зардаби, Абдулрагим-бек Хагвердиев и многие другие. Знаменитые слова Джалила Мамедкули-заде о необходимости "открыть глаза женщине на мир" становятся своего рода девизом Н.Наджафовой на годы вперед.

Получив диплом педагога, юная Назлы выезжает в Эривань, где в то время проживала семья девушки. Здесь ей удастся открыть небольшой класс для девочек-мусульманок при местной школе для мальчиков. Несмотря на поддержку со стороны директора школы Хашим-бека Нариманова, на первых порах Назлы ханум приходится маскировать занятия с девочками под видом кружка кройки и шитья. Но даже это вызвало озлобленную реакцию со стороны наиболее радикальных кругов. За четыре года работы классу пришлось выдержать несколько злостных нападений.

В 1912 году семья Таировых возвращается в Нахчиван, где Назлы ханум поначалу удается открыть небольшую одноклассную школу для девочек. И вновь злобные нападки со стороны местного духовенства не заставили долго себя ждать. Здание школы

Nazlı xanım Nəcəfova (Tahirova)
Nazly Najafova (nee Tahirova)
Назлы ханум Наджафова (Таирова)

Nabat xanım Nərimanovanın dərəsi
Class led by Nabat Narimanova
Урок Набат ханум Наримановой

yola düşmüşdü. Sovetlər tərəfindən güclü təbliğ olunan gender bərabərliyi və azadlıq ideyaları bütün ölkədə qadınların maarifləndirilməsi üçün möhkəm zəmin yaratmışdı. Lakin təlim keçmiş azərbaycanlı müəllimələrin kəskin çatışmazlığı ölkənin uzaq ərazilərində özünü xüsusilə qabarıq şəkildə biruzə verirdi.

“Şərq Qadını” jurnalı hamı üçün icbari təhsillə bağlı yeni siyasət kursunun həyata keçirilməsində həqiqətən carçı rolunu oynadı. Məhz bu halda Tağıyev məktəbinin məzunlarına ən böyük tələbat yarandı. Sovet orqanları tərəfindən qadınların maarifləndirilməsinə dəstək Nazlı Tahirovaya Bakıda Tağıyev qızlar məktəbinin ən yaxşı ideyalarını və təcrübəsini yaymağa kömək etdi. 1921-ci ildə o, Naxçıvanda bütün kişi rollarını da qızların özlərinin oynadıqları, Azərbaycanın məşhur dram əsərlərinin əksəriyyətinin tamaşaya qoyulduğu ilk özfəaliyyət qızlar teatrının təsis olunmasına müvəffəq oldu.

Layihəli yüksəliş işə 1923-cü ildə Nazlı Tahirovanın on səkkiz ildən çox bir müddətdə bu vəzifəni tutduğu Pedaqoji (müəllimlərin hazırlığı) məktəbin müdirəsi vəzifəsinə təyin olunduğu vaxt baş verdi.

Lakin dərin kök salmış mövhumat heç də tezliklə aradan qalxmadı. Bu dövrdə Nazlı xanımın

in Ordubad (an ancient town near Nakhchivan).

In 1921 a group of thugs broke into Nazly's home with the intent to kill her. Luckily she had left for Baku the night before to participate in the First Teachers' Congress of Azerbaijan, held under the aegis of the Soviet authorities. The ideas of gender equality and emancipation advocated by the Soviets created strong support for the promotion of women's education all over the country. Meanwhile the acute shortage of trained Azerbaijani teachers was particularly tangible in remote countryside areas.

Sharg Gadyiny (The Oriental Woman) magazine became a mouthpiece for this new policy of mandatory education for everyone. Graduates of the Taghiyev school were in high demand. Support for women's education by the Soviet authorities played an instrumental role in Nazly Tahirova's promotion of the best ideas and practices of the Taghiyev school for girls in Baku. In 1921 she succeeded in establishing the first amateur girl theater in Nakhchivan where most of the famous Azerbaijani dramatic plays were staged with girls performing men's roles.

A well-deserved promotion occurred in 1923 when Nazly Tahirova was appointed as Headmistress of the Pedagogical (teachers training) school in Nakhchivan,

периодически забрасывалось камнями, а самим ученицам пришлось столкнуться с угрозой быть заклеяменными. Несколько учениц даже пытались выкрасть.

Угрозы в адрес школы и ее единственной учительницы приобрели настолько серьезный характер, что Назлы ханум приходилось отдавать чуть ли не половину заработка телохранителю. Но ничто не могло сломить духа и решимости этой сильной женщины. С помощью Айны ханум Султановой (также известного педагога и просветительницы, подружившейся с Назлы ханум еще со времен Тагиевской школы) в первые годы Советской власти в Нахчиване удается открыть сеть женских клубов, а также женское отделение при педагогическом техникуме и школу для девочек в Ордубаде.

В 1921 году происходит неожиданное: группа воинствующих фанатиков врывается в дом Назлы Таировой с целью убить девушку. К счастью, в это время Назлы ханум находилась в Баку на Первом Съезде учителей Азербайджана. То было время, когда едва установившийся советский режим всячески пропагандировал идеи всеобщего образования, гендерного равенства и раскрепощения женщин. Это, в свою очередь, создавало серьезные предпосылки для распространения женского образования в стране. Однако острая нехватка педагогов среди женщин ощущалась практически повсеместно, особенно в отдаленных уголках Азербайджана.

Именно эта поддержка властными органами идеи женского

Nazlı xanım Nəcəfova bir qrup məktəb şagirdi ilə, Naxçıvan, 1920-ci illərdə
Nazly Nəcəfova (in the middle) with a group of school trainees, Nakhchivan, c. 1920's.
Назлы Наджафова (в центре) с группой учениц, Нахчиван, 1920-е годы

Azərbaycanın 1-ci Müəllimlər Qurultayına Naxçıvanın nümayəndəsi qismində Nazlı Nəcəfovannın mandatı
Mandate of Nazly Nəcəfova to the 1st Teachers' Congress of Azerbaijan as a representative from Nakhchivan.
Мандат Назлы Наджафовой, депутата 1-го Съезда учителей Азербайджана от Нахчивана

həyat yoldaşı Nəcəfzulu Nəcəfov onun maarifçilik ideyalarının həyata keçirilməsinə və hətta onun şəxsi mühafizəsinə dəstək göstərirdi. İnadçılıq öz müsbət nəticələrini verməyə başladı. 1937-ci ildə Nazlı Nəcəfovanın həyat yoldaşı sürgün edilərkən Nazlı xanımın üzərinə digər bir ağır yükün düşdüyü zaman təhsil alan qızların sayı artmaqda idi. Lakin Nazlı xanım təxminən iyirmi ildən sonra gecikmiş bəraətə baxmayaraq bir daha öz həyat yoldaşını görə bilmədi.

Sovet İttifaqının İkinci Dünya Müharibəsinə qoşulmasından bir qədər əvvəl, 1942-ci ildə Nazlı Nəcəfova da "xalq düşməninə həyat yoldaşı" kimi Qazaxıstana sürgün edildi və yalnız müharibədən sonra ona Azərbaycana qayıtmağa icazə verildi. Onun iki azyaşlı uşağı olan böyük oğlu orduya aparıldı.

Qazaxıstanda olarkən Nazlı Nəcəfova ailəni saxlamaq üçün fəhlə briqadasında işləməklə yanaşı özünün pedaqoji fəaliyyətini yenidən bərpa etdi. 1946-cı ildə ona Azərbaycana qayıtmağa icazə verilərsə də, 1949-cu ildən 1954-cü ilədək ona doğma Naxçıvanda qalmağa icazə verilmədi (onun itkin düşmüş həyat yoldaşı bəraət alanadək). O, vaxt itirmədi və Göyçay rayonunun iki böyük kənd məktəbində azərbaycan və rus dilləri üzrə ən tanınmış müəllimələrindən biri oldu.

a position she held for more than eighteen years. During this period the husband of Nazly, Najafgulu Najafov, was instrumental in supporting her educational ideas and even her personal protection. Perseverance started yielding positive results as the number of female trainees was ever-increasing. Meanwhile deeply-rooted prejudices did not disappear overnight. Another hardship befell Nazly Najafova when her husband became a victim of the Stalin purges in 1937. She never saw him again, despite a belated rehabilitation almost twenty years later.

As "a wife of the people's enemy" Nazly Najafova was exiled to Kazakhstan in 1942, shortly after the Soviet Union became involved in World War II. It was only after the end of the war that she was allowed to return to Azerbaijan. Her elder son was drafted to the army leaving two under-aged children. While in Kazakhstan, Nazly Najafova resumed her pedagogical activities along with working at a workers' brigade to support the family. She was allowed to return to Azerbaijan in 1946; but between 1949 and 1954, she was not allowed to stay in her native Nakhchivan (unless her missing husband was acquitted). She wasted no time and became one of the most popular teachers of the Azerbaijani and Russian lan-

образования оказалась как нельзя кстати для Назлы Таировой в распространении лучших традиций Тагиевской школы, выпускницей которой она была. В 1921 году ей удается создать первую любительскую театральную труппу из девочек в Нахичевани, где, как и в школе Тагиева, все роли исполнялись исключительно девочками. Двумя годами позже Назлы ханум становится директором местного Педагогического техникума, проработав на этой должности более 18 лет.

Однако вековые стереотипы и укоренившиеся предрассудки в отношении женского образования были отнюдь не изжиты. Именно в этот момент ключевую роль в поддержке просветительских идей Назлы ханум сыграл ее супруг Наджафгулу Наджафов. Усердие молодой супружеской четы медленно, но верно начинало приносить свои плоды. Количество учащихся девочек стало неуклонно возрастать, и именно в этот момент на Назлы Наджафову обрушивается новый удар: ее супруг был репрессирован в 1937 году, став одной из многомиллионных жертв молоха сталинских репрессий. Увидеть своего благоверного ей так более и не довелось, несмотря на его посмертную реабилитацию двадцатью годами позже.

В 1942 году как жена врага народа Н.Наджафова была сослана в Казахстан. Но и здесь неутомимая женщина продолжает заниматься педагогической деятельностью, одновременно работая в местной артели, чтобы как-то прокормить двоих внуков, оставленных призванным на войну сыном.

*Məryəm xanım Sulkeviç dərslər apararkən
Class led by Mariam Sulkevich
Занятия ведет Мариям Сулькевич*

*Rəhilə xanım Hajibababəyova şagirdləri ilə
məktəbin yataq otağında
Rahilya Hajibababeyova with trainees
in the sleeping compartment of the
boarding school.
Рахилия х-м Гаджибабабекова с
ученицами в спальном помещении
пансиона*

1959-cu ildə Naxçıvana qayıdıqdan sonra Nazlı Nəcəfova yenidən müəllimlik etməyə başladı. O, 1977-ci ildə dünyasını dəyişənədək fəaliyyət göstərdi. Azərbaycanın bir sıra görkəmli alimləri və ictimai xadimləri özlərinin ilk və ən yaxşı müəllimləri kimi Nazlı Nəcəfovanın xatirəsini hələ də yad edirlər. O, geniş şəkildə qeyd edilən müəllimlik fəaliyyətinin 25, 30 və 50 illiyi münasibətilə xeyli sayda Sovet mükafatlarına və ordenlərə layiq görülmüşdür.

2000-ci ildə Nazlı xanım Nəcəfovanın (Tahirovanın) Naxçıvanda qeyd olunan 110 illik yubileyi onun şagirdlərinin bir neçə nəslinin öz müəllimələrinin əziz xatirəsini yad etdikləri böyük bir təntənəli mərasimə çevrilmişdir. Lakin xanım Nəcəfova öz həyatında Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən əsas qoyulan doğma tədris ocağını - ilk müsəlman qızlar məktəbini heç vaxt unutmamışdır. Onun 1963-cü ildə, hələ Tağıyevin adına yasaq qoyulduğu bir vaxtda yazdığı xatirələr məktəb haqqında aydın təsəvvür yaratmağa imkan vermişdir.⁵⁸

Bunlar, məhz H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin Bakının hüdudlarından çox-çox kənarlarda da və bir neçə nəsillər boyu göstərdiyi təsirin sadə nümunələrindəndir. Savadsız bir yerli neft sənayeçisinin səpdiyi mədəniyyət və maarifçilik toxumları həqiqətən əvəzsiz bir nəticə vermişdir!

guages in two large villages of Goychay district.

Upon returning to Nakhchivan in 1959 Nazly Najafova resumed teaching, continuing until her death in 1977. A number of outstanding Azerbaijani scholars and public figures still cherish memories of Nazly Najafova as their first and finest teacher. She was decorated with numerous Soviet awards and regalia with 25th, 30th and 50th anniversaries of her teaching practice widely celebrated.

In 2000, the 110th anniversary of Mrs.Nazly Najafova (Tahirova) became a huge official festivity in Nakhchivan where several generations of Mrs.Najafova's trainees honored their dear teacher. Meanwhile never in her life did Mrs.Najafova ever forget her alma mater, the first school for Muslim girls established by Hajji Zeynalabdin Taghiyev. Her memories recorded in 1963 when Taghiyev's name was still taboo provide clear recollections of what the school was about.⁵⁸

This is just one of many examples demonstrating the impact of H.Z.Taghiyev's school for girls in the areas far beyond Baku and throughout several generations. The seeds of culture and education sowed by an illiterate local oil baron yielded an incredible result indeed!

Возвращение в Азербайджан стало возможным лишь после окончания Великой Отечественной войны, в 1946 году, однако лишь после посмертной реабилитации репрессированного мужа в 1954 году Н.Наджафова смогла переселиться в родной Нахчиван. До своего возвращения она преподавала русский и азербайджанский языки в деревне Гарамарьям в Гейчае.

По возвращении в Нахчиван Назлы ханум продолжала педагогическую деятельность вплоть до своей кончины в 1977 году. Среди ее учеников - целая плеяда ученых, общественных деятелей, ярких личностей. 25-й 30-й, и 50-й юбилей ее педагогической деятельности отмечались на самом высоком уровне, а в 2000 году празднование 110-летнего юбилея Н.Наджафовой, увы, посмертное, вылилось в настоящее торжество на ее родине.

Пройдя очень тяжелый, но достойный жизненный путь, Назлы ханум Наджафова смогла сквозь годы сохранить ту закваску, стойкость духа и несгибаемую волю, которые были заложены в ней Тагиевской женской школой. Об этом можно судить по ее воспоминаниям, датируемым 1963 годом.⁵⁸ Таким образом, посеянные Г.З.Тагиевым семена просвещения дали добрые всходы десятилетия спустя в самых разных уголках Южного Кавказа и за его пределами.

Н.З.Тағиёвин qızlar məktəbinin şagirdlərinin bir qrupu 1900-cü illər
A group of trainees of the Taghiyev school for girls, the 1900-s
Группа учениц женской школы Г.З.Тагиева, 1900-е годы

Н.З.Тағиёвин qızlar məktəbini bitirən məzunı (N.Nəcəfovanın) başçılıq etdiyi tədris ocağının müdavimləri, 1920-ci illər
A group of trainees of a school headed by a graduate of the Taghiyev school for girls, the 1920-s
Группа учениц школы, руководимой выпускницей женской школы Г.З.Тагиева, 1920-е годы

Nəticə

Tağıyevin müsəlman qızlar məktəbi fenomeninə öz dövrünün daha geniş kontekstində və bütün hallarda onun banisinin görkəmli şəxsiyyəti prizmasından baxmaq lazımdır. İmperiya rəhbərliyi tərəfindən yerli Azərbaycan cəmiyyətində dəstəklənən çılğın dini təsirin mövcud olduğu bir dövrdə təsis olunan ilk kübar müsəlman qızlar məktəbinin reallaşması yalnız yerli şüura və ənənələrə yönələn böyük inadçılıq və davamlı səylər sayəsində mümkün olmuşdur. Mən əminəm ki, həmin dövrün reallıqlarını nəzərə alsaq, nə qədər düşünülmüş və qabaqcıl olmasına baxmayaraq kübar qızlar məktəbi ideyası kənardan gələ bilməzdi. Bu cəmiyyətin daxilindən gəlməli və yerli ənənələrə, dəyərlərə və mövhumata dərinədən bələd olan bir nəfər tərəfindən həyata keçirilməli idi.

Bu, bizi, ömrünün ən son gününədək sadıq bir müsəlman, həqiqətən bu dinə inanan və İslam ənənələrinə ciddi riayət edən Hacı Zeynalabdin Tağıyev fenomeninə qaytarır. Lakin bu, onun ətrafındakıların ən ağır problemlərini və onları aradan qaldırma yollarını dərinədən başa düşməsinə mane olmamışdır.

Onun dəstəklədiyi dəyərlər heç vaxt onun öz dininin əsas prinsiplərindən kənar olmamışdır. Əksinə, formal ilahiyət təhsilinə malik ol-

Conclusion

The phenomenon of the Taghiyev school for Muslim girls should be viewed within the broader context of its time and, by all means, through the prism of the outstanding personality of its founder. Established at the time of fervent religious influence sustained by the Imperial administration in the local Azerbaijani community, the first secular school for Muslim girls could only become possible through enormous perseverance and consistent efforts thoroughly tailored to the local mentality and traditions. I strongly believe that given realities of that time, the idea of a secular school for girls could never be imported from outside, no matter how mature and progressive it was. It had to come from inside the society and be promoted by someone deeply familiar with local traditions, values and prejudice.

This gets us back to the phenomenon of Hajji Zeynalabdin Taghiyev, who till his very last day remained a rigorous Muslim, a true believer and a person fully dedicated to Islamic traditions. Nonetheless this did not obstruct him from a very profound understanding of the most pressing problems of his surroundings and of creating ways to overcome them.

The values Taghiyev was pro-

Заклучение

Феномен светской женской школы Гаджи Зейналабдина Тагиева должен рассматриваться в более широком контексте своего времени и, конечно же, сквозь призму неординарной личности самого основателя школы. Возникшая в период сильнейшего влияния духовенства, первая светская школа для азербайджанских девушек смогла выжить лишь благодаря невероятному упорству и колоссальным усилиям Г.З.Тагиева, а также его тонкому пониманию местной ментальности и традиций. Я глубоко убежден, что исходя из реалий того времени, идея светской школы для мусульманских девочек при всей своей прогрессивности никоим образом не могла быть импортирована извне. Она должна была взреть в недрах самого общества и быть реализована человеком, досконально знакомым с местными традициями, ценностями и предрассудками.

И это вновь возвращает нас к феномену самого Тагиева, до последнего дня оставшегося ревностным мусульманином и человеком, глубоко преданным исламским традициям. Тем не менее это вовсе не мешало Гаджи Зейналабдину ощущать наиболее назревшие проблемы своего социума и находить разумные пути их решения. Собственно, взгляды, поборником которых был

masa da, Tağıyev özünün bir sıra opponentlərini inandırmışdır ki, bu dəyərlərin çoxu İslam doktrinalarından irəli gəlir, lakin onlar bir qrup ruhani tərəfindən qeyri-düzgün şərh edilmiş və beləliklə də bundan sui-istifadə olunmuşdur.

Tağıyevin "savadsız ana savadsız ailə vəd edir" fikri bu günlə də çox səsləşir və aktualdır. Həqiqətən, onun məktəbi bir sıra görkəmli maarifçilər, ictimai xadimlər və tanınmış Azərbaycan alimlərinin və incəsənət adamlarının anaları üçün bir beşik olmuşdur. Böyük bəstəkar Qara Qarayevi və görkəmli psixiatr Ağabəy Sultanovu məhz buna nümunə kimi göstərmək olar.

1918-ci ilin martında Bakıda törədilən faciəli hadisələrdən sonra bu məktəb bağlansa da, 1920-ci ilin aprelinde kommunistlər tərəfindən süquta yetirilən, müsəlman dünyasında ilk demokratik respublika olan Azərbaycan Respublikasının Parlamenti məhz bu binada yerləşmişdi.

Eyni zamanda Sovet rejimi Tağıyev məktəbinin məzunlarının həyatlarında çox özünəməxsus rol oynamışdır. Məktəbin mövcudluğu unudurulsada və onun hamisinin adına ideoloji səbəblərdən yasaq qoyulsada, yeni hakimiyyət orqanları özlərinin maarifçilik söylərində bu məktəbin məzunlarına çox böyük ümid bəsləmişlər.

Beləliklə də, Tağıyevin qızlar məktəbini bitirən xanımlar bütün Qafqaz boyu öz doğma kəndlərin-

moting were never alien to the basic tenets of his religion. On the contrary, despite the lack of formal theological education, Taghiyev managed to persuade a number of his opponents that many of these values are emanating from the Islamic doctrines but have been misinterpreted and hence misused by certain groups of clerics.

Taghiyev's idea of an educated mother as a guarantee for an educated family sounds extremely timely and topical today. In fact, his school became a cradle for a number of outstanding educators, public figures and mothers of famous Azerbaijani scholars and people of art. Gara Garayev, a prominent composer, and Aghabek Sultanov, the leading psychiatrist, are just a few to mention.

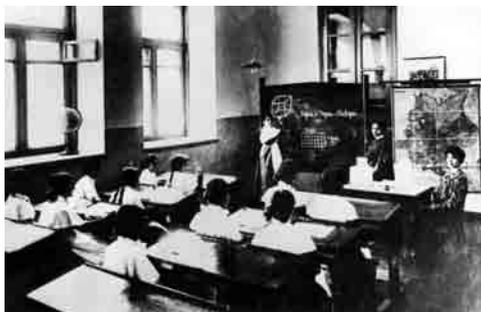
Even after the school was closed in the aftermath of the tragic events in Baku of March 1918, its building continued to be used. It became the House of Parliament of the Republic of Azerbaijan, the first democratic republic in the Muslim world which was eventually crushed by the communists in April 1920.

Meanwhile the Soviet regime played a very peculiar role in the lives of the graduates of the Taghiyev school. Even though the school's existence was consigned to oblivion and the very name of its benefactor tabooed for ideological reasons, the new authorities relied

Тагиев, были отнюдь не чужды основополагающим постулатам его религии, и потому, невзирая на отсутствие какого-либо образования, в том числе и в области богословия, Тагиеву удалось убедить своих оппонентов в том, что концепция светского женского образования, вытекающая из многих доктрин ислама, зачастую попросту неверно истолковывалась и искажалась определенной частью духовенства.

Тагиевская идея образованной матери, призванной стать становой хребтом образованной семьи, отнюдь не утратила своей актуальности. Как показала практика, именно из стен его школы вышли выдающиеся просветительницы, женщины, ставшие впоследствии видными общественными деятелями, а главное - воспитавшие не менее яркое потомство. Так, выпускницами школы Г.З.Тагиева были мамы известного композитора Кара Караева, психиатра Агабека Султанова и многих, многих других неординарных личностей.

Интересной и по-своему символичной представляется не только сама идея создания школы, но и судьба его здания. После закрытия школы в результате трагических событий, в марте 1918 года, в декабре того же года в великолепном особняке школы расположился Парламент Азербайджанской Республики, ставшей по сути первой светской республикой на Мусульманском

H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbində Gövhər xanım Qaziyeva triqonometriya dərslərini apararkən, lövhədə görkəmli Azərbaycan bəstəkarı Qara Qarayevin anası - Sona Axundovadır
Trigonometry class at the Taghiyev school for girls led by Gevhar Kaziyeva. Girl at the blackboard is Sona Akhundova in the future mother of Gara Garayev, an outstanding Azeri composer.

Урок тригонометрии в женской школе Тагиева ведёт Гевхар Казиева, у доски - Сона Ахундова, впоследствии мама выдающегося азербайджанского композитора Гара Гараева

H.Z.Tağıyev məktəbinin şagirdi Suğra Mirqasimova, məşhur psixiatr Ağabəy Sultanovun anası
Sugra Mirqasimova, the Taghiyev school's trainee, mother of Aghabey Sultanov, the famous psychiatrist
Сугра Миркасимова, ученица школы Г.З.Тагиева, впоследствии мама известного психиатра Агабека Султанова

də və şəhərlərində bu növ məktəblər təsis etmişlər. Əgər Sovet dövründən əvvəl bu səylər zoraki müqavimətlə üzləşirdisə, Sovet hakimiyyət orqanları dini fanatizm və çılgınlıq təzahürlərinə qarşı amansız və sərt mövqe tutmuşlar. Bu, məktəbin bir çox məzunlarının Sovet dövründə böyük peşə uğurları üçün əsas ilkin şərt olmuşdur.

Digər bir vacib məqam isə ondan ibarətdir ki, kübar müsəlman qızlar məktəbinin banisi, bu məktəbə, təhsil vasitəsilə müsəlman qadınların insan hüquqları haqqında maarifləndirilməsi yolu kimi baxırdı. Bu ideya İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə, Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılması haqqında Konvensiya və ya digər beynəlxalq hüquqi sənədlərin qəbul olunmasından və "insan hüquqları" termininin özünün milli və beynəlxalq hüquq jarqonuna daxil edilməsindən yarım əsrdən də bir qədər əvvəl Tağıyev tərəfindən söylənilmişdir.

H.Z.Tağıyev şəxsiyyətini daha da müstəsna edən hal odur ki, neft sənayesində böyük uğurlar qazanmasına baxmayaraq o, heç vaxt bütün ümidlərini neftə bağlamamışdır.

Qeyri-neft sektorunu inkişaf etdirməklə və xüsusilə də cəsarət tələb edən maarifçilik layihələrinə sərmayə yatırmaqla Tağıyev neft qara qızılını öz millətinin bəşəri qızılına çevirməyə çalışmışdır.

heavily on the school's graduates in their educational efforts. Women graduating from the Taghiyev school for girls were establishing the same types of schools in their home villages and towns all over the Caucasus. If in pre-Soviet time these efforts came across violent local resistance, the Soviet authorities were ruthless and tough in responding to any manifestations of religious fanaticism or fervor. This was a major factor behind an impressive number of successful careers involving graduates of the school during the Soviet period.

Another important aspect is that the secular school for Muslim girls was viewed by its founder as the way of raising the awareness of the inalienable human rights of Muslim women through education. This idea was formulated by Taghiyev more than half a century prior to the adoption of the UDHR, CEDAW or other international legal instruments, and way before the very term "human rights" became a part of national and international legal jargon.

What makes the personality of H.Z.Taghiyev all the more exceptional is that having made the bulk of his fortune in the oil business, he never vested all his hopes only in oil. By developing non-oil activities, and particularly through investing in bold educational projects, Taghiyev was trying to transform

*Məsumə Qarayeva (1904-1958)
H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin şagirdi,
Azərbaycanda birinci uşaq poetik əsərlərinin
müəllifi Xanumana Əlibəylinin anası
Masuma Garayeva (1904-1958), trainee of
the Taghiyev school for girls, mother of
Khanumana Alibeyli, the first child poetess
in Azerbaijan
Ученица Тагиевской женской школы
Мясума Караева (1904-1958),
впоследствии мама первой
азербайджанской детской поэтессы
Хануманы Алибейли*

Востоке и просуществовавшей вплоть до взятия Баку Красной Армией в апреле 1920 года.

Вместе с тем советский период сыграл не менее значимую роль в жизни многих воспитанниц школы Тагиева. Несмотря на то, что в силу идеологических причин новая власть пыталась всячески вытравить память о благотворительной деятельности Тагиева, именно на выпускниц его школы легла основная миссия по распространению просвещения в самых

отдаленных уголках региона.

Так, азербайджанские девушки, получившие первоначальное образование в тагиевской школе, стояли у истоков многочисленных школ и иных учебных заведений в различных городах и весях республики, и если в досоветский период их усилия в этом направлении зачастую сталкивались с ожесточенным сопротивлением на местах, то советский режим жестко пресекал любые проявления религиозного фанатизма и мракобесия.

Не менее значимым является и то обстоятельство, что открытие школы для мусульманских девочек виделось ее основателем как наиболее эффективный способ распространения идей неотъемлемых человеческих прав женщин посредством школьного образования. И этого удалось достичь задолго до принятия таких основополагающих международно-правовых документов, как Всеобщая Декларация прав человека или Конвенция об искоренении всех форм дискриминации в отношении женщин (CEDAW).

Личность Г.З.Тагиева представляется необычайно интересной в современном контексте еще и потому, что, создав колоссальное состояние за счет нефтяного бизнеса, он всячески старался не быть зависимым от одной лишь нефти.

Таким образом, развивая свою

Həmin dövrdə cəmiyyətin ən zəif qrupu olan müsəlman qadınlara üstünlük verməsi özü heç vaxt məktəbə getməyən bir adamın böyük uzaqqörənliyindən xəbər verirdi.

Eyni zamanda Tağıyevin həyat yoldaşı Sona xanımın inadcılığı və köməyi olmadan onun kübar qızlar məktəbi layihəsinin uğur qazanması heç vaxt mümkün olmazdı. Məhz onun bu cür münasibəti və Sona xanımın analıq qayğısı və təcrübəsi, əksəriyyəti öz evlərindən və ailələrindən xeyli uzaqda qalan qızlar üçün məktəb günlərini yaddaqalan etmişdir.

Bu səbəbdən onların əksəriyyəti üçün özlərinin dəfələrlə etiraf etdikləri kimi "məktəbə getmək ana əllərinə qovuşmaq kimi" olmuşdur. Mənim fikrimcə, məktəbin həyata vəsiqə qazanmasında Sona xanımın rolu "hər bir böyük kişinin yanında həqiqətən böyük bir qadın olmalıdır" kimi digər bir danılmaz həqiqəti göstərir.

H.Z.Tağıyev tərəfindən təsis olunan ilk kübar qızlar məktəbinin tarixini və təsirini nəzərdən keçirdikdən sonra daim əhəmiyyət kəsb edən bir sıra nəticələrə gəlmək olar:

1. İslam cəmiyyətində islahatlar aparmaq olar, lakin onlar cəmiyyətin içərisində bu problemlərin köklərini dərk edə bilən və onları tədbirli və düzgün yolla aradan qaldırmaq istəyində olan adamlar tərəfindən həyata keçirilməlidir.

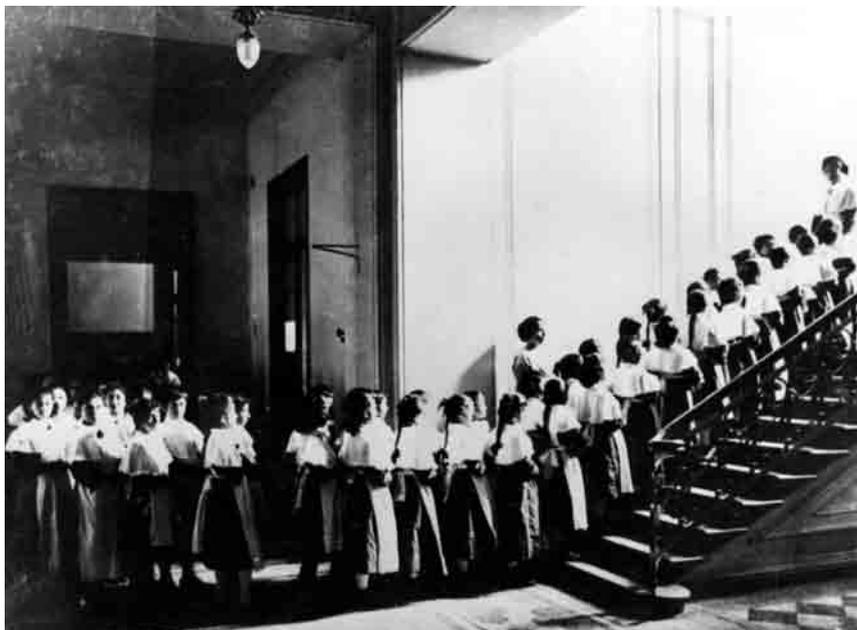
the black gold of oil into the human gold of his nation.

The priority given to the Muslim women as the most vulnerable group at that time, gives an even greater credit to the far-sightedness of a man who never happened to go to school himself. Meanwhile Taghiyev's project of a secular school for girls would never have been a success without a great deal of perseverance and know-how provided by his spouse, Sona. It was the combination of his attitude and her maternal concern and experience that made the school days so memorable for the girls, many of whom were staying far away from their homes and families.

This was the reason that for most of the girls, as they oftentimes admitted, "going to the school was like falling into mother's hands". For me, the role of Sona Taghieva in the school's development is another indication of an undeniable truth: alongside every great man there is a great woman.

An overview of the history and impact of the first secular school for the Muslim girls established by H.Z.Taghiyev leads to several significant conclusions:

1. Reforms in Islamic society are possible, but they should be promoted from inside the society by persons capable of understanding the roots of existing problems and willing to address them in a prudent and consistent manner.

H.Z. Tağıyevin qızlar məktəbinin şagirdləri dərslə başlamazdan əvvəl
Trainees of the Taghiyev school prior to classes
Ученицы Тагиевской женской школы перед началом занятий

деятельность в нефтяном секторе, и, в частности, осуществляя инвестиции в дерзкие проекты, связанные с образованием, Тагиев по сути дела пытался трансформировать черное золото в золото человеческого капитала для своего народа.

Наряду с этим нельзя не признать и того, что тагиевская идея создания светской школы для мусульманских девочек вряд ли достигла бы желаемых результатов без знаний, умения и навыков его супруги Соны ханум. Именно это сочетание желания с умением, называемого сейчас

модным термином "ноу хау", а также чисто материнское отношение Соны Тагиевой к пенсионеркам позволило школе не только состояться, но и стать самой памятной страницей детских воспоминаний ее выпускниц. И это неизбежно приводит нас к еще одному заключению: рядом с каждым ярким мужчиной должна быть не менее яркая женщина.

В целом же небольшой экскурс в историю первой на Мусульманском Востоке светской школы для девочек и анализ ее исторического наследия позволил

H.Z.Tağiyevin qızlar məktəbinin bir qrup müəllimə və şagirdi
A group of trainees and faculty members of the Taghiyev school for girls
Группа преподавательниц и учениц Тагиевской женской школы

2. Qızlara və oğlanlara bərabər imkanlarla dünyəvi və liberal təhsil hər bir millətin tərəqqisi və davamlı inkişafı üçün əsas meyardır.

3. Hər hansı bir ölkədə neft sərvətləri yalnız insanların rifahına yönəldikdə nəticə verə bilər.

İlk kübar müsəlman qızlar məktəbinin əsasını qoymaqla Hacı Zeynalabdin Tağiyevin verdiyi dərslər bu gün böyük imkanlara malik olan, lakin hələ də yerinə yetirilməli olan daha böyük tələblərin mövcud olduğu bir ölkə - yenicə müstəqillik qazanmış Azərbaycan üçün çox ibrətvericidir.

2. Secular and liberal education with equal opportunities for boys and girls is a key for any nation's prosperity and sustainable development.

3. Oil revenues can only yield results if they are invested into the human assets of a given country.

The lessons offered by Hajji Zeynalabdin Taghiyev through the founding of the first secular school for Muslim girls, are very instructive today for the newly-independent Azerbaijan, a country with enormous opportunities but even greater challenges still to be met.

мне извлечь три вывода, которые, как мне кажется, не утратили своей значимости и по сей день:

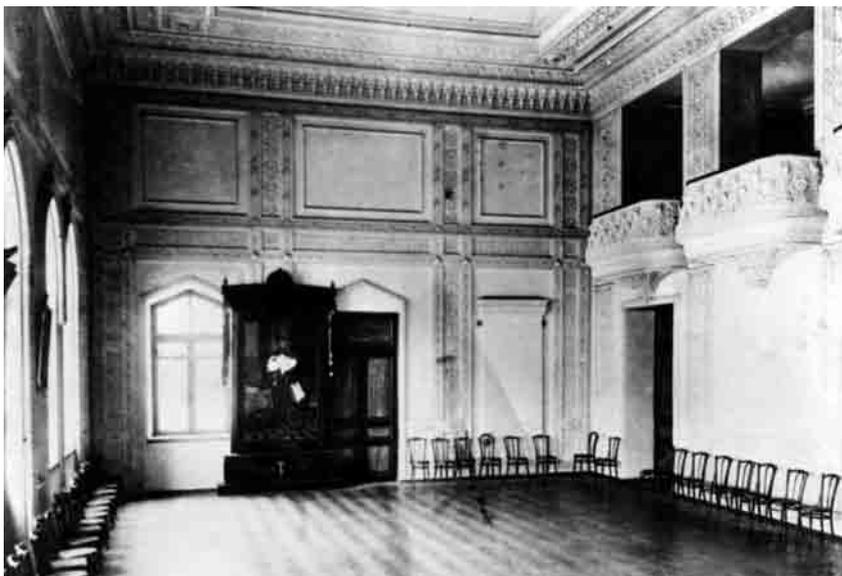
1. Реформы в мусульманском обществе возможны, однако они никоим образом не могут навязываться извне. Истинные реформы вызревают внутри самого социума и реализуются людьми, способными понять глубину существующих проблем и найти гибкие, последовательные и приемлемые пути их решения.

2. Светское либеральное образование с должным учетом гендерного баланса является ключевым фактором

для устойчивого развития и процветания любой нации.

3. Доходы от нефти могут быть полезны лишь в той степени, в какой они направляются на развитие человеческого потенциала конкретной страны.

Исторический урок, который преподавал Гаджи Зейналабдин Тагиев, основав первую светскую школу для девочек-мусульманок, является весьма поучительным для сегодняшнего независимого Азербайджана, страны с большими возможностями, но с еще большими вызовами и проблемами, требующими смелых и подчас нетрадиционных решений.

*H.Z.Tağiyevin qızlar məktəbində əsas akt zalı
Major Hall at the Taghiyev school for girls
Главный актовый зал женской школы Г.З.Тагиева*

Əlavə 1

*Tağıyevin Qafqaz tədris
dairəsinin müdiri
K.P.Yanovskiyə məktubu*

24 aprel 1896-cı il

**Kirill Petroviç Yanovski zati-
alilərinə,**

Hökmdar İmperatora dərin sədaqət hisslərindən irəli gələrək, mən, İmperator Həzrətlərinin tac qoyma mərasimini xeyriyyəçilik işi ilə, daha dəqiq desəm, Bakıda öz hesabıma və vəsaitimə rus-müsəlman qızlar məktəbinin təsis olunması ilə qeyd etmək qərarına gəlmişəm. Mən bütün zəruri xidmətlərlə və avadanlıqla birgə məktəb binasının tikintisinə yüz iyirmi beş min rubl vəsait ayırıram ki, bundan gələn beş min rubl məbləğində faizlər də məktəbin fəaliyyətini təmin etməlidir. Ümid edirəm ki, aidiyyəti rəhbərlik bu məktəbə Hökmdar İmperatorun xanımı Aleksandra Fyodorovnanın adının verilməsi üçün Lütəfkar Əlahəzrətin mərhəmətini lazımi qaydada ondan rica edəcəkdir.

Tərəfimdən təsis olunacaq bu qızlar məktəbi müsəlman ailəsinin tələbləri nəzərə alınaraq əl işləri və evdarlıq dərslərinin tədris olunacağı əlavə 4-cü şöbə ilə Qafqaz tədris dairəsinin birsinifli yerli məktəbləri tipində olacaqdır.

Məktəbdə ən azı 20 şagirdin qalması üçün pansion olmalıdır.

Annex 1

*From: H.Z.Taghiyev,
the First Guild Merchant
of Baku
To: His Excellency
K.P.Yanovski, the Trustee
of the Caucasian
Education District
April 24, 1896*

Driven by the most heartfelt loyalty to His Royal Highness the Emperor, as the true Russian citizens sincerely dedicated to their adorable Monarch have always done, are doing and should do, I hereby decided to celebrate the forthcoming sanctity of the Coronation of Their Imperial Majesties by an act of charity and benevolence through the foundation of a Russian-Muslim school for girls in Baku exclusively at my own expense.

I do contribute the sum of 25 (twenty five) thousand rubles for the construction of the school building and required facilities and invest a reserve capital of 125 (one hundred and twenty-five) thousand rubles with annual interest rate of 5 (five) thousand rubles to meet the school's running expenses. Meanwhile I request the honor of a high permission for the school to be named after Her Imperial Highness Czarina Alexandra Fyodorovna.

The school to be established by me shall constitute a one-form local college of the Caucasian Education District with an additional 4-th section for training needlework and house-keeping in compliance with requirements of a Muslim family.

Приложение 1

**Письмо Г.З.Тагиева
Попечителю Кавказского
учебного округа
К.П.Яновскому**

24 апреля 1896 года

Его Превосходительству Кириллу Петровичу Яновскому

Движимый чувствами глубочайшей верноподданнической преданности Государю Императору, я порешил...ознаменовать делом благотворительности предстоящее коронование Их Императорских Величеств именно учреждением в Баку русско-мусульманской женской школы на мой счет и средства. Я жертвую на постройку здания школы с необходимыми при ней службами и обстановкой сто двадцать пять тысяч рублей в капитал, проценты с которого в пять тысяч рублей должны обеспечить существование школы, при чем льшу себя надеждой, что подлежащее начальство не оставит испросить в должном порядке Всемилостивейшего Высочайшего соизволения на присвоение этой школе имени Государыни Императрицы Александры Федоровны.

Учреждаемая мною женская школа должна быть типа одноклассных туземных училищ Кавказского Учебного округа с допол-

Yalnız müsəlman qızlar bu məktəbdə təhsil ala bilərlər.

Müdirə və azərbaycan dili və müsəlman şəriət dərsi üzrə müəllimə, habelə rus dili və digər fənlər üzrə müəllimələr yalnız müsəlman qadınlar ola bilər.

Qəyyumlar Şurasına daxildir: Şuranın ömürlük üzvü və məktəbin Fəxri Qəyyumu olan və vəfat etdiyi təqdirdə bu hüquqları varislik yolu ilə öz böyük oğluna verən məktəbin banisi. Bu hüquqlar onun oğlundan da azalan xətt üzrə böyüklük qaydasında varislik yolu ilə onun öz varislərinə keçməlidir; şəhər başçısı, quberniya qazisi, xalq məktəblərinin müdiri, yerli Mariinskaya qızlar gimnaziyasının müdiri və Bakı Şəhər Duması tərəfindən öz fəxri müsəlman üzvləri və ya yerli vətəndaşlar arasındakı digər fəxri müsəlmanlardan seçilmiş üç nəfər.

Məktəb heyətinin ştat və məktəbin saxlanması üçün tələb olunan məsrəflər cədvəli əlavə olunur.

"Müsəlmanların təcrid olunması... bəzi doqmatik prinsiplərdən irəli gəlir. Bu saxta dini ənənələrin dərin kök salmasının səbəbi isə müsəlman qadınların qapalılığı və öz hüquqları barədə məlumatsızlığıdır... Məktəb təhsili vasitəsilə müsəlman qadınların öz əsas insan hüquqları barədə maarifləndirilməsinə böyük ehtiyac vardır" .:

¹ Qeyd: H.Z.Tağıyev "insan hüququ" terminini BMT-nin İnsan Hüquqları haqqında Ümumi Bəyannaməsinin qəbul edilməsindən hələ 50 il əvvəl işlətmişdir.

The school should be equipped by boarding facilities for no less than 20 trainees, all of them exclusively of the Muslim descent.

The Head-mistress, as well as teachers of the Azerbaijani language, Muslim Divinity, the Russian language and other subjects shall be of the Muslim origin as well.

The Board of Trustees shall comprise the following persons:

- the founder of the school who holds this position for life, to be inherited by the elder male heirs,
- Mayor of the city,
- Provincial Gadhı (leader of the Muslim clergy),
- Principal of public schools,
- Head-mistress of the St.Mary High School for girls,
- Three other members to be elected by the City Hall either among its own members or the esteemed representatives of the local Muslim community.

Please also find enclosed the list of school's personnel with estimate of running expenses for the school in question.

"The isolation of the Muslims... is supported by some dogmatic religious principles ...What constitutes the very stronghold of these pseudo-religious traditions is seclusion of the Muslim woman and her unawareness of her human rights... What is needed is to bring to a Muslim woman a comprehension of her inalienable human rights through school education..*

¹ Note that the very concept of HUMAN RIGHTS was mentioned by an Azerbaijani oil baron and philanthropist 52 years prior to the adoption of the UDHR by the United Nations!

*H.Z. Tağıyevın qızlar məktəbinin binası (hazırda Azərbaycan Respublikasının Milli Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar İnstitutu
Building of the Taghiyev school for girls (nowadays the Manuscript Institute at the National Academy of Sciences of Azerbaijan)
Здание женской школы Г.З. Тагиева (ныне - Институт рукописей при Национальной Академии Наук Азербайджана)*

нительным 4-м отделением, в котором должны преподаваться рукоделие и домоводство, применительные к потребностям мусульманской семьи.

При школе должен быть пансион не менее как на 20 воспитанниц. Все вообще воспитанницы должны быть исключительно мусульманки.

Начальница и преподавательница азербайджанского языка и мусульманского закона божьего, равно как русского языка и прочих наук должны быть безусловно мусульманки.

Попечительский Совет образует: основатель школы, который состоит пожизненно членом Со-

вета и Почетным Попечителем школы и оставляет в случае своей смерти эти права по наследству своему старшему сыну, от которого они должны переходить наследственно к его потомкам по порядку старшинства по нисходящей линии; Городской Голова, Губернский Казий, Директор народных училищ, начальница местной Мариинской женской гимназии и трое выборных от Бакинской Городской Думы из ее почетных мусульман или других почетных мусульман из местных горожан.

Штат по училищному персоналу и потребным расходам на содержание означенного училища при сем прилагается.

Tərəfimdən əsası qoyularaq burada yüksək mədəni vəzifəni yerinə yetirmək öhdəliyini öz üzərinə götürəcək bu məktəb də məhz həmin məqsədi güdür. Lakin bu məktəbin müsəlman cəmiyyətinə aşılması və onun bu cür minlərlə məktəbin açılmasına təkan verməsi üçün, rəhbərlik, bu məktəblərdə dövlət dilinə kifayət qədər yer verilməsi ilə yanaşı həmin məktəbdə şagirdlərə ana dilinin geniş və fanatizmdən azad şəkildə tədris olunmasına öz dəstəyini və köməyini xalq üçün əyani və aydın faktlarla göstərməlidir.

Müsəlman həyatına yaxşı bələd olan ziyalı rus və müsəlman dostlarımla birgə gəldiyim qənaətə görə yalnız təklif edilən bu plan üzrə məktəb belə bir faktor ola bilər.

Tərəfimdən təklif olunan bu məktəbin təsis olunmasına müvafiq icazə verilən kimi mən dərhal bütün zəruri xidmətlərlə və avadanlıqla birgə bu məktəbin tikintisi üçün Bakı şəhər idarəsinə iyirmi beş min rubl keçirəcəm və özüm şəxsən təsdiq və müəyyən olunmuş plan üzrə bu məktəbin tikintisi ilə məşğul olacam, tikinti başa çatdıqdan və məktəb açıldıqdan sonra isə həmin şəhər idarəsinə faizli dövlət qiymətli kağızları və ya nağd pulla yüz iyirmi beş min rubl keçirəcəyimi bir öhdəlik kimi öz üzərimə götürürəm.

Bu fikirlərimi ehtiramla ali cənabınızın iltifatlı diqqətinə çatdırmaqda, şərh olunan əsaslarla qeyd

So this is exactly the objective of this school-to-be which has to accomplish a very important social mission. Meanwhile, for this school to survive, find its niche in the Muslim society and be followed by thousands of similar institutions, it is absolutely essential for the management to demonstrate a clear and evident support to proper tuition of the native mother-tongue in a manner free from fanaticism, alongside with due tuition of the official language of the state.

I do strongly believe (and this belief of mine is fully shared by all my educated friends familiar with realities of the Muslim society, both the Russians and Muslims) that this goal may only be accomplished through a school to be arranged exclusively in compliance with a plan hereby offered.

As soon as the permission for the girl school is kindly granted investment of 25 thousand rubles to the Municipality will follow immediately for the construction of the school building with all required facilities. I will be personally involved in the construction process pursuant to the design approved. Upon completion of the construction I do hereby undertake commitment to invest another 125 thousand rubles in either cash or securities to the same Municipality.

”Обособленность мусульман и их отчуждение... поддерживается догматическими принципами, нравами и обычаями... Оплотом и цитаделью этих мнимо-религиозных нравов и обычаев является замкнутость мусульманской женщины и неосознание ей своих человеческих прав... Надо путем школьного образования привести мусульманок к осознанию своих неотъемлемых человеческих прав.”

Эту цель именно и преследует основываемая мною школа, которой предстоит здесь выполнить высокую культурную задачу. Но чтобы эта школа привилась мусульманскому обществу и вызвала бы к жизни тысячи подобных школ, необходимо, чтобы начальство рядом с отведением государственному языку подобающего места в этих школах наглядными и очевидными для народа фактами высказывало свою поддержку и поощрению толковому и свободному от фанатизма преподаванию родного языка воспитанницам в той же школе.

По моему глубокому убеждению, разделяемому всеми образованными друзьями из русских и мусульман, хорошо знакомыми с мусульманской жизнью, таким фактором может явиться только и единственно школа по предлагаемому плану.

¹ Прим.: Термин "права человека" используется Г.З.Тагиевым почти за 50 лет до принятия Всеобщей декларации прав человека ООН!

olunan məktəbin yaradılması ilə bağlı təklif etdiyim plan tərəfinizdən təsdiq olduğu təqdirdə, İmperator xanımı Aleksandra Fyodorovnanın adını verməklə bu məktəbin təsis olunması üçün müəyyən olunmuş qaydada icazə alınması haqda vəsatət qaldırılmasını xahiş etməyi özümə şərəf hesab edirəm.

Dərin hörmət və sədaqət hissi ilə həmişə cənabınızın xidmətində olan H.Z.A.Tağıyev

"Düzdür" Dəftərxananın müdiri V.Andreyev

Kargüzar vəzifəsini icra edən N.Stas tərəfindən tutuşdurulub yoxlanılmışdır.

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi, fond 309, siyahı 1, saxlama vahidi 31 və 41.

By presenting my views to the benevolent attention of Your Excellency, and should my ideas and modalities of the school's foundation be kindly accepted, I do hereby request the honor of your petition supporting the establishment of this school to be named after Her Royal Highness Empress Alexandra Fyodorovna.

Reiterating my highest consideration and profound esteem,

I remain Yours most truly, Your humble servant

H.Z.Taghiyev

Source: The Central History Archives of Azerbaijan, dossier (fond) 309, inventory (opis) 61, file 62, pp.46-47.

*H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbində ilahiyət sinfi.
Divinity class-room at the Taghiyev school for girls.
Класс богословия в женской школе Г. З. Тагиева.*

Как только последует надлежащее соизволение на учреждение предлагаемой мной школы, я сейчас же внесу в Бакинскую Городскую управу двадцать пять тысяч рублей на постройку школы со всеми необходимыми службами и обстановкой и сам лично займусь постройкой по утвержденному и установленному плану, а затем по окончании построек и с открытием этой школы я тут же обязуюсь внести сто двадцать пять тысяч рублей государственными процентными бумагами или наличными деньгами в ту же Городскую управу.

Таковые мои виды почтительнейше предоставляя благосклонному вниманию Вашего Превосходительства, имею честь покорнейше просить, если соизволите одобрить предлагаемый мной план к основанию поясненной школы на объясненных основаниях, в таком разе благоволите исходатайствовать в установленном порядке разрешение на учреждение этой школы с присвоением имени Государыни Императрицы Александры Федоровны.

С глубочайшим почтением и совершеннейшей преданностью имею быть Вашего Превосходительства покорнейший слуга Г.З.А.Тагиев.

”Верно”: Правитель канцелярии
В.Андреев

Сверял И.О.делопроизводителя
Н.Стась

Источник: ЦГИА Аз.Респ., фонд
309, опись 1, ед.хран.31 и 41

Əlavə 2

Bakı rus-müsəlman qızlar məktəbinin

N İ Z A M N A M Ə S İ

"Təsdiq edirəm"

Xalq Maarif Nazirliyinin müdiri
Boqolepov

18 may 1898-ci il

İmperator xanımı Aleksandra Fyodorovna adına Bakı rus-müsəlman qızlar məktəbi Qafqaz tədris dairəsinin ibtidai məktəblər haqqında 25 iyun 1857-ci il tarixli əsasnaməsinə tabe olmaqla yanaşı aşağıdakı qaydaları rəhbər tutur:

1. Məktəb müsəlman qızlara ibtidai təhsil verilməsi məqsədilə Bakının 1-ci gildiya taciri Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən Hökmdar İmperator Həzrətləri Nikolay Aleksandroviçin müqəddəs tac qoyma mərasimi və İmperator xanımı Aleksandra Fyodorovnanın şərəfinə ayrılan vəsait hesabına Bakı şəhərində təsis olunur.

2. Məktəb Qafqaz tədris dairəsi müdirinin və bilavasitə xalq məktəblərinin yerli müdiriyyətinin təbəçiliyində olacaqdır.

3. Qeyd olunan məktəb yalnız gəlib-gedən şagirdlərin girişinə icazə verilən qapalı tədris-tərbiyə müəssisəsidir.

4. Məktəbə 7 yaşından yuxarı müsəlman qızlar qəbul olunurlar.

5. Məktəb, öz proqramlarına görə, müsəlman ailəsinin tələbləri nəzərə alınaraq əl işləri və evdarlığın öyrənilməsi üçün əlavə peşə sinfi ilə Qafqaz tədris dairəsinin birsinifli

Annex 2

CHARTER of the Russian-Muslim School for Girls in Baku

Approved by Bogolepov, the
Manager at the Ministry of Education
May 18, 1898

The Baku Russian-Muslim School for Girls named after H.E. Empress Alexandra Fyodorovna, acting in compliance with valid Regulations on Primary Schools for the Caucasian Training Area approved on June 25, 1857, shall also be guided by the following rules:

1. The school shall be established in Baku at the expense of the donation by the 1-st Guild Merchant of Baku Hajji Zeynalabdin Taghiyev made to commemorate the Coronation of Their Imperial Majesties Emperor Nikolay Alexandrovich and Empress Alexandra Fyodorovna, with a view to providing elementary education to the girls of Muslim descent.

2. The school shall be supervised by the Trustee of the Caucasian Training Area and overseen by the local Directorate of public schools.

3. The school in question shall constitute a private training institution with classes accessible for non-boarding trainees as well.

4. The school shall be made available exclusively for Muslim girls above the age of 7 years old.

5. Curricula of the school shall be the same with 1-form primary schools of the Caucasian Education District

Приложение 2

УСТАВ

Бакинского женского русско-мусульманского училища

”Утверждаю”

Управляющий Министерством
Народного просвещения
Боголепов

Мая 18-го дня 1898 года

Бакинское женское имени Императрицы Александры Федоровны русско-мусульманское училище, подчиняясь действию положения от 25 июня 1857 года о начальных училищах Кавказского учебного округа, руководствуется, сверх того, нижеследующими правилами:

1. Училище учреждается в городе Баку на пожертвованный в память Священного Коронования Их Императорских Величеств Государя-Императора Николая Александровича и Императрицы Александры Федоровны Бакинским 1-й гильдии купцом Гаджи Зейналабдином Тагиевым капитал с целью дать элементарное образование девицам-мусульманкам.

2. Училище состоит в ведении Попечителя Кавказского учебного округа и в ближайшем заведывании местной дирекции народных училищ.

3. Означенное училище есть закрытое учебно-воспитательное заведение с допущением приходящих учениц.

4. В училище принимаются исключительно девочки-мусульманки не моложе 7 лет.

məktəblərinə uyğundur. Bu məktəbdə tədris kursu, sonuncu il əlavə sinif üçün nəzərdə tutulmaqla, dörd il davam edir.

6. Məktəbin vəsaitlərinə daxildir:

a) Məktəbin təsisçisi Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən yatırılmış yüz iyirmi beş min rubl məbləğdən gələn faizlər,

b) Məktəbdə öz hesabına oxuyan və gəlib-gedən şagirdlərin təhsil haqları.

7. Məktəb heç bir ödəniş olmadan ayrılmış ərazidə təsisçinin vəsaiti hesabına tikilən və hər bir tədris-tərbiyə və təsərrüfat ləvazimatı olan binaya malikdir.

8. Məktəbdə aşağıdakı şəxslərin daxil olduğu Qəyyumlar Şurası vardır:

1) Fəxri Qəyyum, eyni zamanda Qəyyumlar Şurasının sədri - məktəbin təsisçisi, Bakının birinci gildiya taciri Hacı Zeynalabdin Tağıyev, onun ölümündən sonra Fəxri Qəyyum adı onun birbaşa varislərindən böyük oğluna keçəcəkdir; o, azyaşlı və ya yetkinlik yaşına çatmamış olduqda, onun nümayəndəsi onun qəyyumu və ya hamisi olacaqdır.

2) Bakı şəhərinin başçısı,

3) Quberniya qazisi,

4) Məktəbin təsisçisi, Fəxri Qəyyumun həyat yoldaşı,

5) Bakı qızlar gimnaziyasının müdiri, Bakı oğlanlar gimnaziyasının müdiri,

6) Bakı Şəhər Dumasının seçimi ilə Bakı şəhərinin fəxri müsəlmanlarından bir nəfər,

7) Fəxri Qəyyumun seçimi ilə cinsindən asılı olmayaraq yerli fəxri vətəndaşlardan iki nəfər,

8) Daimi üzv - tədris dairəsinin müdiri tərəfindən təyin olunan təhsil idarəsinin nümayəndəsi.

(pursuant to the Regulations of 1887) with additional vocational classes on needlework and housekeeping as applicable to the requirements of a Muslim family.

The course of training shall last for 4 years with last year used for additional courses.

6. Funding of the school shall be provided from the following sources:

a) interest rate from the constituent sum of 125 (one hundred & twenty-five) thousand rubles donated by Hajji Zeynalabdin Taghiyev,

b) tuition payment by self-supported and non-boarding students.

7. The school shall possess its own building with all training and housekeeping facilities provided, constructed at the expense of the benefactor on the plot of land provided by the municipality free of charge.

8. The school's Board of Trustees shall comprise:

a) Mr. Hajji Zeynalabdin Taghiyev, the 1-st Guild Merchant of Baku, the founder of the school and the Honorary Chairman of the Board of Trustees, to be replaced upon his disease by the elder heir or his guardian or custodian should the heir be under-aged,

b) The Mayor of Baku,

c) The Provincial Gadhy (head of local Muslim Clergy),

d) Spouse of the Honorary Trustee and the school's founder,

e) Mistress of a girl high school in Baku, Principal of a boy high school in Baku,

f) One of the honorary representatives of the Muslim community of Baku to be selected by the Town Hall (Duma),

g) Two local honorary citizens (a

5. Училище по программам соответствует одноклассным училищам Кавказского учебного округа (по положению 1887 года) с дополнительным профессиональным при нем классом для изучения рукоделия и домоводства применительно к потребностям мусульманской семьи. Курс учения продолжается в этом училище четыре года, причем последний год назначается для дополнительного класса.

6. Средства училища образуют:

а) проценты с капитала в сто двадцать тысяч рублей, пожертвованных учредителем училища Гаджи Зейналабдином Тагиевым,

б) плата за своекоштных воспитанниц и приходящих учениц.

7. Училище имеет собственный дом со всеми учебно-воспитательными и хозяйственными принадлежностями, устроенный на средства учредителя на безвозмездно отведенной городом земле.

8. При училище состоит Попечительский Совет, который образуют:

1) Почетный Попечитель, он же Председатель Попечительского Совета, - учредитель училища Бакинский первой гильдии купец Гаджи Зейналабдин Тагиев, а после его смерти его звание Почетного Попечителя принадлежит старшему из прямых его наследников, в случае же его малолетства или несовершеннолетия представителем его состоит опекун или попечитель.

2) Бакинский Городской Голова,

3) Губернский Казий,

4) Супруга Почетного Попечителя, учредителя училища,

5) Попечительница бакинской женской гимназии, директор бакинской мужской гимназии,

6) Одно лицо из почетных

Məryəm xanım Gembitskaya əl işləri dərslərini apararkən
Needlework and embroidery class conducted by Maryam Gembitskaya.
Урок рукоделия ведет Марьям ханум Гембицкая

H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbində evdarlıq dərsi
A house-keeping class at the Taghiyev school for girls
Урок домоводства на кухне Тагиевской женской школы

Qeyd: Qəyyumlar Şurası sədrinin yoldaşı bu Şura tərəfindən onun öz üzvləri arasından seçilir və sədr olmadığı təqdirdə onun vəzifələrini yerinə yetirir.

9) Qəyyumlar Şurasının vəzifələri aşağıdakılardan ibarətdir:

a) Müdirəni, müəllimləri və nəzarətçiləri seçmək və onları təsdiq olunmaq üçün xalq məktəblərinin müdiri vasitəsilə Tədris Dairəsinin Müdirinə təqdim etmək;

b) gəlirlər və məsrəflər haqqında illik smetani hazırlamaq və məktəbin pul vəsaitlərinin düzgün xərclənməsi üzərində nəzarəti həyata keçirmək;

v) məktəbin maddi vəziyyətinə qayğı göstərmək;

q) məktəbə pansioner kimi qəbul olunmaq istəyində olan namizədlər arasından öz mülahizəsinə müvafiq sayda seçim etmək;

ğ) öz hesabına oxuyan pansioner qızlar üçün ödənişi müəyyən etmək;

d) gəlib-gedən şagirdlər üçün ödənişi müəyyən etmək və təhsil hüququ üçün yoxsulları ödənişdən azad etmək.

e) işçilərə müavinət vermək.

10) Qəyyumlar Şurası tərəfindən baxılan məsələlər sadə səs çoxluğu ilə həll olunur: səslər bərabər olduqda sədrin səsi üstünlüyə malik olur. Qəyyumlar Şurasında daimi üzv çoxluğun fikri ilə razılaşmadağı hallarda qərarlar yalnız Tədris Dairəsinin Müdiri tərəfindən təsdiq olunduqdan sonra icra edilir.

11) Müdirə, habelə rus və azərbaycan dili və şəriət dərsləri üzrə müəllimlər müsəlman olmalıdırlar.

12) Məktəbin təsisçisi, Bakının birinci gildiya taciri Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən Dövlət bankının Bakı bölməsində İmperator xanımı

(man and a woman) to be elected by the Honorary Trustee,

h) Representative of the local educational agency to be appointed by the Trustee of the Education District.

9. Responsibilities of the Board of Trustees shall be as follows:

a) election of the Head-mistress, faculty and supervisors of the school (to be approved by the Trustee of the Education District upon presentation by the supervisor of public schools),

b) drafting annual estimate of the school's expenses and revenues and supervision over expenditures,

c) taking care of the school's facilities,

d) election of the school's boarders among the nominees upon its own discretion,

e) definition of tuition fee for self-supporting trainees,

f) definition of tuition fee for non-boarding trainees and exemption of low-income students from tuition fee,

g) issuing allowances to employees.

10. Decisions on the issues discussed by the Board of Trustees shall be taken by simple majority. In case of equal votes the vote by the Chairman shall be decisive. Decisions taken by the majority with dissenting opinion of the mandatory Board member shall be implemented upon approval by the Trustee of the Education District.

11. The school's Head-mistress, as well as the teacher of Russian and Azerbaijani languages shall be of a Muslim descent.

12. The sum of 125 (one hundred and twenty-five) thousand rubles donated by the 1-st Guild Merchant of Baku Mr.Hajji Zeynalabdin Taghiyev in

мусульман города Баку по выбору Бакинской Городской Думы,

7) Два лица из местных почетных граждан мужского и женского пола по выбору Почетного Попечителя,

8) Непременный член - лицо учебного ведомства по назначению попечителя учебного округа.

Примечание: Товарищ председателя Попечительского Совета избирается этим Советом из своей среды и в случае отсутствия Председателя исполняет его обязанности.

9) В обязанности Попечительского Совета входит:

а) избирать и представлять через директора народных училищ к утверждению Попечителем Учебного Округа начальницу, преподавательниц и надзирательниц;

б) составлять ежегодную смету о доходах и расходах и наблюдать за правильным расходованием училищных сумм;

в) иметь попечение о материальном благосостоянии училища,

г) избирать из кандидатов, желающих поступить в пансионерки училища, известное число по своему усмотрению;

д) определять плату за дорогостоящих пансионеров;

е) определять плату за приходящих учениц и освобождать бедных от оплаты за право учения;

ж) выдавать служащим пособия.

10) Вопросы, рассматриваемые в Попечительском Совете, решаются простым большинством голосов: при равенстве голосов голос Председателя дает перевес. Решения Попечительского Совета при несогласии неперменного члена с мнением большинства приводятся в

Rəhilə xanım Hacıbababəyova (Terequlova), məktəbin ilk müəllimələrindən və müdirələrindən biri

Rahilya Həjibabəkova (nee Terequlova), one of the first faculty members and headmistresses of the school.

Рахилья ханум Гажибабабекова (Терегулова), одна из первых преподавательниц и начальниц школы

исполнение по утверждению оных Попечителем Учебного Округа.

11) Начальница, а равно преподавательница русского и татарского (азербайджанского-А.Ф.) языка и Закона Божия должны быть мусульманки.

12) Пожертвованный учреждением училища Бакинским первой гильдии купцом Гаджи Зейналабдином Тагиевым капитал в сумме сто двадцать пять тысяч рублей в государственных процентных бумагах, внесенный в Бакинское отделение Государственного банка

Aleksandra Fyodorovna adına Bakı rus-müsəlman qızlar məktəbinin Qəyyumlar Şurasının hesabına keçirilmiş dövlət faizli kağızları formasında yüz iyirmi beş min rubl məbləğində vəsait məktəbin heç bir halda xərclənməsinə bilməyən toxunulmaz fondunu təşkil edir. Məktəb bu kapitaldan gələn faizlər hesabına fəaliyyət göstərir, buna görə də faizlərin alınması və onların məktəbin ehtiyaclarına sərf olunması Qəyyumlar Şurasının səlahiyyətinə aiddir.

13) Qəyyumlar Şurasının sərəncamına daxil olan bütün məbləğlər, yalnız cari aylıq məsərəflərin ödənilməsi üçün tələb olunan hissə Şuranın özündə qalmaqla, faizlərə çevrilməsi üçün dərhal bu hesaba keçirilməlidir.

14) Məktəbin şəxsi heyətinin ştat cədvəli əlavə olunur.

15) Hər il başa çatdıqdan sonra və yanvar ayının 15-dən gec olmayaraq Qəyyumlar Şurası həm tədris üzrə, həm də daxil olan və xərclənən vəsaitlər haqqında maliyyə hesabatını hazırlayır və Bakı quberniyasının və Dağıstan vilayətinin xalq məktəbləri müdirinin vasitəsilə Qafqaz tədris dairəsinin müdirinə təqdim edir.

16) İmperator xanımı Aleksandra Fyodorovnanın adına Bakı rus-müsəlman qızlar məktəbi Bakı quberniyasının gerbi həkk olunmuş möhürə malikdir.

17) Məktəbin işləri üzrə bütün yazışmalar Qəyyumlar Şurası Sədri tərəfindən imzası ilə aparılır. Əslini imzalamışlar: Xalq maarif şöbəsinin müdiri adından N.Dobroselskiy və kargüzər D.Georgiyevskiy.

Kargüzər N.Stas tərəfindən tutuşdurulub yoxlanılmışdır.

the form of securities invested to the Bakı branch of the State Bank to the credit of the Board of Trustees of the Bakı Russian-Muslim Girl School named after Empress Alexandra Fyodorovna shall constitute the school's reserve fund not to be spent under any circumstances.

Annual interest rent from the sum in question shall provide the school's funding and be disposed by the school's Board of Trustees.

13. All the revenues credited to the Board of Trustees pursuant to Item 7 of this Charter shall be deposited to the school's current account at the local branch of the State Bank and shall be used to cover working monthly expenses of the school.

14. Personnel of the school is hereby enclosed (see annex).

15. Upon expiration of each year, no later than January 15 the Board of Trustees shall compile financial and training debit and credit report to be presented to the Trustee of the Caucasian Education District through the Supervisor of public schools of the Bakı Province and Dagestan Region.

16. The Bakı Russian Muslim Girls School named after Empress Alexandra Fyodorovna shall have its impress with the Coat of Arms of the Bakı Province.

17. The correspondence related to the school shall be signed by the Chairman of the Board of Trustees.

Signed by N.Dobelski, acting Head of the Department of Public Education.

Sealed by D.Georgiyevski, the clerk.

на имя Попечительского Совета Бакинского женского имени Императрицы Александры Федоровны русско-мусульманского училища, составляет неприкосновенный фонд училища, который не может быть расходуем ни при каких обстоятельствах. На проценты с этого капитала содержится училище, поэтому получение процентов и расходование их на нужды училища принадлежат Попечительскому Совету его.

13) Все поступающие в распоряжение Попечительского Совета суммы должны быть вносимы в местное отделение Государственного Банка для превращения процентов срочным вкладом на текущий счет, оставляя на руках Попечительского Совета только необходимую для удовлетворения текущих месячных расходов сумму.

14) Штат личного состава училища прилагается.

Hənifə xanım Məlikova (H.Zərdabinin həyat yoldaşı), məktəbin ilk müəllimələrindən və müdürələrindən biri

Hanifa Malikova (spouse of H.Zardabi), one of the first faculty members and headmistresses of the school.

Ханифа ханум Меликова (супруга Г.Зардаби), одна из первых преподавательниц и начальниц школы

H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin bir qrup şagird və işçisi
A group of trainees and employees of the Taghiyev school for girls
Группа учениц и служащих женской школы Г.З.Тагиева

**İmperator xanımı Aleksandra Fyodorovna adına
Bakı rus-müsəlman məktəbinin Ştati**

Vəzifələrin adları	Heyətin sayı	Hər bir nəfərə məvacibin miqdarı rubl / qəpik	Cəmi
Müdirə, eyni zamanda müəllimə	1	700	700
Müdirənin köməkçisi, eyni zamanda müəllimə-nəzarətçi	1	500	500
Şəriət və tatar dili müəlliməsi və nəzarətçi	1	500	500
Əl işləri və evdarlıq müəlliməsi	1	300	300
Kitabxana və dərs ləvazimatı üçün		150	150
20 nəfər pansioner qızın saxlanması üçün		1710	1710
Aşpaz qadın	1	180	180
Qulluqçular	2	120	240
Paltaryuyan qadın	1	180	180
Dalandar	1	240	240
İsitmə, işıqlandırma və təsərrüfat işləri		300	300
CƏMİ:			5000

Mənbə: Azərbaycan Respublikası MDTA, fond 309, siyahı 1, saxlama vahidi 31, səh.46-48

**Annex: Personnel
of the Baku Russian Muslem Girl School after Empress Alexandra Fyodorovna**

Position	Number in persons	Annual salary per person (in rubles)	TOTAL
Headmistress (practicing tutor)	1	700	700
Deputy Headmistress (practicing tutor & supervisor)	1	500	500
Teacher of divinity and Azeri language (supervisor)	1	500	500
Teacher of needlework and housekeeping	1	300	300
Allocations for library and reading materials		130	130
Allowance for 20 boarding students		1710	1710
Cook	1	180	180
Housemaid	2	240	240
Laundress	1	180	180
Janitor	1	240	240
Public utilities		300	300
TOTAL			5000

Source: The Central History Archive of the Republic of Azerbaijan, dossier (fond) 309, inventory (opis) 1, file (yedinitsa khraneniya) 31, pp.46-48.

**Сверял делопроизводитель Н.Стась.
Штат Бакинского имени Императрицы Александры Федоровны
русско-мусульманского училища:**

Наименование должностей	Число лиц	Плата одному руб.коп.	Всего р.к.
Начальница, она же учительница	1	700	700
Помощница начальницы, она же учительница-надзирательница	1	500	500
Учительница Закона Божия и татарского языка и надзирательница	1	500	500
Учительница рукоделия и домоводства	1	300	300
На библиотеку и учебные пособия		150	150
Содержание 20 пансионеров		1710	1710
Кухарка	1	180	180
Горничные	2	120	240
Прачка	1	180	180
Дворник	1	240	240
Отопление, освещение и хоз. работы		300	300
		<hr/>	
		ИТОГО:	5000

Основание: ЦГИА Аз.Респ. фонд 309, опись1, ед.хран.31, л.46-48

15) По истечении каждого года и не позднее 15 января Попечительский Совет составляет учебный и денежный о приходе и расходе сумм отчет, который представляет Попечителю Кавказского учебного округа через Директора народных училищ Бакинской губернии и Дагестанской области.

16) Бакинское женское русско-мусульманское имени Императрицы Александры Федоровны училище имеет свою печать с изображением герба Бакинской губернии.

17) Вся переписка по делам училища ведется за подписью Председателя Попечительского Совета.

Подлинное подписал: за директора Департамента народного просвещения Н.Добросельский и скрепил делопроизводитель Д.Георгиевский.

*Məryəm xanım Sulkeviç, məktəbin ilk müəllimələrindən və müdirələrindən biri
Maryam Sulkevich, one of the first faculty
members and headmistresses of the school.
Марьям ханум Сулькевич, одна из
первых преподавательниц и
начальниц школы*

Əlavə 3

Bakı Aleksandra rus-müsəlman qızlar məktəbi yanında qadınlar üçün ikiillik pedaqoji kursların

Nizamnaməsi

1. Bakı şəhərində Bakı Aleksandra qızlar məktəbi yanında müsəlman qadınlar üçün tatar (azərbaycan - A.F.) dilinin mütləq tədrisi ilə Rusiyadakı müvafiq ikiillik kurslar tipində və nümunəsində ikiillik pedaqoji kurslar açılır.

2. Bakı Aleksandra məktəbi yanında qadınlar üçün ikiillik kurslar müsəlman qızların ibtidai məktəb müəllimləri kimi hazırlığı məqsədilə Həqiqi Dövlət Müşaviri Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən açılır.

3. Müsəlman qadınlar üçün ikiillik pedaqoji kurslar Qafqaz tədris dairəsi müdirinin və bilavasitə Bakı-Dağıstan xalq məktəbləri müdiriyyətinin təbəçiliyində olacaqdır.

4. Müsəlman qadınlar üçün ikiillik pedaqoji kurslar qapalı tədris-tərbiyə müəssisəsidir.

5. Kurslar iki il davam edir: üzrlü hallarda Pedaqoji Şura kursistkaları (kurs tələbələri) sonrakı ilə saxlaya bilər.

6. Müsəlman pedaqoji kursların saxlanması üçün vəsaitlər Həqiqi Dövlət Müşaviri Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən yatırılmış yüz min rubl məbləğində vəsaitdən gələn faizlər hesabına formalaşır.

7. Müsəlman qadınlar üçün ikiillik pedaqoji kurslar kursistkalar üçün pansionun da olduğu Bakı Aleksandra rus-müsəlman məktəbinin binasında fəaliyyət göstərir.

Annex 3

CHARTER of the Muslim Two-Year Women Pedagogical Courses at the Baku Alexandrian School for Muslim Girls

1. The Muslim Two-Year Women Pedagogical (Teacher Training) Courses at the Baku Alexandrian School for Muslim Girls shall be modelled at the existing two-year courses in Russia with mandatory instruction of the Tartar (Azerbaijani) language.

2. The Muslim Two-Year Women Pedagogical Courses at the Baku Alexandrian School for Muslim Girls shall be established by the Real State Councillor Hajji Zeynalabdin Taghiyev with a view to training primary school teachers among the Muslim maidens.

3. The Muslim Two-Year Women Pedagogical Courses at the Baku Alexandrian School for Muslim Girls shall be subordinate to the Trustee of the Caucasian Education District and supervised by the Baku-Dagestan Directorate of Public Schools.

4. The Muslim Two-Year Women Pedagogical Courses at the Baku Alexandrian School for Muslim Girls shall constitute a private training and educational institution.

5. The courses shall last for 2 years; given reasonable grounds the Faculty may extend tuition for another year at any course.

6. Funding for the Muslim Pedagogical Courses shall be provided

Приложение 3

Устав двухгодичных женских педагогических курсов при Бакинском Александринском женском русско-мусульманском училище

1. Мусульманские женские двухгодичные педагогические курсы при Бакинском Александринском женском училище в городе Баку открываются по типу и образцу существующих в России двухгодичных курсов с обязательным преподаванием татарского (азербайджанского - А.Ф.) языка.

2. Двухгодичные женские курсы при Бакинском Александринском училище открываются Действительным Статским Советником Гаджи Зейналабдином Тагиевым с целью подготовить девиц-мусульманок к испытанию на звание учительниц начального училища.

3. Мусульманские женские двухгодичные педагогические курсы находятся в ведении Попечителя Кавказского Учебного округа и в ближайшем заведывании Бакинско-Дагестанской дирекции народных училищ.

4. Мусульманские женские двухгодичные педагогические курсы суть закрытое учебно-воспитательное заведение.

5. Курсы продолжаются два года: в случаях уважительных причин Педагогический Совет может оставить курсисток на второй год.

6. Средства на содержание мусульманских педагогических курсов образуются из процентов с капитала в сто тысяч рублей, пожертвованных Действительным Статским Советником Гаджи Зейналабдином Тагиевым.

H.Z. Tağıyevın qızlar məktəbindəki iki illik pədaqoji kursların tələbələri
A group of trainees of the 2-year teacher training courses at the Taghiyev school for girls
Группа учащихся двухгодичных педагогических курсов при женской школе Г. З. Тагиева

8. Kursistkaların tərkibi orta hesabla hər bir kursda iyirmi qızın olduğu qırx pansioner qızdan ibarətdir.

Qeyd: zəruri hallarda paralel şöbələr də açılır.

9. Kurslar pansionuna müxtəlif xeyriyyəçilik təşkilatlarının, özəl şəxslərin təqaüdüçüləri, habelə öz hesabına oxuyan qızlar qəbul olunurlar.

10. Öz hesabına oxuyan kursistkalar təhsil hüququ üçün ödəniş də daxil olmaqla hər ilə 200 rubl ödəyirlər.

11. Pansion və təhsil hüququ üçün ödəniş hər yarım il üzrə əvvəlcədən 100 rubl məbləğində ödənilir.

Qeyd: Qəyyumlar Şurası mümkün hesab etdiyi hallarda kurslara, hər yarım ilin əvvəlində ödənilməklə, ili yüz rubl məbləğində ödənişlə gəlib-gedən kursistkalar da qəbul oluna bilərlər.

12. Dərslərin tədris olunmasında praktiki məşğələlər Mariinskaya qızlar məktəbinə uyğunlaşdırılmış Bakı Aleksandra rus-müsəlman məktəbində keçirilir.

13. Kursların inzibati və təsərrüfat işlərinə Bakı Aleksandra müsəlman qızlar məktəbinin Qəyyumlar Şurası rəhbərlik edir.

14. Pedaqoji kurslar üzərində ümumi nəzarəti xalq məktəblərinin yerli inspektoru, birbaşa rəhbərliyi isə - Bakı Aleksandra rus-müsəlman qızlar məktəbinin müdirəsi həyata keçirir.

15. Müdirə və dərsləri tədris edən müəllimələr müsəlman məzhəbli, ən azı ev müəlliməsi kimi təhsil senzinə malik olan şəxslərdən seçilirlər, eyni zamanda müdirə həm yazılı, həm də şifahi formada tatar (azərbaycan - F.A.) dilini mütləq bilməlidir.

16. Kursistkaların tədris-tərbiyə işlərinə rəhbərlik kurs rəhbərinin sədrliyi ilə kursların bütün müəllim

through the interest rate from the reserve capital of 125 (one hundred and twenty-five) thousand rubles donated by the Real State Councillor Hajji Zeynalabdin Taghiyev.

7. The Muslim Pedagogical Courses for maidens shall operate in the building of the Alexandrian Russian-Muslim School for Girls, with special boarding facilities for the trainees.

8. Student body of the courses shall comprise 40 trainees, approximately 20 trainees for each year of studies.

N.B. Additional divisions shall be established in case of necessity.

9. The student body of the courses shall comprise fellow students of various charitable associations, private individuals and self-supported students.

10. Annual fee for self-supported students shall constitute 200 (two hundred) rubles, tuition included.

11. Fee for boarding and tuition equal to 200 (two hundred) rubles shall be effected semi-annually, 100 rubles each transfer.

N.B. Should the Board of Trustees find this possible non-boarding trainees may also be admitted to the courses with annual fee of 100 (one hundred) rubles to be down paid semi-annually.

12. Practical classes and tuition shall be held at Baku Alexandrian Russian-Muslim Girl School which shall perform the role similar to those of St.Mary Girl Schools.

13. Administrative and house-keeping issues of the courses shall be settled by the Board of Trustees of the

7. Мусульманские женские педагогические курсы функционируют в здании Бакинского Александринского русско-мусульманского училища, где имеются пансионаты для курсисток.

8. Контингент курсисток состоит из сорока пансионеров, считая средним числом до двадцати девиц на каждом курсе.

Примечание: в случае необходимости открываются и параллельные отделения.

9. В пансион курсов принимаются стипендиатки разных благотворительных учреждений, частных лиц, а равно и своекоштные воспитанницы.

10. Своёкоштные курсистки платят по двести рублей в год, включая плату за право учения.

11. Плата за пансион и за право учения в двести рублей взимается вперед по полугодиям, по сто рублей.

Примечание: В случаях, когда Попечительский Совет найдет возможным, на курсы могут быть допущены и приходящие (курсистки) с платою за право учения в год по сто рублей, каковая плата взимается, но вперед по полугодию.

12. Для практических занятий в преподавании учебных предметов служит Бакинское Александринское русско-мусульманское училище, приравливаемое к типу Мариинских женских училищ.

13. Административными и хозяйственными делами курсов заведует Попечительский Совет Бакинского Александринского женского мусульманского училища.

14. Общее наблюдение за педагогическими курсами возлагается на местного инспектора народных училищ, а ближайшее руководство - на начальницу Бакинского Александринского русско-мусульманского женского училища.

*Sona xanım Tağıyeva (Ərəblinskaya) (1881-1932),
H.Z.Tağıyevin həyat yoldaşı və bütün
xeyriyyəçilik işlərində onun həqiqi silahdaşı.*

*Sona Taghiyeva (nee Arablinskaya) (1881-1932)
spouse of H. Z. Taghiyev and his strongest
supporter in all charitable projects.*

*Sona xanım Tağıyeva (Arəblinskaya)
(1881-1932) sünpruza H. Z. Tağıyeva, a tək
əgə vərənə sərətənncə və vətək
bləğət vərətərncə nəcənənənənən.*

heyətindən ibarət olan Pedaqoji Şura tərəfindən həyata keçirilir.

17. Pedaqoji Şuranın səlahiyyətlərinə aiddir:

a) kursistkaların qəbul edilməsi,
b) qəbul, keçid və buraxılış imtahanlarının keçirilməsi,

v) dərslərin və əyani vəsaitlərin seçilməsi,

q) şagirdlərin müəllimələr arasında bölüşdürülməsi,

ğ) dərslərin, praktiki məşğələlərin və növbətçiliklərin bölüşdürülməsi.

18. 14 yaşına çatmış və Xalq Maarif Nazirliyinin Mariinskaya məktəbləri tipində təşkil olunan Bakı Aleksandra rus-müsəlman qızlar məktəbini bitirmiş qızlar bu kurslara imtahansız qəbul olunurlar. Boş qalmış yerlərə Mariinskaya qızlar məktəbini və ya müvafiq təhsil müəssisəsini bitirmiş qızlar müsabiqə əsasında qəbul olunurlar. Bu sonuncu namizədlər Bakı Aleksandra qızlar məktəbinin kursu üzrə tatar dilindən imtahandan keçməlidirlər.

19. Dərslər sentyabr ayının 1-də başlayır və iyun ayının 1-də bitir, eyni zamanda may ayında Pedaqoji Şurada bütün kursistkalar həm keçid, həm də xalq məktəb müəlliməsi adını almaq üçün kurslarda tədris olunan proqram həcmində tatar (azərbaycan - A.F.) dilindən mütləq yoxlama ilə 20 mart 1896-cı il tarixdə Xalq Maarif Nazirliyi tərəfindən təsdiq olunmuş proqram üzrə yoxlamadan keçirlər.

20. Bu yoxlamalardan keçmiş kursistkalar həmin yoxlamalar üzrə protokolun xalq məktəbləri müdiri tərəfindən təsdiq olunmasından sonra xalq məktəbi müəlliməsi adı haqda şəhadətnamə alırlar.

21. Kursistkaların dərsləri nəzəri və praktiki dərslərə bölünür:

Baku Alexandrian Russian-Muslim Girl School.

14. General supervision over the pedagogical courses shall be conducted by the local inspector of public schools whereas immediate management shall be performed by the Head Mistress of the Baku Alexandrian Russian-Muslim Girl School.

15. The Course leader and faculty shall be elected among the ladies of Muslim congregation with the level of education no lower than that of a tutor. The Course leader shall be fluent in both written and spoken Tartar (Azerbaijani) language.

16. The Pedagogical Board comprising the Course leader and faculty shall manage the training process.

17. Responsibilities of the Pedagogical Board shall be as follows:

- admission of trainees,
- arrangement of the admission, interim and graduation exams,
- selection of text-books and manuals,
- distribution of trainees among the faculty members,
- arrangement of classes, practical exercises and duty services.

18. Graduates of the Baku Alexandrian Russian-Muslim Girl School transformed in compliance with St. Mary Girl Schools at the Ministry of Education may be admitted to the courses with no exam upon attainment of the age of 14.

Remaining vacant places shall be filled on competitive basis by graduates of St. Mary Girl Schools or relevant institutions. The latter applicants shall pass exams on the Tartar (Azerbaijani)

15. Начальница и преподавательницы учебных предметов избираются из лиц магометанского исповедания, имеющих образовательный ценз не ниже домашней учительницы, причем начальница обязательно должна владеть татарским (азербайджанским - А.Ф.) языком как письменно, так и устно.

16. Заведывание учебно-воспитательными делами курсисток подлежит ведению Педагогического совета, состоящего из всего учительского персонала курсов под председательством заведующей курсами.

17. Ведению Педагогического совета подлежат:

- а) прием курсисток,
- б) производство приемных, переводных и выпускных экзаменов,
- в) выбор учебников и руководств,
- г) распределение учеников между преподавателями,
- д) распределение уроков, практических занятий и дежурств.

18. На курсы принимаются без экзаменов девицы, достигшие 14 лет и окончившие курс Бакинского Александринского женского русско-мусульманского училища, преобразованного по типу Мариинских училищ Министерством народного просвещения. На остающиеся свободные вакансии принимаются по конкурсу девицы, окончившие курс Мариинских женских училищ или соответствующих учебных заведений. Сии последние кандидаты должны выдержать экзамен по татарскому языку по курсу Бакинского Александринского женского училища.

19. Занятия на педагогических курсах начинаются с 1 сентября и оканчиваются 1 июня, причем в мае месяце всем курсисткам производятся в Педагогическом совете курсы испытания как переводные,

*H.Z.Tağiyevin qızlar məktəbinin dəhlizləri
Corridors of the Taghiyev school for girls
Коридоры женской школы Г. З. Тагиева*

Nəzəri dərslərə aiddir:

a) proqram müəllimi adı üçün imtahan həcmində ümumitəhsil fənn dərsləri üzrə biliklərin təkrarlanması və mənimsənilməsi;

b) ibtidai təhsil didaktikası və metodikası üzrə əsas biliklərin mənimsənilməsi və xalq məktəblərində ən çox istifadə olunan dərslərlə və vəsaitlərlə tanışlıq.

Praktiki dərslərə aiddir:

a) Bakı Aleksandra qızlar məktəbindəki müəllimlərin dərslərində iştirak etmə və bu barədə qısa hesabatların və gündəliklərin tərtib olunması;

b) əvvəlcədən planlaşdırılmaqla və müəllimlərin və kursistkaların xüsusi yığıncaqlarında bu dərslərin müəyyənləşdirilməsi ilə kursistkalar tərəfindən aparılan sınaq dərsləri.

22. Kursun təşkili ilə bağlı müfəssəl qaydalar, nəzəri və praktiki dərslərin bölüşdürülməsi, tədris proqramları və sairə yerli şəraitə uyğun olaraq xalq məktəbləri müdiriyətinin nümayəndəsinin iştirakı ilə kursların Pedaqoji Şurası tərəfindən hazırlanır və Qafqaz tədris dairəsinin müdiri tərəfindən təsdiq olunur.

23. Pedaqoji kurslara dinləyicilərin qəbulu yalnız tədris ilinin əvvəlində aparılır.

24. Pedaqoji şura özünün qərarlarını - protokollarını hazırlayır və onlar Bakı Quberniyasının və Dağıstan vilayətinin xalq məktəblərinin müdirinə təqdim olunur. Protokolların surətləri Bakı Aleksandra müsəlman qızlar məktəbinin Qəyyumlar Şurasına təqdim olunur.

25. Kurs müəllimlərinin seçimi Bakı Aleksandra rus-müsəlman qızlar məktəbinin Qəyyumlar Şurası tərəfindən həyata keçirilir və onlar xalq

language pursuant to the curriculum of the Baku Alexandrian Russian-Muslim Girl School.

19. Classes at the Pedagogical Courses shall commence on September 1 and finish on June 1, with interim and graduate examinations held in May and the speciality of a public school teacher conferred pursuant to the curriculum approved by the Ministry of Public Education on March 20, 1896, with mandatory examination on the Tartar language in the scope of the curriculum of the Courses.

20. Trainees successfully passing examinations and upon approval by the Head of Public Schools shall be issued certificates of teachers for public schools.

21. Training courses shall be of theoretical and practical nature.

Theoretical classes imply the following:

- reiteration and mastering knowledge in general subjects in the scope of exams for getting teacher's diploma,
- mastering basic knowledge on didactic and methodological aspects of tuition in primary schools, as well as familiarity with basic training manuals and guidelines.

Practical classes comprise the following:

- attendance of classes at the Baku Alexandrian Girl School with brief reports and records held in due course,
- test classes offered by the course trainees with relevant plans and debriefing at the special meetings of the faculty.

22. Detailed regulations pertaining to the course arrangement, theoretical

так и для получения звания учительницы народного училища по программе, утвержденной Министерством народного просвещения 20 марта 1896 года, с обязательным испытанием по татарскому (азербайджанскому - А.Ф.) языку в объеме программы, установленной для прохождения на курсах.

20. Курсистки, выдержавшие удовлетворительно означенные испытания, по утверждении Директором народных училищ протокола таковых испытаний, получают свидетельства на звание учительниц народного училища.

21. Учебные занятия курсисток разделяются на теоретические и практические.

Теоретические занятия состоят:

а) в повторении и усвоении сведений по общеобразовательным

учебным предметам в объеме экзаменационных на звание учителя программы;

б) в усвоении главнейших сведений по дидактике и методике начального обучения и ознакомления с наиболее употребительными в народных школах учебными руководствами и пособиями.

К практическим занятиям курсисток относятся:

а) посещение уроков преподавательниц в Бакинском Александринском женском училище и составление кратких отчетов или дневников об этих посещениях;

б) пробные уроки курсисток с предварительным составлением их планов и разборов данных уроков на особых собраниях преподавательниц и курсисток.

Н.З.Тағйевин қызлар мәктәбинин бир груп мұәлләмәси, soldan sağа: Adilə xanım Şaxtaxtinskaya, Nabat xanım Nərimanova, Gülbahar xanım Axriyeva, Gövhər xanım Qaziyeva, Məryam xanım Gembitskaya, Şəhrəbanu xanım Şabanova, Minə xanım Məmməd-zadə

*A group of faculty members of the Taghiyev school for girls,
left to right: Adelya Shahtakhtinskaya, Nabat Narimanova,
Gulbahar Ahriyeva, Govhar Kaziyeva, Maryam Gembitskaya, Sharabani Shabanova, Mina Mamed-zadeh.*
Группа преподавательниц женской школы Г. З. Тагиева, слева направо: Аделя ханум Шахтахтинская, Набат ханум Нариманова, Гюльбахар ханум Ахриева, Гевхар ханум Казиева, Марьям ханум Гембицкая, Шарабани ханум Шабанова, Мина ханум Мамед-заде

məktəbləri müdiriyyəti tərəfindən təsdiq olunurlar.

26. 25-ci bənddə göstərilən Qəyyumlar Şurasının üzvləri kursların Pedaqoji şurasının iclaslarında məşvərətçi səs hüquqları ilə iştirak edə bilərlər.

27. Kurslar bağlandığı təqdirdə onların əsas kapitalı Bakı Aleksandra müsəlman qızlar məktəbinin fonduna daxil ediləcəkdir.

28. Qəyyumlar Şurasının tərkibinə xalq məktəbləri müdirinin təyinatı ilə müdiriyyətin üzvlərindən bir nəfər daxil edilir.

Əsas: Azərbaycan Respublikası MDTA, fond 309b, siyahı 2, saxlama vahidi 961, səh.18-81

and practical classes, curricula, etc. shall be compiled by the Pedagogical Board in due compliance with local conditions and with involvement of representative of the Directorate of Public Schools pending approval by the Trustee of the Caucasian Education District.

23. Admission of auditing students shall be made at the beginning of each academic year.

24. The Pedagogical Board shall pass its Decrees and adopt minutes to be then submitted to the Head of Public Schools of the Baku Province and Dagestan Region. Copies of minutes shall be presented to the Board of Trustees of the Baku Alexandrian Russian-Muslim Girl School.

25. Selection of faculty members shall be vested with the Board of Trustees of the Baku Alexandrian Russian-Muslim Girl School pending further approval by the Directorate of Public Schools.

26. Members of the Board of Trustees mentioned in item 25 may partake in the meetings of the Pedagogical Board of the Courses with advisory vote.

27. In case of the Courses' dissolution their assets shall be used to reinforce the Baku Alexandrian Russian-Muslim Girl School.

28. The Pedagogical Board shall comprise one of the members of the Directorate of Public Schools to be appointed by the Trustee.

Source: The Central History Archive of the Republic of Azerbaijan, dossier (fond) 309, inventory (opis) 21, file (yedinitsa khraneniya) 961, pp.18-81.

22. Подробные правила, касающиеся организации курса, распределения теоретических и практических занятий, программ преподавания и проч., составляются соответственно местным условиям Педагогическим советом курсов при участии представителя дирекции народных училищ и утверждаются Попечителем Кавказского Учебного округа.

23. Прием слушательниц на педагогические курсы производится только в начале учебного года.

24. Педагогический совет составляет свои Постановления-протоколы, которые представляются Директору народных училищ Бакинской Губернии и Дагестанской области. Копии протоколов представляются Попечительскому Совету Бакинского Александринского мусульманского женского училища.

25. Выбор преподавательниц курсов возлагается на Попечительский Совет Бакинского Александринского русско-мусульманского женского училища, который представляет их на утверждение Дирекции народных училищ.

26. Члены Попечительского Совета, указанного в параграфе 25, могут присутствовать на заседаниях Педагогического Совета курсов с правами совещательного голоса.

27. В случае закрытия курсов основной капитал их поступает на усиление фонда Бакинского Александринского мусульманского женского училища.

28. В состав Попечительского Совета входит один из членов Дирекции народных училищ по назначению попечителя.

Основание: ЦГИА Аз.Респ., фонд 309, опись 2, ед.хр. 961. лл.18-81

*H.Z. Tağıyevın qızlar məktəbinin
bir qrup müəlliməsi
A Group of faculty members of the
Taghiyev school for girls
Группа преподавательниц Тагиевской
женской школы*

Əlavə 4

Məktəbin məzunu Səfərova Dostunun xatirələri, 1956-cı il.

Həmin dövrdə "Rus-müsəlman Aleksandra məktəbi" adlanan H.Z.A.Tağıyev məktəbi haqqında mənim xatirələrim.

Bu məktəb bir mülkdə, xidməti otaqları və həyəti olan ikimərtəbəli binada yerləşirdi (indiki Kommunist küçəsi - əvvəlki Nikolayev küçəsi). Hazırda bu binada Azərbaycan SSR-in Ali Soveti yerləşir.

Mən bu məktəbə 1911-ci ildə, Azərbaycan üçün ən ağır bir vaxtda qəbul olunmuşam. Yaxşı yadımdadır ki, mən bu məktəbə təyin olunduğum vaxt Naxçıvanın bir çox yas mərasimlərində mollalar mənim anamın məni Bakıya oxumağa göndərdiyinə görə guya dinsiz olmasını söyləyərək onu lənətləyirdilər, hətta bununla bağlı "Molla Nəsrəddin" jurnalında tənqidi karikatura da çıxmışdı. Həmin vaxtlar bu məktəb azərbaycanlı qadınlar üçün ilk və yeganə maarifçilik ocağı idi. Buna görə də hesab etmək olar ki, ilk azərbaycanlı ziyalı qadınlar məhz bu məktəbin şagirdləri olmuşlar. Demək olar Azərbaycandakı bütün müəllimələr bu məktəbi bitirmişdilər.

Tağıyev məktəbi ikimərtəbəli və çox gözəl bir binada yerləşirdi: birinci mərtəbədə siniflər, kitabxana, oxu və qəbul otaqları yerləşirdi; ikinci mərtəbədə isə yeməkhana, mətbəx, şagirdlərin yataq otaqları, tamaşaçı zalı, müəllimlərin, müdirelərin otaqları, ambulatoriya və həkim otağı yerləşirdi. Həyətdəki ayrıca fligellərdə isə hamam,

Annex 4

Recollections by Safarova Dosty, graduate of the Taghiyev School, July 1956

The school was located in a two-storied mansion with auxiliary facilities and a courtyard in the street nowadays known as the Communist avenue (former Nicholas Avenue). At the moment, the building houses the Supreme Council of the Soviet Socialist Republic of Azerbaijan.

I was admitted to the school in 1911. This was the most gloomy period for Azerbaijan. I recall well enough that when I was enrolled to this school in many mourning ceremonies in Nakhchivan, mullahs were reading damnations to my mother for becoming an infidel by sending her daughter to a school in Baku. A critical cartoon related to this appeared in Molla Nasreddin magazine. At that time the school was the first and only source of education for the Azerbaijani women. One can say that the first Azerbaijani intellectual women were disciples of that school. So were almost all the faculty members.

The school building was very well-equipped and comfortable. In the ground floor there were class-rooms, library, reading room and reception. The upper floor was used for a mess-hall, kitchen, sleeping compartments for the trainees, theatre hall, teachers' rooms, room for the head-mistress, out-patient clinics and a doctor's room. Outbuildings in the courtyard had a bath, an in-patient clinic, laundry, store-house and other facilities.

Most of the trainees were originally

Приложение 4

Воспоминания выпускницы школы Сафаровой Досты, 1956 год.

Мои воспоминания о школе Тагиева Г.З.А., которая в то время называлась "Русско-мусульманское Александринское училище".

Школа эта помещалась в особняке, в двухэтажном здании со служебными помещениями и двором (ныне Коммунистическая улица - бывшая Николаевская улица). В настоящее время в этом здании находится Верховный Совет Азербайджанской ССР.

Я поступила в эту школу в 1911 году, в самые мрачные годы Азербайджана. Я хорошо помню, что когда меня определили в эту школу, во многих траурных междисках Нахичевани муллы читали проклятие моей матери, что, мол, стала неверной, отдав свою дочь на учебу в Баку, в связи с чем в журнале "Молла Насреддин" была нарисована критическая карикатура. В то время эта школа была первым и единственным просветительским очагом для женщин-азербайджанок. Таким образом, можно считать, что первые азербайджанские интеллигентки были воспитанницы этой школы. Почти все преподавательницы в Азербайджане были окончившими эту школу.

Тагиевская школа помещалась в двухэтажном и весьма благоустроенном здании: на первом этаже располагались классы, библиотека, читальня и приемная; на втором этаже расположены были: столовая, кухня, спальные комнаты учениц, зритель-

*Н.З.Тағйевин қызлар мәктәбинин iç görünüşләri
Interiors of the Taghiyev school for girls
Интерьеры женской школы Г. З. Тагиева*

*Müəllimələr otağı
The faculty room
Учительская комната*

*Məktəbin yataq otağı
Sleeping compartment of the school
Спальное помещение школы*

*Məktəbin camaşırxanası
The school laundry
Школьная прачечная*

xəstəxana, cəməşirxana, anbar və sairə yerləşirdi.

Bu məktəbdə oxuyanların əksəriyyəti müxtəlif yerlərdən gəlmə qızlar idi, son vaxtlarda isə burada təhsil alanlar arasında bakılı qızlar və gəlib-gedən şagirdlər də var idi.

Məktəbli forması adı rus məktəblərindəki forma, yeni göy paltar və çiyinə yaxud dirseyə qədər uzanan yaxalıqlı ağ önlüklərdən ibarət idi. Bizim iki formamız var idi: birini adı günlərdə geyinirdik, digəri isə parad-çıxış forması idi və bunu imtahan günləri, bayram günləri, teatra, kinoya, mərasimlərə və digər məktəblərə gedərkən geyinirdik.

Bu məktəbdə oxuyanların əksəriyyəti pulsuz oxuyurdu, hazır yerlərdə yaşayırdı. Bizə bu fənlər tədris olunurdu: ana dili, rus dili, hesab, həndəsə, tarix, təbiətşünaslıq, əl işləri, biçmə və tikiş. Məktəb altısinipli idi. Burada həm ümumi təmizliyə, həm də oxuyanların şəxsi gigiyenasına böyük diqqət yetirilirdi. Bizim məktəb həkimimiz bizə tez-tez gigiyena və uşaqların tərbiyə olunması üzrə mühazirələr oxuyurdu.

Hər gün səhər tualetində ağların, dirnaqların, saçların və s. təmizliyi yoxlanılırdı.

Bizi çox yaxşı yedizdirirdilər: gündə dörd dəfə. Nahar üç xörəkdən ibarət idi. Menyü (yemək siyahısı) siniflər üzrə şagirdlərin özləri tərəfindən tərtib olunurdu. Payızda və qışda zəif qızlara onların sağlamlıqlarını möhkəmləndirən balıq yağı verilir.

Məktəb qapalı tipdə idi, kənar şəxslərə giriş qadağan edilmişdi, yalnız valideynlər məktəbin qəbul otağında öz uşaqları ilə görüşə bilərdilər. Demək olar ki, bu, azərbaycanlı qızlar üçün ilk milli kübar məktəbi idi.

not from Baku. Later on non-boarding girls from Baku started attending the school as well.

The school uniform was modelled on those of the Russian schools, i.e. blue dress, white aprons with capes. We were given two sets of uniform one of them casual, the other for ceremonial events, such as exams, festivities, theatres, evening parties and so on.

Most of the trainees were getting classes free of charge. The subjects included the following: native language, Russian language, arithmetic, geometry, history, natural sciences, needlework and embroidery. Duration of studies was 6 years.

Most of the graduates became either teachers or experts in various fields. Almost all of them came from low-income families. As I recall, the majority of trainees were children of teachers or orphans who got their tuition at Taghiyev's expense. I was one of them. As my father was a teacher I was exempted from the tuition fee.

Special attention was paid to personal hygiene of the trainees. Lectures on hygiene and child fostering were often offered by the school doctor. Every day in the morning they were checking up the linen, nails, ears and hair. Once a week trainees had to attend the bath-house.

Nutrition was excellent. The students were fed four times a day with three courses during lunch. The menu was compiled by students of various forms in turns. Weaker girls were given cod-liver oil prior to the meals in winter and autumn.

The school was a private one with no access whatsoever to the outsiders. Parents could meet their children in the

ский зал, комнаты преподавательниц, начальницы, амбулатория и кабинет врача. В отдельных дворовых флигелях помещались: баня, больница, прачечная, кладовая и т.п.

В этой школе обучались большей частью приезжие девочки, в последнее время стали приходиться бакинские и приходящие.

Форменной одеждой была обыкновенная русская школьная форма, то есть синее платье и белые фартуки с пелеринками. Мы имели две формы: одну одевали в будние дни, а другая форма была парадно-выходная, ее одевали в дни экзаменов, в праздничные дни и когда ходили в театр, кино, на вечера и в другие школы.

В этой школе большинство учащихся учились бесплатно, жили на всем готовом. Нам преподавались следующие предметы: родной язык, русский язык, арифметика, геометрия, история, природоведение, руко-

делие, кройка и шитье. Школа была шестиклассная. Здесь уделялось большое внимание как общей чистоте, так и личной гигиене учащихся. Наш школьный врач часто нам читал лекции о гигиене и воспитании детей. Ежедневно за утренним туалетом проверялась чистота белья, ногтей, волос и т.д. Раз в неделю ходили в баню.

Нас кормили очень хорошо: четыре раза в день. Обед состоял из трех блюд. Меню составляли сами учащиеся по классам. Перед едой осенью и зимой слабым девочкам давали рыбий жир, который укреплял их здоровье.

Школа была закрытого типа, доступ посторонним лицам был запрещен, кроме родителей, которые виделись со своими детьми в приемной школы. Это была, можно сказать, первая светская национальная школа для девочек-азербайджанок.

Bayramlarda bizi kinoya və ya Tağıyev teatrına aparırdılar. Biz hamımız çadrasız gedirdik. Yuxarı sinif şagirdləri axşamlarda rus qızlar gimnaziyasına gedirdilər (onlar da bizim məktəbə gəlirdilər), sonralar isə, 1915-1916-cı illərdə onları oğlan gimnaziyasındakı, realni məktəbindəki axşamlara aparırdılar.

Bizdə xor, dram, ədəbi və rəqs dərnəkləri var idi. Yadımdadır ki, istirahət günlərində, yeni cümə günləri, pansioner qızları əyləndirmək üçün dram dərnəyi konsertlər və tamaşalar təşkil edirdi. Biz bir dəfə Üzeyir Hacıbəyovun "Arşın mal alan" pyesini səhnələşdirmişdik və müəllifin özünü də dəvət etmişdik. Əsgər rolunu professorun (Topçubaşovun) həyat yoldaşı Reyxan Axundova, Gülçöhrə rolunu Abdullayeva Ruqiyyə ifa edirdi. Bizim dərnək Hacıbəyovun xoşuna gəlmişdi.

Tağıyevlər - Sona xanım və H.Z.A.Tağıyevin özü tez-tez bizim məktəbə gəlirdilər və bizə şirniyyat və meyvə gətirirdilər. Tağıyev özü çox tez-tez bizim dərslərdə iştirak edir və həmişə bizə deyirdi:

"Qızlar, heç vaxt qızlara təhsil lazım deyil deyənlərə qulaq asmayın. Əksinə, mənim sizə ata nəsihətim budur ki, oxuyun, bilik əldə edin, insan həyatında bilik - ən böyük sərvətdir. Bax mən varlıyam, amma savadsızam. Əgər savadlı olsaydım, mənim həyatım tamamilə başqa cür olardı. Oxuyun, mənim övladlarım, sizə uğurlar və həyatınızda xoşbəxtlik arzulayıram".

Əsas: Azərbaycan Respublikası Dövlət Xalq Maarif Muzeyinin materialları.

reception. This was really the first secular national school for the Azerbaijani girls.

During the holidays we either visited the cinema or the Taghiyev theatre. We never had to put on the veil. Senior students were often invited to various ceremonies at the Russian high school and vice versa. Later on, in 1915-1916 they even used to attend the parties in the high schools for boys and the Modern School.

Our school had its own choir, drama, literary and dancing clubs, and I remember a lot of performances or concerts staged by trainees during the days-off on Fridays. Once we staged Uzeyir Hajibeyov's Cloth Peddler, inviting the author for the performance. Reyhan Akhundova (professor Topchubashev's wife) was playing the role of Asgar, and Ruqiyya Abdullayeva was playing Gulchohra. U.Hajibeyov was truly pleased by our drama performers.

The Taghiyevs (Hajji Zeynalabdin and his wife Sona) were among the frequent visitors to the school entertaining us with fruit and candies. H.Z.Taghiyev oftentimes attended the classes, and I remember him telling us the following:

"Don't listen to anyone who says you do not need to study. My paternal advice to you is to gain as much knowledge as possible, for this is the greatest wealth in life. Just look at me, with all my money and wealth, I'm illiterate. If I were educated, just imagine how different my life would be... So, please, do study!"

Source: Files of the State Museum of Public Education, Baku, Republic of Azerbaijan

По праздникам нас брали в кино или театр Тагиева. Мы все ходили без чадры. Старшеклассницы ходили по вечерам в русскую женскую гимназию (и они приходили в нашу школу), а позднее, в 1915-1916 годах их водили на вечера в мужскую гимназию, реальную школу и т.д.

У нас были хор, драматический, литературный и танцевальный кружки. Я помню, по выходным дням, т.е. по пятницам, чтобы развлечь пансионеров, драмкружок организовывал концерты и спектакли. Один раз мы ставили пьесу Узеира Гаджибекова "Аршин мал алан" и пригласили самого автора. Роль Аскера исполняла Рейхан Ахундова (жена профессора Топчибашева), роль Гюльчохры играла Абдуллаева Ругия. Наш кружок понравился Гаджибекову.

Нашу школу часто посещали супруги Тагиевы: Сона ханум и сам Г.З.А.Тагиев, которые приносили нам сладости и фрукты. Сам Тагиев часто присутствовал на уроках наших и всегда говорил нам:

"Девушки, никого не слушайте, что будто бы учеба девушкам не нужна. Наоборот, мой вам отцовский совет: учитесь, приобретайте знания, в жизни человека знания - самое большое богатство. Вот я богатый, но неграмотный. А если бы был грамотным, у меня жизнь была бы совсем другая. Учитесь, дети мои, желаю вам успеха и счастья в жизни".

Основание: Материалы Государственного Музея народного образования Азербайджанской Республики.

*H.Z.Tağıyevin qızlar məktəbinin dəhlizi
Lobby at the Taghiyev school fot girls
Коридор в женской школе Г. З. Тагиева*

İSTİNADLAR

1. Aşurbəyli S.B. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 1992-ci il. səh.68
2. V.Səmədov, M.Mövsumzadə. Bakı nefti və Rusiyanın ticarət donanması, Ufa 1996-cı il. səh.45. (rus dilində).
3. Bakı və onun ətrafları, illik soraq kitabı, 1914-cü il (rus dilində)
4. ŞVUT Cənub-Şərqi Asiyada yəhudi araşdırmaları, 1996-cı il səh.
5. M.Mir-Babayev. Azərbaycanın neft sənayesi tarixinin qısa xronologiyası. Bakı, 2004-cü il, səh.191
6. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivı, fond 372, siyahı 1, iş 40, səh.22
7. N.Nərimanov. H.Z.A.Tağıyev heyatının 50 ili və millət üçün yaşama, 1900-cü il (azərbaycan dilində).
8. M.Əliyev. Maarifçi H.Z.A.Tağıyev, "Odlar Yurdu" jurnalında məqalə, 1988-ci il, №14 (azərbaycan dilində).
9. M.İbrahimov, H.Z.Tağıyevin sahibkarlıq fəaliyyəti.Bakı, 1990-cı il. səh.15 (rus dilində).
10. M.A.Musayev. 19-cu əsrin sonlarında (1883-1900) Bakıda ticarət, səh.163 9 (rus dilində).
11. həmin mənbə, səh.128.
12. V.A.Nardova. Rusiyanın neft sənayesində ilk neft inhisarları, səh.29 (rus dilində).
13. D.İ.Mendeleyev. Neft Broqhaus və Efron Ensiklopedik Lüğəti, Tom 29, Sankt-Peterburq, 1897-ci il, səh.942
14. R.M.Sadıx-zadə. Azərbaycan neft sənayesində Britaniya kapitalı, səh.20 (rus dilində).
15. L.M.Əliyev. 20-ci əsrin əvvəllərində Bakıda toxuculuq işçiləri, səh.20 (rus dilində).
16. D.S.Hüseynova. Xəzərin gəmiçiləri (1890-cı illərdən 1907-ci ilə kimi), Bakı, 1981-ci il, səh.35 (rus dilində).
17. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivı, fond 372, siyahı 1, iş 11, səh.1
18. M.A.İsmayılov. 20-ci əsrin əvvəllərində Bakı sənayesi. Bakı, 1976, səh.44 (rus dilində).
19. Rusiyanın payçı şirkətlərinə dair statistik məlumatlar, 1915-1916-cı illər, №827 (rus dilində).
20. T.T.Vəliyev. İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariati, səh.138-139 (rus dilində).
21. Fond birjasının qeydləri, 1914-cü il, №17, səh.13. (rus dilində).
22. Bakı neft sənayesinin icmalı, 1915-ci il, tom 2, səh.328 (rus dilində).
23. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivı, fond 372, siyahı 1, iş 29, səh.30-33
24. Həmin mənbə, iş 725, səh.79.
25. "Kaspi" (qəzet). 24 iyun 1901-ci il.
26. M.Süleymanov. Əşitdiklərim. Gördüklərim. Oxuduqlarım. 1990-cı il, səh.154.
27. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivı, fond 372, siyahı 1, iş 725, səh.79.
28. həmin mənbə, iş 40, səh.28
29. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivı, fond 309, siyahı 62, iş 61, səh.47-48
30. Gürcüstan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivı, fond 422, iş 5421, səh.47-48
31. M.Süleymanov. Əşitdiklərim. Gördüklərim. Oxuduqlarım. Bakı, 1989-cu il səh.
32. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivı, fond 389, siyahı 6, iş 62, səh.46-47.
33. Həmin mənbə, iş 63, səh.43-45.
34. Həmin mənbə.
35. Ş.Fətullayev, Şəhərsalma və Bakının memarlığı, Leningrad, 1978-ci il, səh.178 (rus dilində).
36. "Kaspi" qəzeti, 1901-ci il, №183.
37. "Kaspi", Sovet dövründən əvvəlki Bakıda məşhur ictimai qəzet, 9 oktyabr 1901-ci il.
38. Tağıyevin M.A.Şahtahinskiyə məktubu.
39. Bakı Aleksandra rus-müsəlman qızlar məktəbinin Qəyyımlar Şurasının iclas protokolu, 22 aprel 1901-ci il, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivı, fond 309, siyahı 1, iş 68 - 72.
40. "Kaspi", 9 oktyabr 1901-ci il.
41. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivı, fond 309, siyahı 1, iş 31., səh.46-48.
42. "Kaspi" qəzeti, 9 oktyabr 1901-ci il
43. Azərbaycan Dövlət Xalq Maarif Muzeyinin materialları
44. həmin mənbə.
45. həmin mənbə (Rusiya icmalı jurnalında Baron de Bayın "Tatarlar: Dərbənddən Yelizavetpola" məqaləsi, fransız dilində)
46. Patimat Məlikovanın şəhadətnaməsi, Azərbaycan Dövlət Xalq Maarif Muzeyinin materialları.
47. 2-ci Əlavəyə bax.
48. 3-cü Əlavəyə bax.
49. 4-cü Əlavəyə bax.
50. Azərbaycan Dövlət Xalq Maarif Muzeyinin materialları.
51. S.Gəncəli, Səhnə işığında, "Vişka" qəzetində məqalə, 18 noyabr 1990-cı il.
52. Üzeyir Hacıbəyovun Ev Muzeyindəki materiallar, muzeyin keçmiş müdiri Ramazan Xəlilovun məqaləsi.
53. Q.Məmmədli, İlk qadın dramaturq, Bakı qəzetində məqalə, 30 may 1986-cı il.
54. S.Gəncəli, həmin mənbə.
55. Şərqi-Rus qəzeti, №3, 1903-cü il.
56. Azərbaycan Dövlət Xalq Maarif Muzeyinin materialları.
57. Məşhur Maarifçi, S.Gəncəlinin "Azərbaycan müəllimi" qəzetində dərc edilmiş məqaləsi, 25-31 oktyabr 2002-ci il.
58. Azərbaycan Dövlət Xalq Maarif Muzeyinin materialları

REFERENCES

1. Sarah Ashurbeyli. A History of the City of Baku. Baku, 1992, p.68 (in Russian)
2. V.Samadov, M.Movsum-zadeh. The Baku Oil and the Russian Commercial Fleet, Ufa, 1996, p.45
3. Baku and Its Environs, annual inquiry book, 1914 (in Russian)
4. SHVUT Jewish studies of South-Eastern Europe, 1996
5. Mir-Yussif Mir-Babayev. Brief Chronology of the History of Azerbaijan's Oil Business. Baku, 2004, p.191
6. The Central State History Archive of the Republic of Azerbaijan, dossier (fond) 372, inventory (opis) 1, file (delo) 40, p.22
7. Nariman Narimanov. 50 Years of H.Z.A.Taghiyev's Life and Dedication to the Nation, 1900 (in Azerbaijani)
8. Movsum Aliyev. H.Z.A.Taghiyev the Educator, article in Odlar Yurdu magazine, 1988, No.14 (in Azerbaijani)
9. Marat Ibrahimov. H.Z.Taghiyev's Entrepreneurial Activities. Baku, 1990, p.15 (in Russian)
10. M.A.Mussayev. Commerce in Baku, late 19-th Century (1883-1900), p.163-9 (in Russian)
11. Ibid, p.128
12. V.A.Nardova. Early Monopolies in Russia's Oil Industry, p.29 (in Russian)
13. D.I.Mendeleyev. The Oil. Broghaus & Efron Encyclopedia Dictionary, vol.20, Saint Petersburg, 1897, p.942
14. R.M.Sadykh-zadeh. British Capital in Azerbaijan's Oil Industry, p.20 (in Russian)
15. L.M.Aliyev. Textile Workers in Baku in Early 20 Century, p.20 (in Russian)
16. D.S.Huseynova. Sailing Workers of the Caspian (1890-s to 1907), Baku, 1981, p.35 (in Russian)
17. The Central State History Archive of the Republic of Azerbaijan, dossier (fond) 372, inventory (opis) 1, file (delo) 11, p.1
18. M.A.Ismaylov. The Baku Industry of Early 20-th Century. Baku, 1976, p.44 (in Russian)
19. Statistics of Russian Share-holder Companies, 1915-1916, No.827 (in Russian)
20. T.T.Veliyev. Industry and Proletariat of Azerbaijan During the Period of Imperialism, pp.138-139 (in Russian)
21. Stock Exchange Records, 1914, No.17, p.13 (in Russian)
22. Review of Baku Oil Industry, 1915, vol.2, p.328 (in Russian)
23. The Central State History Archive of the Republic of Azerbaijan, dossier (fond) 372, inventory (opis) 1, file (delo) 29, pp.30-33
24. Ibid, file (delo) 725, pp.79
25. Ibid, file (delo) 40, p.28
26. Kaspi newspaper of pre-Soviet Baku, June 24, 1901
27. The Central State History Archive of the Republic of Azerbaijan, dossier (fond) 309, inventory (opis) 62, file (delo) 61, pp.47-48
28. The Central State History Archive of the Republic of Georgia, dossier (fond) 422, file (delo) 5421, pp.4-5
29. The Central State History Archive of the Republic of Azerbaijan, dossier (fond) 389, inventory (opis) 6, file (delo) 63, pp.43-45
30. The Central State History Archive of the Republic of Georgia, dossier (fond) 422, file (delo) 5421, pp.4-5
31. M.Suleymanov. The Days Gone. Baku, 1989
32. The Central State History Archive of the Republic of Azerbaijan, dossier (fond) 389, inventory (opis) 6, file (delo) 62, pp.46-47
33. Ibid, file (delo) 63, pp.43-45
34. Ibid
35. S.Fatullayev. Town-Planning and Architecture of Baku, Leningrad, 1978, p.178. (in Russian)
36. Kaspi newspaper, 1901 №183
37. Taghiyev's letter to M.A.Shahtahinski
38. Minutes of the meeting of the Board of Trustees of the Baku Alexandrian Russian-Muslim girl school, April 22, 1901, The Central State History Archive of the Republic of Azerbaijan, dossier (fond) 309, inventory (opis) 1, file (delo) 68-72
39. Kaspi, October 9, 1901
40. The Central State History Archive of the Republic of Azerbaijan, dossier (fond) 309, inventory (opis) 1, file (delo) 31, pp.46-48
41. Kaspi newspaper, October 9, 1901
42. Kavkazski Vestnik, Nov.1, 1901, Tbilisi
43. Files of the State Public Education Museum of Azerbaijan (Kavkaz newspaper No.261, 1901)
44. Ibid
45. Ibid (Baron de Bay, Russian Review magazine, article "The Tartars: From Derbend to Yelisavetpol, in French)
46. Ibid, Certificate of Malikova Patimat, class of 1911
47. See Annex 2
48. See Annex 3
49. See Annex 4
50. Files of the Azerbaijan State Museum of the People's Education
51. Sabir Ganjali, Under the Foot-light. Article in Vyshka newspaper, Nov.18, 1990.
52. Files of the Uzeyir Hajibeyov Home Museum, article by Ramazan Khalilov, the former Director of the Museum
53. Gulam Mammadli. The First Woman Dramatist. Article in Baku newspaper, May 30, 1986.
54. Sabir Ganjali. Ibid
55. Shargi-Rus newspaper, No.3, 1903
56. Files of the Azerbaijan State Museum of Public Education.
57. The Famous Educator, article by Sabir Ganjali in Azerbaijan Muallimi (The Azerbaijani Teacher) newspaper, October 25-31, 2002.
58. Files of the Azerbaijan State Museum of the People's Education

СНОСКИ

1. Ашурбейли С.Б. История города Баку. Баку, 1992 г., стр.68
2. Самедов В., Мовсум-заде М. Бакинская нефть и торговый флот России, Уфа, 1996г., стр.45
3. Ежегодник "Баку и его район", издание Шапсовича, 1914 год
4. SHVUT, Еврейские исследования в Юго-Восточной Европе (на английском языке), 1996г., стр.181-183
5. Мир-Бабаев М. Краткая хронология истории азербайджанского нефтяного дела. Баку, 2004г., стр.191
6. ЦГИА Аз.Респ., ф.372, оп.16 д.40, л.22
7. Нариманов Н. 50 лет жизни и служения нации Г.З.А.Тагиева. 1900г. (на азербайджанском языке)
8. Алиев М. Г.З.Тагиев-просветитель. Статья в газете "Одлар юрду". №14, 1988г. (на азерб.яз.)
9. Ибрагимов М.Дж. Предпринимательская деятельность Г.З.Тагиева. Баку, 1990, стр.15
10. Мусаев М.А. Торговля города Баку в конце 19-го века (1883-1890гг.). стр.163
11. Там же,стр.128
12. Нардова В.А. Начало монополизации нефтяной промышленности России. стр.29
13. Менделеев Д.И. Нефть. Энциклопедический словарь . Изд. Брокгауза и Эфрона, т.ХХ, СПб., 1897, с.942
14. Садых-заде Р.М. Проникновение английского капитала в нефтяной промышленности Азербайджана, стр.20
15. Алиева Л.М. Рабочие-текстильщики Баку в начале ХХ века. стр.19
16. Гусейнова Д.С. Рабочие-моряки Каспия (90-е годы XIX века - 1907г.) Баку, 1981г., стр.35
17. ЦГИА Азерб.Респ., ф.372, оп.1, д.11, л.1
18. Исмаилов М.А. Промышленность Баку в начале ХХ века. Баку, 1976г., стр.44
19. Статистика акционерного дела в России, 1915-1916гг. №827
20. Велиев Т.Т. Промышленность и пролетариат Азербайджана в период империализма. стр.138-139
21. Биржа (бюллетень), №17, 1914г., стр.13
22. Обзор Бакинской нефтяной промышленности, 1915г., том 2, стр.328
23. Каспий (газета), 1901г., 24 июня.
24. Сулейманов М. Дни минувшие. Баку, 1990г., стр.154
25. ЦГИА Аз.Респ. ф.372, оп.1, д.29, л.30-33
26. Там же, д.725, л.79
27. ЦГИА Азерб.Респ., ф.389, оп.6, д.62, л.46-47, выделено автором
28. ЦГИА Груз.Респ., ф.422, д.5421, л.4-5
29. Управление в Бакинскую Городскую управу Бакинского первой гильдии купца Г.З.А.Тагиева от 29 апреля 1896 года, ЦГИА Азерб. Респ., ф.389, оп.6, д.63, л.43-45
30. ЦГИА Груз.Респ. ф.422, д.5421, лл.4-5
31. Сулейманов, Мануф. Дни минувшие. Баку, 1989г., стр.145
32. ЦГИА Аз.Респ., ф.389, оп. 6, д.62, лл.46-47
33. Там же, д.2, лл.43-45, выделено автором
34. Там же, Протокол заседания Попечительского Совета Бакинского Русско-мусульманского Александринского женского училища от 22 апреля 1901 года
35. Фатуллаев Ш.С. Градостроительство и архитектура Баку XIX - начала XX веков. Ленинград, 1978г., с.84.
36. Газ. "Каспий", 1901, №183
37. Письма Г.З.Тагиева М.А.Шахтахтинскому от 4 мая 1896 года. ЦГИА Республики Грузия, ф.422, д.5421, л.4-5
38. Протокол заседания Попечительского Совета Бакинского Александринского русско-мусульманского училища от 22 апреля 1901 года. ЦГИА Аз.Респ. ф.309, оп.1, д.68-72
39. Газ. "Каспий", 9 октября 1901 года
40. ЦГИА Аз.Респ., ф.309, оп.1, д.31, лл.46-48
41. Газ. "Каспий", 9 октября 1901 года
42. Журнал "Кавказский вестник", 1 ноября 1901 года, Тифлис Газ. "Кавказ", №261, 1901г.
43. Из материалов Азербайджанского Государственного музея народного образования
44. Там же,
45. Журнал "Русское обозрение", Париж глава "У татар: из Дербенда в Елизаветполь", заметки барона де Бая (на французском языке)
46. Табель училища школы Тагиева Меликовой Патимат, выпуск 1911 года, из материалов Азербайджанского Государственного Музея народного образования.
47. Из Устава Бакинского Женского имени Императрицы Александры Федоровны русско-мусульманского училища, см. Приложение 2.
48. Из Устава 2-годичных педагогических курсов при Бакинском Женском имени Императрицы Александры Федоровны русско-мусульманском училище, см. Приложение 3.
49. Из воспоминаний Сафаровой Досты, см.Приложение 4.
50. Материалы Азербайджанского Государственного музея народного образования
51. Гянджали, Сабир. "В огнях рапы", статья в газете "Вышка", 18 ноября 1990г.
52. Статья Рамазана Халилова, из материалов Дома-музея У.Гаджибекова
53. Маммадли, Гулам. "Первая женщина-драматург", статья в газете "Баку", 30 мая 1986 года.
54. Гянджали, Сабир. "В огнях рапы", статья в газете "Вышка", 18 ноября 1990 года.
55. Шарги Рус, газета, №3, 1903г.
56. Материалы Азербайджанского Государственного Музея народного образования
57. Гянджали, Сабир. "Выдающаяся просветительница", статья в газете "Азербайджан Муэллими" ("Учитель Азербайджана"6 на азербайджанском языке), 25-31 октября 2002 года.
58. Материалы Азербайджанского Государственного Музея народного образования